

STRUČNA STUDIJA

UTICAJ SPECIJALNIH EKONOMSKIH ZONA NA PRIVREDNI RAZVOJ I PREDUZETNIŠTVO: MODEL ZA REPUBLIKU SRPSKU

*Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci
Centar za projektni menadžment i preduzetništvo*

Prof. dr Saša Petković
Prof. dr Goran Popović
Doc. dr Ognjen Erić

Juni 2020. godine, Banja Luka

Banja Luka, 2020. godine

Autori:

Prof. dr Saša Petković, vanredni profesor
Prof. dr Goran Popović, redovni profesor
Doc. dr Ognjen Erić, docent

Recenzenti:

Prof. dr Jovo Ateljević, redovni profesor
Prof. dr Saša Vučenović, vanredni profesor

Izdavač:

Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci
Centar za projektni menadžment i preduzetništvo
Majke Jugovića 4,
78 000 Banja Luka
Republika Srpska, Bosna i Hercegovina
<http://www.cpme.ef.unibl.org/>
cpme@ef.unibl.org

Za izdavača: Prof. dr Stanko Stanić, dekan

Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci

Stručna studija je rezultat naučnog projekta "*Uticaj specijalnih ekonomskih zona na privredni razvoj i preduzetništvo: model za Republiku Srpsku*" koji je implementirao projektni tim Centra za projektni menadžment i preduzetništvo Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci.

Projekat je finansijski podržalo Ministarstvo za naučnotehnoški razvoj, visoko obrazovanje i informaciono društvo Vlade Republike Srpske, ugovor broj 19/6-020/961-53/18 od 31.12.2018. godine, Rješenje primljeno 13.03.2019.godine; Investiciono-razvojna banka Republike Srpske, odluka broj 02-621/18 od 22.10.2018. godine i Pavlović International Bank, odluka broj 01-3-17373/18. od 01.11.2018. godine.

Copyright© 2020 Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Centar za projektni menadžment i preduzetništvo (CPME). Sva prava zadržavaju autori.

Nijedan dio ove publikacije se ne može reprodukovati ili prenositi u bilo kojoj formi ili na bilo koji način, elektronski, mehanički ili drugačije, uključujući (ali ne samo ograničeno na) fotokopiranje, zapisivanje ili korišćenje informacija istraživanja, bez pismene dozvole autora ili vlasnika autorskih prava. Odnos između izdavača i autora regulisan je u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i srodnim pravima u Bosni i Hercegovini. Nalazi, tumačenja i zaključci izraženi u ovoj studiji ne odražavaju nužno stavove Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci i nadležnog ministarstva i ustanova koje su finansijski podržale realizaciju projekta. CPME podstiče diseminaciju ove studije i daje relativno brzo dozvolu za reprodukovanje dijelova studije.

SADRŽAJ

SAŽETAK	5
UVOD	6
PRVI DIO	10
1. OPŠTI I TEORIJSKI PRISTUP INSTITUCIJAMA PREDUZETNIČKE INFRASTRUKTURE SA AKCENTOM NA SPECIJALNE EKONOMSKE ZONE	10
1.1. ULOGA INSTITUCIJA PREDUZETNIČKE INFRASTRUKTURE U PODSTICAJU RAZVOJA PREDUZETNIŠTVA	10
1.2. ANALIZA PREDUZETNIČKOG OKRUŽENJA U REPUBLICI SRPSKOJ	13
1.3. TEORIJSKI ASPEKTI RAZVOJA SPECIJALNIH EKONOMSKIH ZONA	28
1.3.1. Argumenti za uspostavljanje specijalnih ekonomskih zona	30
1.3.2. Argumenti protiv specijalnih ekonomskih zona	31
DRUGI DIO	33
2. PRAKTIČNA ISKUSTVA RAZVOJA SPECIJALNIH EKONOMSKIH ZONA U SVIJETU	33
2.1. ISKUSTVA KINE	33
2.2. PRIMJER POLJSKE	36
TREĆI DIO	39
3. RAZVOJ SPECIJALNIH EKONOMSKIH ZONA U REPUBLICI SRPSKOJ	39
3.1. ZAKONODAVNI I INSTITUCIONALNI OKVIR POLITIKE SPECIJALNIH EKONOMSKIH ZONA: STANJE I SWOT ANALIZA	39
3.2. ANALIZA POTENCIJALNIH RESURSA ZA RAZVOJ ZONA (PRIRODNI, LJUDSKI, INFRASTRUKTURNI)	44
3.2.1. Analiza razmještaja poslovno-industrijskih lokacija na teritoriji Grada Banja Luka	44
3.2.2. Analiza razmještaja poslovno-industrijskih lokacija na teritoriji Grada Bijeljina	57
3.2.3. Analiza razmještaja poslovno-industrijskih lokacija na teritoriji Grada Prijedor	59
3.2.4. Analiza razmještaja poslovno-industrijskih lokacija na teritoriji Grada Trebinje	61
3.4. PROCJENA UTICAJA SPECIJALNIH EKONOMSKIH ZONA NA PRIVREDNI RAST U REPUBLICI SRPSKOJ	64
ČETVRTI DIO	66
4.1. ULOGA PREDUZETNIČKOG OBRAZOVANJA U RAZVOJU PREDUZETNIČKE KULTURE	71
4.2. PREDUZETNIČKO OBRAZOVANJE U OSNOVNIM ŠKOLAMA	75
4.3. PREDUZETNIČKO OBRAZOVANJE U SREDNJIM ŠKOLAMA	79
4.4. PREDUZETNIČKA EDUKACIJA I PREDUZETNIČKE NAMJERE STUDENATA	85
4.5. STUDIJA SLUČAJA: PREDUZETNIČKI EKOSISTEM UNIVERZITETA U BANJOJ LUCI	88
5. ZAKLJUČAK	110
LITERATURA	110

Sažetak

Preduzetnički ekosistem u Republici Srpskoj je na niskom nivou razvijenosti. Privlačenje direktnih stranih investicija, transfer znanja, inovativnost, povećanje produktivnosti, povećanje stepena zaposlenosti, ekonomski rast i razvoj mogući su širokim spektrom dostupnih alatki institucionlanog razvoja preduzetništva. Cilj istraživanja projekta je analiza uticaja specijalnih ekonomskih zona na privredni razvoj i preduzetništvo, odnosno na koji način se optimalnom politikom otvaranja i prostorne lokacije specijalnih ekonomskih zona može ubrzati ekonomski razvoj i povećati preduzetnička svijest u Republici Srpskoj. Sekundarni cilj istraživanja je analiza obrazovnih sistema razvijenih zemalja i obrazovnog sistema Republike Srpske sa akcentom na preduzetničku edukaciju na svim obrazovnim nivoima, i u formi formalnog i u formi neformalnog obrazovanja i efekti reforme obrazovanja na tržište rada. Koristili smo istorijski metod, metod komparacije, grafički metod, metod sinteze, analize i analogije kroz pregled literature i empirijsko kvalitativno (GEM metodologija) i kvantitativno istraživanje sa adekvatnim stejkholderima, s ciljem dokazivanja hipoteza i testiranja budućeg modela specijalnih ekonomskih zona u Republici Srpskoj i prijedloga modela kurikularne reforme u osnovnom, srednjem i visokom obrazovanju sa akcentom na preduzetničku edukaciju. U prvoj fazi, predlažemo otvaranje SEZ-a u Banjoj Luci, Bijeljini, Prijedoru i Trebinju. Kompletiranjem mreže autoputeva u Republici Srpskoj, i završetkom dijela koridora 5C kroz Republiku Srpsku, predlažemo otvaranje SEZ-a u Gradišci, Doboju, Kozarskoj Dubici i Zvorniku. Paralelno sa procesom otvaranja SEZ-ova, neophodno je nastaviti proces izgradnje preduzetničkog ekosistema u Republici Srpskoj, sa akcentom na uvođenje preduzetničke edukacije i mentoringa u osnovne i srednje škole i visokoškolske ustanove, sa obaveznom stručnom praksom.

Ključne riječi: *slobodne zone, preduzetnički ekosistem, preduzetnička edukacija, privredni razvoj*

Uvod

Aktuelne makroekonomske tendencije u Republici Srpskoj su zavisne od naslijeđenih, ali i aktuelnih problema izazvanih globalnom finasijskom i ekonomskom krizom. Republika Srpska je dio regiona (zapadni Balkan) koji prolazi kroz tranzicione promjene i procese evrointegracija. U ovim procesima izgradnja institucija, kao i razvoj preduzetništva imaju ključnu ulogu u ukupnom privrednom razvoju (Hisrich, Petković, Ramadani & Dana, 2016). Brojna relevantna naučna istraživanja dokazala su da podsticanje preduzetništva utiče na brži ekonomski rast (Audretsch & Thurik, 2000; Casson & Vadeson, 2007; Acs & Naude, 2013 navedeno u Petković, Krneta, Alfirević & Ivanović Đukić, 2018). Prema Kari i Turiku (Carree & Thurik, 2003) kao i Sote (Sautet, 2011) preduzetništvo je neophodan uslov za stabilan i dugoročni ekonomski rast. Za efekte ubrzanog ekonomskog rasta u Republici Srpskoj, neophodno je podsticanje preduzetničke infrastrukture, unapređenje kvaliteta institucija i dr. Iskustva nekih razvijenih zemalja pokazala su da je model otvaranja specijalnih ekonomskih zona upravo preduslov privrednog razvoja, stvaranja inovacija, sticanja znanja i razvoja preduzetništva (Moberg, 2015; Xie, Ji, & Ding, 2012; Hung & Wang, 2012; Zeng, 2011; Gareev, 2013). Ekonomska i socijalna situacija u Republici Srpskoj opterećena je visokom stopom nezaposlenosti, prate je visoki spoljnotrgovinski deficiti i kontinuirana zaduživanja sa nedovoljnim stopama ekonomskog rasta (Popović, Erić, i Stanković, 2018). Navedeni opšti uslovi i nekonkurentni ambijent onemogućavaju ubrzanje ekonomskog razvoja. Zbog ovakvih okolnosti, ubrzanje rasta i povećanje zaposlenosti predstavlja najveći naučni i pragmatični izazov.

Moguće dugoročno rješenje navedenih ekonomskih problema i povećanje ekonomske razvijenosti je privlačenje stranih direktnih investicija (SDI, odnosno FDI, engl.) koje zahtijevaju posebne uslove (Silajdzic & Mehic, 2015) i reforma obrazovanja sa akcentom na preduzetničku edukaciju (Petković, 2017). Za to opredjeljenje neophodni su opšti uslovi, prije svega institucionalni, koji u ovoj fazi razvoja Republike Srpske i Bosne i Hercegovine (BiH) predstavljaju ozbiljnu prepreku. Ipak, postoje načini da se značajnije privuku SDI. Jedan od njih je model specijalnih ekonomskih zona (Hartwell, 2018; Hazakis, 2014; Bhattacharyya, 2012; Chaudhuri, & Yabuuchi, 2010). Pozitivni efekti primjene specijalnih ekonomskih zona bili su i način da se smanje regionalne razlike i postigne veća ekonomska razvijenost u nekim članicama Evropske unije. Primjer Poljske u ovom kontekstu je posebno relevantan za Republiku Srpsku (Pastusiak, Bolek, Jasiniak, & Keller, 2018). Svrha ovoga istraživanja je analiza postojećih modela funkcionisanja specijalnih ekonomskih zona u zemljama u razvoju i razvijenim zemljama, sa akcentom na kineski i poljski model (Wang, 2013; Jenkins, 2014). Cilj istraživanja projekta je analiza uticaja specijalnih ekonomskih zona na privredni razvoj i preduzetništvo, odnosno na koji način se optimalnom politikom otvaranja i prostorne lokacije specijalnih ekonomskih zona može ubrzati ekonomski razvoj i povećati preduzetnička svijest u Republici Srpskoj.

Sekundarni cilj istraživanja je analiza obrazovnih sistema razvijenih zemalja i obrazovnog sistema Republike Srpske sa akcentom na preduzetničku edukaciju na svim obrazovnim nivoima, i u formi formalnog i u formi neformalnog obrazovanja i efekti reforme obrazovanja na tržište rada.

Ekonomske politike malih tranzicionih zemalja treba da se vode u skladu sa strateškim smjernicama evropskih strategija, kao što je Evropa 2020 u kojoj obrazovanje predstavlja prioritet i prvi strateški cilj (European Commision, 2010). Strategija obrazovanja Republike

Srpske za period 2016-2020. godine ([Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske, 2016](#)) i Omladinska politika Republike Srpske za period 2016-2020. godine ([Ministarstvo porodice, omladine i sporta Republike Srpske, 2016](#)) prepoznale su značaj reforme formalnog obrazovanja iz oblasti preduzetničkog obrazovanja studenata, ali i potrebu poboljšanja kvaliteta neformalnog obrazovanja i samostalnog rada studenata na informalnom obrazovanju. Neophodno je dalje jačanje saradnje između akademske zajednice, realnog, vladinog i nevladinog sektora ([Petković i Milanović, 2017](#)). Širi društveni kontekst i razvijenost institucija koje pružaju direktnu podršku razvoju preduzetništva takođe pozitivno utiču na razvoj preduzetništva i samozapošljavanje studenata kao karijernu opciju u toku ili nakon završetka studija ([Morris & Lewis, 1995](#); [Mustafa, Hernandez, Mahon, & Chee, 2016](#)).

Na tržištu rada traže se „kompletni“ diplomirani studenti i studentkinje, to jest studenti koji posjeduju znanje, vještine i kompetencije neophodne za obavljanje poslova u realnom, vladinom i nevladinom sektoru ([Petković, 2017](#)). Prema „Triple Helix“ modelu, koji je razvio 2002. godine prof. Henri Eckovic (Henry Etzkowitz), transfer znanja je definisan odnosom između tri faktora: obrazovanje i istraživanje, poslovno okruženje i vlada ([Trotta, 2012](#)). Neophodno je nastaviti kurikularnu reformu u pravcu izgradnje preduzetničkog univerziteta s ciljem podsticanja preduzetničkih aktivnosti studenata i izgradnji preduzetničkih vještina i kompetencija kroz kombinovanje formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja studenata već od prve godine studija. Takođe, neophodno je krenuti u sveobuhvatnu reformu osnovnog i srednjeg obrazovanja sa akcentom na preduzetničku edukaciju i uvođenje obaveznih predmeta iz oblasti preduzetništva, programiranja i informatike. Obrazovana, vješta i kompetentna buduća radna snaga bila bi jedan od preduslova privlačenja direktnih inostranih investicija u specijalizovane ekonomske zone. Bez kvalitetnih ljudskih resursa, slobodne ekonomske zone ne bi imale velikog smisla. Vlada Republike Srpske prepoznala je sve gore navedene faktore neophodne za izgradnju preduzetničkog ekosistema i krajem 2019. godine usvojila je Akcioni plan sprovođenja reformskih procesa u oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg vaspitanja i obrazovanja 2020. godine, sa konkretnom mjerom 2.8.1. *„U srednje stručne škole, kao obavezan stručni predmet, uvesti predmet koji će omogućiti učenje o preduzetništvu i sticanje preduzetničkih vještina“*.¹

Dakle, Republika Srpska bi mogla ostvariti bolje ukupne ekonomske rezultate (rast, zaposlenost i izvoz), ukoliko bi se implementirao optimalan model razvoja zasnovan na poreskim i administrativnim olakšicama u sferi specijalnih ekonomskih zona, ali i u sferi reforme formalnog obrazovnog sistema, sa akcentom na razvoj praktičnih vještina i preduzetničkih kompetencija đaka i studenata². Ovaj pristup bi mogao imati pozitivno dejstvo na ukupno društveno-ekonomsko i socijalno stanje u Republici Srpskoj, kao i cijeloj BiH. Ali, to podrazumijeva promjenu postojeće prakse i novo shvatanje značaja proizvodnje i pružanja usluga u specijalnim ekonomskim zonama ([Liu et al., 2018](#)). Nesporna činjenica je da postoje veliki neiskorišćeni potencijali, prije svega u neiskorišćenim objektima, opremi i radnoj snazi, ali postoje i barijere ovom razvojnom konceptu (institucionalne i druge).

Danas se Bosna i Hercegovina nalazi u procesima približavanja Evropskoj uniji. Poznato je da zemlje kandidati moraju preuzeti *acquis communautaire*, odnosno pravno naslijeđe ili

¹ Prof. dr Saša Petković je u jesen 2019. godine imenovan za člana Ekspertskog tima za izradu akcionog plana aktivnosti koje se odnose na promjene usmjerene na unapređenje vaspitno – obrazovnog rada u reformskim procesima u oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg vaspitanja i obrazovanja u Republici Srpskoj.

² U nastavku teksta, poštujući principe rodne ravnopravnosti, sve imenice napisane u muškom rodu koje se odnose na specifična zanimanja, odnosiće se i na ženski i na muški rod (prim.aut.).

normativni dio ekonomskih i političkih uslova Evropske unije (Popović, 2016). Dijelovi *acquis*-a se implementiraju i prije faza integracije. U tom kontekstu treba naglasiti da su praksa i teorija SZ u zemljama EU veoma bogate. Sadašnje i buduće članice su u mogućnosti da koriste bogato naučno naslijeđe u ovoj oblasti. Zbog navedenih činjenica i okolnosti u kojima se nalazi privreda Republike Srpske (kao i BiH), u Projektu će se ponuditi i model prilagođavanje Evropskoj uniji u oblasti specijalnih ekonomskih zona, uz uslov ubrzanja ekonomske razvijenosti, povećanja preduzetništva i zaposlenosti uopšte. Pri tome će se uvažiti trgovinska i politika konkurencije EU28, ali i stope rasta i razvoja, prije svega slabije razvijenih članica (Popović & Erić, 2014).

Sve predložene mjere uticale bi na ubrzanje integracija u pretpristupnoj fazi, olakšalo korišćenje pretpristupnih fondova i uticalo na ostvarenje uslova konvergencije. Uz nabrojano, pretpostavka je da bi se poboljšala opšta slika o stanju ekonomije. Projekat će utvrditi aproksimativne vrijednosti mogućih ekonomskih efekata primjene ovakvog razvojnog modela. Ovo je posebno značajno za Republiku Srpsku, koja ima prilično dugu granicu sa Hrvatskom i Srbijom, u čijoj bi se neposrednoj blizini mogle locirati specijalne ekonomske zone.

Konačno, u Projektu se odgovara na ključne ekonomske izazove, kako u kontekstu liberalizacije politike specijalnih ekonomskih zona, tako i u procesu evrointegracija (posebno Strategija EU), ali i nude konkretna rješenja i preporuke. Rješenja i preporuke mogu poslužiti i kao koristan vodič za donošenje odluka stručnih i političkih faktora u Republici Srpskoj i BiH. Reformom obrazovanja na svim nivoima i izgradnjom specijalnih ekonomskih zona, doprinijeli bi izgradnji preduzetničkog eko sistema Republike Srpske, kao prosperitetne buduće destinacije za direktna strana ulaganja i domaća ulaganja kroz samozapošljavanje i podsticajno zapošljavanje usklađeno sa prioritetima ekonomske politike Republike Srpske.

U ovom projektu koristili smo istorijski metod, metod komparacije, grafički metod, metod sinteze, analize i analogije kroz pregled literature i sprovedeno je empirijsko kvalitativno istraživanje (GEM metodologija) sa adekvatnim stejkholderima, s ciljem dokazivanja hipoteza i testiranja budućeg modela specijalnih ekonomskih zona u Republici Srpskoj i prijedloga modela kurikularne refirme u osnovnom, srednjem i visokom obrazovanju sa akcentom na preduzetničku edukaciju. Praktično i teorijsko iskustvo iz ove oblasti u Republici Srpskoj (i BiH) je deficitarno, što ovo istraživanje čini još zanimljivijim i korisnijim. Republika Srpska bi mogla postići bolji ekonomski ishod (rast i razvoj) ako bi se implementirao model razvoja zasnovan na pogodnostima (poreskim, infrastrukturnim, administrativnim i dr.) u tačno određenom prostoru gdje bi funkcionisale specijalne ekonomske zone.

Projektom "*Uticaj specijalnih ekonomskih zona na privredni razvoj i preduzetništvo: model za Republiku Srpsku*"³ istražuju se mogućnosti za brži razvoj privrede i preduzetništva u Republici Srpskoj (i BiH), posebno u sferi otvaranja specijalnih ekonomskih zona i reformisanog obrazovnog sistema sa fokusom na preduzetničku edukaciju.

³ Projekat je finansijski podržalo Ministarstvo za naučnotehnološki razvoj, visoko obrazovanje i informaciono društvo Vlade Republike Srpske, ugovor broj 19/6-020/961-53/18 od 31.12.2018. godine, Rješenje primljeno 13.03.2019.godine; Investiciono-razvojna banka Republike Srpske, odluka broj 02-621/18 od 22.10.2018. godine i Pavlović International Bank, odluka broj 01-3-17373/18. od 01.11.2018. godine. Pored ove studije, rezultat projekta je odbranjen master rada Jelene Skvarice, dipl.ek. 29.03.2019. godine na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci, pod mentorstvom koordinatora projektnog tima prof. dr Saše Petkovića, na temu: "*Institucionalna podrška razvoju preduzetništva u Republici Srpskoj.*"

Glavnu hipotezu ćemo definisati na sljedeći način: *Modeliranjem adekvatnog modela specijalnih ekonomskih zona prilagođenih specifičnostima malih tranzicionih ekonomija i reformisanjem formalnog obrazovnog sistema sa akcentom na inkluziju obavezne preduzetničke edukacije, steći će se pretpostavke za dugoročni ubrzani privredni rast.* Ovakvo opredjeljenje će dovesti do bržeg rasta SDI i domaćih investicija, sticanja znanja i razvoja preduzetništva što će ubrzati rast BDP i zaposlenosti. Uspostavljanjem specijalnih ekonomskih zona doprinijeće se daljem razvoju preduzetničkog eko sistema Republike Srpske. To će dalje uticati na povoljna društveno-ekonomska, socijalna, demografska i druga kretanja u Republici Srpskoj.

Nepostojanje adekvatnog institucionalnog i zakonodavnog okvira, kao i ambijenta za implementaciju liberalnije politike otvaranja specijalnih ekonomskih zona u Republici Srpskoj i BiH onemogućiće ubrzan ekonomski rast i razvoj preduzetništva, prva je pomoćna hipoteza. Razvoj institucija i zakonodavstva u ovoj oblasti vodi ka bržem rastu BDP, agregatno i per capita. Zakonodavnom reformom omogućićemo izbor jednog od tri ponuđena modela ili alternativnog adekvatnog modela uspostavljanja specijalnih ekonomskih zona koje razmatra Vlada Republike Srpske, svojom jasnom namjerom o formiranju specijalnih ekonomskih zona kroz formiranje radne grupe o specijalnim ekonomskim zonama.

Zbog toga je neophodno provođenje ekonomskih reformi radi ostvarivanja dugoročne stabilnosti ekonomije i rasta životnog standarda stanovnika Republike Srpske (uključujući i realizaciju strateških ciljeva Strategije Evropske unije Evropa 2020), bez obzira na brzinu približavanja EU27 ili trendove u svijetu, što predstavlja drugu pomoćnu hipotezu ovog Projekta, koju možemo definisati na sljedeći način: *Kurikularnom reformom formalnog obrazovnog sistema sa akcentom na uvođenje obavezne preduzetničke edukacije i sprovođenja „digitalne“ reforme, stvoriće se pretpostavke dugoročnog održivog ekonomskog razvoja Republike Srpske.*

Studija se sastoji od sažetka, uvoda, četiri poglavlja, zaključcima i literaturom. U prvom dijelu Studije objasnićemo, klasifikovati i opisati način i efekte uspostavljanja i funkcionisanja specijalnih ekonomskih zona i predstaviti rezultate analize preduzetničkog okruženja u Republici Srpskoj. U drugom dijelu Studije, predstaviti ćemo modele funkcionisanja SEZ-a u Kini i Poljskoj. U trećem dijelu, analiziraćemo zakonodavni i institucionalni okvir SEZ-a i resurse potencijalnih lokacija SEZ-ova u Republici Srpskoj, kao i procjenu uticaja SEZ-a na ekonomski rast u Republici Srpskoj. U četvrtom dijelu Studije opisaćemo i klasifikovati osnovne elemente preduzetničkog ekosistema i objasnićemo mjesto i ulogu preduzetničkog obrazovanja u dugoročnom razvoju Republike Srpske. Studija se završava sa Zaključcima i spisikom korišćene literature.

PRVI DIO

1. Opšti i teorijski pristup institucijama preduzetničke infrastrukture sa akcentom na specijalne ekonomske zone

1.1. Uloga institucija preduzetničke infrastrukture u podsticaju razvoja preduzetništva

Razvoj preduzetništva, pored dejstva niza faktora koje smatramo ličnim karakteristikama pojedinki i pojedinaca, kao što su preduzetnički duh, radoznalost, kreativnost i maštovitost, inovativnost, proaktivnost, spremnost na preuzimanje rizika, lokus kontrole, fokusiranost na ciljeve, konstantnost u promjenama, zavisi i od uticaja niza eksternih faktora. Buduće preduzetničke namjere pojedinaca zavise i od širokog spektra sociobihevioralnih faktora, kao što su kvalitet obazovnog sistema, uticaj porodice, prihvatljivost samozapošljavanja kao opcije rješavanja problema nezaposlenosti, uloge medija, razvijenosti finansijskih institucija, dostupnosti pozitivnih uzora za ugledanje iz svijeta uspješnih preduzetnica i preduzetnika.

Podsticajno poslovno okruženje bitan je preduslov aktiviranja internih faktora razvoja preduzetništva. Samozapošljavanje i formiranje i razvoj preduzetničkih firmi zavisi i od stepena razvijenosti institucija direktne finansijske podrške start-up i rastućim preduzećima, kao i institucija kombinovane finansijske i nefinansijske podrške. Institucije preduzetničke infrastrukture su sastavni element holističkog pristupa izgradnje podsticajnog poslovnog ambijenta u formi preduzetničkog ekosistema. Kada se ovi elementi integrišu u holistički sistem, oni mogu podstaći rast i stvaranje preduzetničkih poduhvata na određenoj lokaciji (Ahokangas, Boter, & Iivary, 2018). Spigel (2015), sa svoje strane, proširuje definiciju kao "savez lokalizovanih kulturnih izgleda, društvenih mreža, investicionog kapitala, univerziteta i aktivnih ekonomskih politika koje stvaraju okruženja koja podržavaju preduzetničke poduhvate".

Stepen razvijenosti svih navedenih institucija, to jest institucija preduzetničke infrastrukture direktno utiče na povećanje stepena pokušaja i šansi za uspjeh novoformiranih poslovnih poduhvata. Razvoj preduzetništva direktno i indirektno zavisi od stepena razvijenosti nekoliko vrsta infrastrukture, kao što je izgrađenost zakonodavne, sudske i izvršne vlasti, odnosno pravnog sistema, zatim izgrađenosti takozvane fizičke infrastrukture, u koju ubrajamo saobraćajnu, komunalnu, telekomunikacionu i energetska infrastrukturu. Za ekonomski razvoj i razvoj preduzetništva, prema Asemoglu i Robinsonu (2012) neophodan je razvoj takozvanih inkluzivnih političkih i ekonomskih institucija, centralizovana vlast, demokratija, pluralizam i slobodno tržište. Zaštita svojine kao dodatni faktor omogućava razvoj slobodnog preduzetništva i kreativnu destrukciju koju donose preduzetnici svojim inovacijama koje nailaze na široku primjenu na tržištu.

Za kreiranje, održivo djelovanje i zakonitost rada instrumenata preduzetničke infrastrukture odgovorna je zakonodavna, izvršna i sudska vlast. Sve institucije preduzetničke infrastrukture možemo kategorizovati u dvije glavne kategorije, a to su:

- 1) Institucije finansijske podrške razvoja preduzetništva i sektora malih i srednjih preduzeća;
- 2) Institucije nefinansijske i kombinovane podrške razvoja preduzetništva i sektora malih i srednjih preduzeća.

Uporedni pregled institucija finansijske i nefinansijske podrške razvoju preduzetništva i sektora malih i srednjih preduzeća, sa primjerom pojedinih institucija iz Republike Srpske, dat je u tabeli 1.

Tabela 1. Institucije podrške razvoja preduzetništva i sektora malih i srednjih preduzeća na primjeru Republike Srpske

Institucije finansijske podrške malih i srednjih preduzeća	Institucije nefinansijske i kombinovane podrške malih i srednjih preduzeća
„Anđeli“ investitori	Nadležna ministarstva i odjeljenja za privredu na lokalnom nivou
Fondovi rizičnog kapitala	Kreditno-garantni fondovi (na primjer, Garantni fond Republike Srpske, gradski i opštinski garantni fondovi)
Mikrokreditne organizacije	Institucije formalnog i neformalnog obrazovanja i naučnoistraživački centri
Specijalizovane i komercijalne banke	Konsultanti (agencije i eksperti individue) i mentori
Factoring kompanije	Privredne komore
Berza hartija od vrijednosti	Strukovna udruženja
Penzioni i investicioni fondovi	Inkubatori, klasteri, tehnološki parkovi, industrijske zone, specijalne ekonomske zone, univerzitetski preduzetnički centri, inovacioni centri (na primjer, Inovacioni centar Banja Luka Microsoft), poslovni akceleratori, poslovni habovi, zajednički prostori (coworking space, npr. https://qlab.space/ , Banja Luka)
Štednokreditne asocijacije	
Fondovi Evropske unije	Javni fondovi ili državne razvojne banke (na primjer, Investiciono-razvojna banka Republike Srpske)
Crowdfunding	Lizing kompanije
	Razvojne agencije na lokalnom i nacionalnom nivou (na primjer, Razvojna agencija Republike Srpske, Gradska razvojna agencija Banje Luke)
	Republički fondovi (za razvoj i zapošljavanje, ruralni razvoj i tako dalje)

(Izvor: Preuzeto i doručeno iz Petković i Milanović, 2017, str.145)

Analizom preduzetničke infrastrukture u Bosni i Hercegovini i Republici Srpskoj, kao i u zemljama jugoistočne Evrope, možemo zaključiti da preduzetnički ekosistem u izdvojenim regijama nije u dovoljnoj mjeri razvijen s aspekta funkcionisanja najvećeg broja gore nabrojanih institucija, niti je generalno poslovni ambijent primamljiv za privlačenje direktnih stranih investicija i aktiviranje unutrašnjih resursa. Anđeli investitori sporadično investiraju, dok na teritoriji BiH ne postoje registrovani fondovi rizičnog kapitala (Hisrich et al., 2016), već investicije u rizične preduzetničke poduhvate sa visokim potencijalima za brzi rast dolaze

iz fondova rizičnog kapitala iz zemalja iz okruženja i EU. Kraudfanding (Crowdfunding) platforme su u povoju, a specifični krediti, kao što su okvirni i mezanin krediti, rijetko se upotrebljavaju u realnom sektoru u BiH. Faktoring se takođe rijetko koristi, dok je nivo razvijenosti mreže klastera i tehnoloških parkova u BiH na izuzetno niskom nivou. Fiskalni podsticaji u vidu poreskih mirovanja, diferencijalnih poreskih stopa ili direktnih subvencija u BiH su neujednačeni i generalno, ne vodi se usklađena politika izgradnje podsticajnog privrednog ambijenta na svim administrativnim nivoima u BiH. U istraživanju sprovedenom 2014. godine i 2015. godine na uzorku od 199 malih i srednjih preduzeća u Republici Srpskoj iz pet gradova i 16 opština s ciljem definisanje faktora u sferi poreske politike, koji demotiviraju i usporavaju opstanak, rast i razvoj sektora MSP, ustanovljeno je da:

93,96% uzorkovanih preduzeća smatra da je administriranje poreza komplikovano i skupo, dok 92,96% smatra da su poreski propisi koji su trenutno na snazi složeni i komplikovani. Da bi uvođenje gotovinskog obračuna poreske obaveze za PDV doprinijelo njihovom poslovanju kroz: povećanje prometa, povećanje uslužnog asortimana i povećanje proizvodnog asortimana smatra 83,42% MSP. Čak 85,93% ispitanika smatra da bi išlo u prilog njihovom poslovanju ako bi u prve tri godine od osnivanja stopa poreza na dobit bila niža, dok 69,35% smatra da je stopa poreza na dobit visoka. Doprinos u poslovanju u slučaju uvođenja kvartalnog podnošenja PDV vidi 65,33% ispitanika. (Petković i Vidović, 2015)

Međutim, aktivnim mjerama vlasti i ciljanom politikom pružanja podsticajnih mjera preduzetnicima i velikim igračima na polju investicija iz svijeta, moguće je promijeniti tu sliku, što dolazi do izražaja u Srbiji, koja je u 2018. godini i 2019. godini bila jedna od najatraktivnijih destinacija za privlačenje direktnih stranih investicija, i grinfield (greenfield, engl.) i braunfield (brownfield, engl.) investicija.

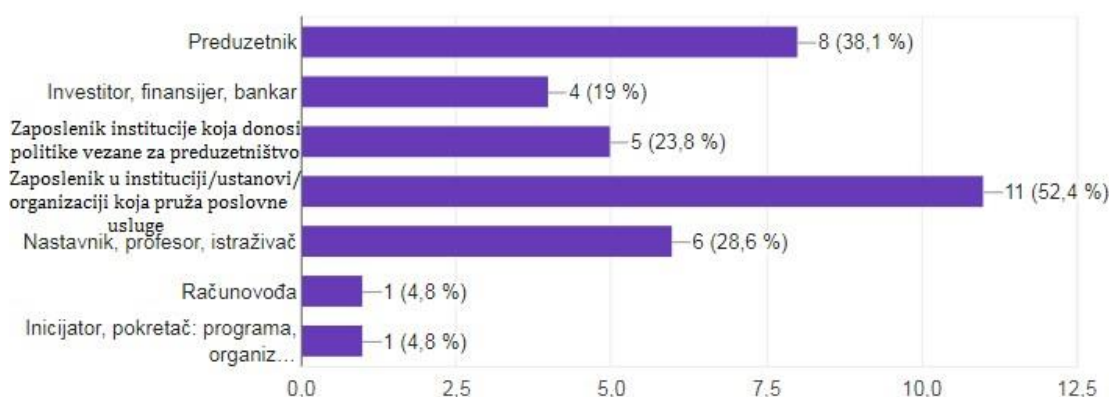
U okviru grinfield ulaganja, matična kompanija otvara podružnicu u drugoj zemlji. Umjesto da kupi postojeći objekat u toj zemlji, kompanija započinje novi poduhvat konstrukcijom novih objekata u toj zemlji. Građevinski projekti mogu obuhvatati više od proizvodnog pogona. Oni ponekad podrazumijevaju i dovršavanje kancelarija, smještaj za osoblje i rukovodstvo kompanije, kao i distributivne centre. S druge strane, ulaganja tipa braunfield se događaju kada entitet kupi ili zakupi postojeći pogon za započinjanje nove proizvodnje. Kompanije mogu ovaj pristup smatrati velikom uštedom vremena i novca, jer nema potrebe da prolaze kroz korake izgradnje potpuno nove zgrade (Segal, 2019).

Srbija je na vrhu Grinfield (Greenfield) FDI indeksa performansi 2019. godine. Zemlja jugoistočne Evrope rangirana je na prvom mjestu u godišnjoj studiji kompanije FDI Intelidžens (FDI Intelligence), odjeljenju Fajnenšel Tajmsa (Financial Times), a koja je ponudila pregled ulaganja u grinfield investicije u 2018. godini u odnosu na veličine privrede svake zemlje. Srbija ima 11,92 indeks, a slijedi je Crna Gora (11,49) na drugom mjestu i Kambodža (10,82) na trećem (Barklie, 2019).

1.2. Analiza preduzetničkog okruženja u Republici Srpskoj

Kvalitativnu analizu preduzetničkog okruženja i razvijenosti preduzetničkog ekosistema u Republici Srpskoj uradili smo primjenom svjetski priznate GEM metodologije, tačnije primjenom nacionalnog ekspertskeg upitnika (NES – National Experts Survey, engl.). Upitnik za stručnjake kreiran je na osnovu GEM NES upitnika⁴ za ispitivanje preduzetničke aktivnosti, sprovedenog na uzorku eksperata u periodu od septembra do decembra 2018. godine. Od 48 odabranih stručnjaka iz Republike Srpske, dobili smo odgovore od njih 21, što je prihvatljiv rezultat s obzirom da GEM istraživanje inače podrazumijeva odgovore 36 stručnjaka iz cijele zemlje koji posjeduju znanja o definisanim preduslovima za razvoj preduzetništva. Od ovog broja stručnjaka, 3 stručnjaka su pripadnici ženskog pola (14,3%), a 18 muškog pola (85,7%). 52,4% ispitanika ima završen fakultet/univerzitet, a 47,6% ispitanika magistarski ili doktorski studij što govori o kompetentnosti ispitanika da učestvuju u istraživanju. Pored stepena stručne spreme, prikazaćemo na sljedećem grafikonu poslove kojim se bave naši ispitanici što je dodatna potvrda stručnosti i kompetencija koje ih kvalifikuju kao adekvatne stručnjake.

Šta Vas od navedenog najbolje opisuje? (označite sve što je primjenljivo)

Grafikon 1. Poslovi kojim se bave ispitanici
(Izvor: Kalkulacije autora)

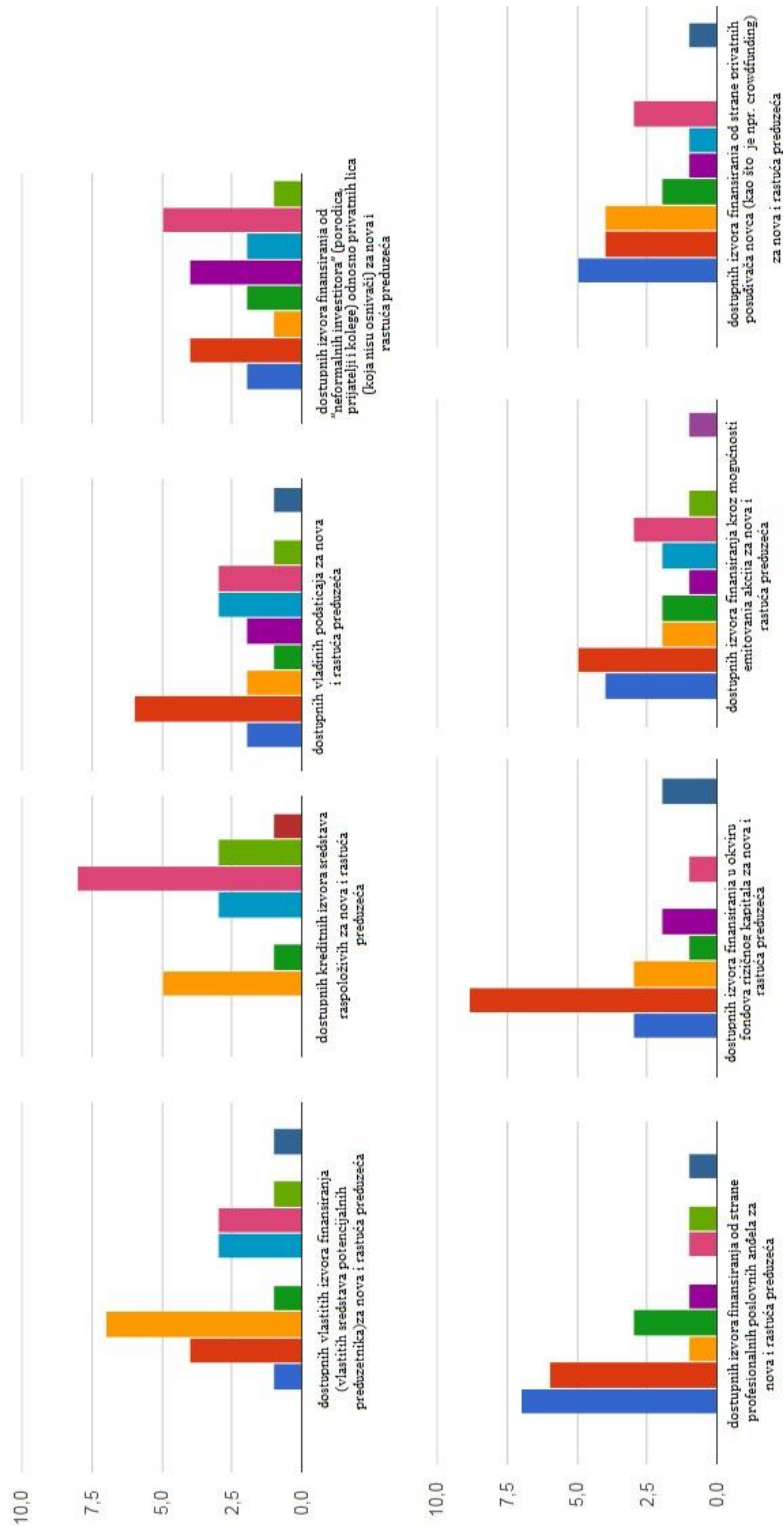
⁴ Globalni monitor preduzetništva (GEM) je najveća pojedinačna studija preduzetničke aktivnosti u svijetu, koja je nastala uspostavljanjem saradnje između Londonske poslovne škole (Velika Britanija) i Babson koledža (Sjedinjene Američke Države), u 1999. godini, te predstavlja najreferentniju metodologiju za mjerenje stanja preduzetništva u svijetu. Više informacija o GEM projektu možete naći na web portalu Svjetskog GEM konzorcija www.gemconsortium.org, a BiH GEM izvještaje za prethodne godine u elektronskoj formi možete preuzeti na oficijelnoj veb stranici Centra za razvoj poduzetništva Tuzla www.cerpod-tuzla.org. 2017. godine, partneri na projektu su bili Centar za projektni menadžment i preduzetništvo Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banja Luci i Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru. Kako bi se analiziralo stanje preduslova za pokretanje biznisa u svakoj zemlji učesnici, svake godine se u okviru GEM istraživanja intervjuiše 36 odabranih pojedinaca iz cijele zemlje koji imaju ekspertska znanja o sljedećim preduslovima za razvoj preduzetništva: finansijska podrška preduzetnicima, vladine politike i programi, obrazovanje i obuka, transfer istraživanja i razvoja, otvorenost tržišta, pristup komercijalnoj, profesionalnoj i fizičkoj infrastrukturi i uslugama te kulturne i društvene norme. Rezultati empirijskog kvalitativnog istraživanja prvi put su objavljeni 29.03.2019. godine u master radu Jelene Skvarice, dipl.ek., odbranjenom na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci, pod mentorstvom koordinadora projektnog tima prof. dr Saše Petkovića, na temu: “Institucionalna podrška razvoju preduzetništva u Republici Srpskoj.”

Kada je riječ o oblasti profesionalne stručnosti, najveći broj ispitanika su stručnjaci iz oblasti ekonomije (85,6%) te po 4,8% obuhvataju stručnjaci iz oblasti političkih nauka, stručnjaci iz oblasti pravnih nauka i stručnjaci iz oblasti poslovne informatike. (Izvor: Kalkulacije autora) Od ovog broja stručnjaka, 55% njih radi 10 ili manje godina u oblastima koje se odnose na preduzetništvo, 25% stručnjaka radi u ovoj oblasti između 10 i 15 godina, 5% stručnjaka između 15 i 20 godina, a preko 20 godina u oblasti preduzetništva iskustvo ima 15% ispitanih stručnjaka.

Tema A: FINANSIJE

U Republici Srpskoj ima dovoljno:

- U potpunosti netačno (1)
- Netačno (2)
- Umjereno netačno (3)
- U manjoj mjeri netačno (4)
- Niti tačno niti netačno (5)
- U manjoj mjeri tačno (6)
- Umjereno tačno (7)
- Tačno (8)
- U potpunosti tačno (9)
- Ne znam (97)
- Nije primjenljivo (98)

Grafikon 2. Tema A – Finansije (Izvor: Kalkulacije autora)

Prva tema upitnika za stručnjake odnosi se na finansije u Republici Srpskoj (grafikon br. 2). Najveći broj ispitanika (33,34%) smatra umjereno netačnom tvrdnju da u Republici Srpskoj ima dovoljno vlastitih izvora finansiranja za nova i rastuća preduzeća, dok njih 19,05% ovu tvrdnju

smatra netačnom. 14,29% stručnjaka ovu tvrdnju ocjenjuje kao umjereno tačnu, a isti broj stručnjaka ocjenjuje je kao u manjoj mjeri tačnu. 38,1% stručnjaka smatra umjereno tačnom tvrdnju da *u Republici Srpskoj ima dovoljno dostupnih kreditnih izvora sredstava raspoloživih za nova i rastuća preduzeća*, a sa druge strane, 23,8% ovu tvrdnju smatra umjereno netačnom. 28,6% stručnjaka smatra da *u Republici Srpskoj nema dovoljno dostupnih vladinih podsticaja za nova i rastuća preduzeća*.

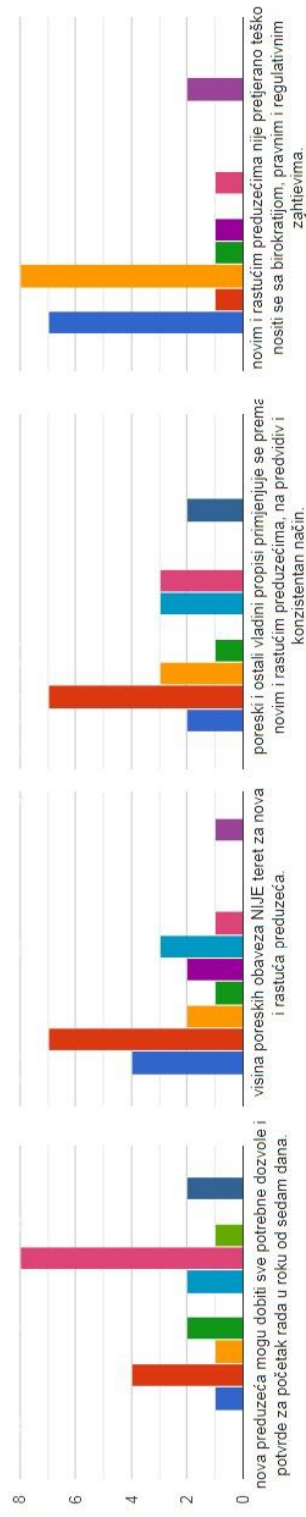
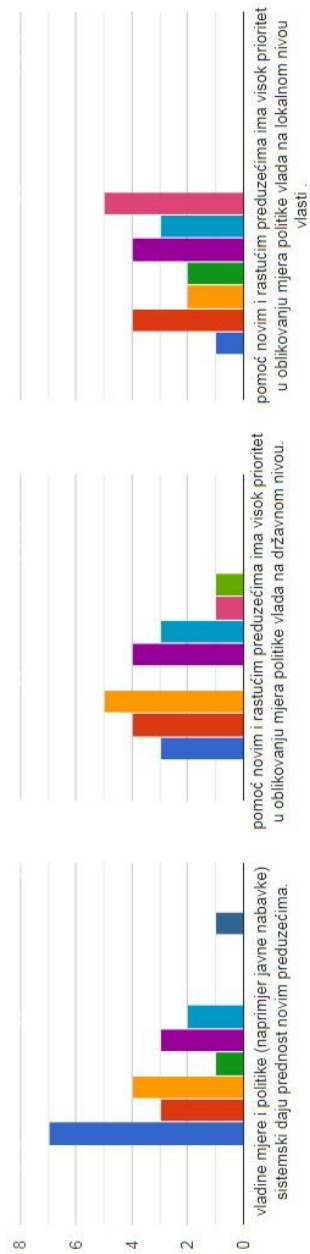
Kada je riječ o privatnim posuđivačima novca, kao što je to npr. kraudfanding (crowdfunding), 23,8% ispitanih stručnjaka smatra da je u potpunosti netačno *da u Republici Srpskoj ima dovoljno dostupnih izvora finansiranja od strane privatnih posuđivača novca za nova i rastuća preduzeća*. Po 19,05% stručnjaka ovu tvrdnju ocjenjuje kao umjereno netačnu i u manjoj mjeri netačnu, pa možemo zaključiti da u Republici Srpskoj zaista nema dovoljno dostupnih izvora finansiranja ovakvog tipa.

Druga tema upitnika za stručnjake odnosi se na *politike vlada u Republici Srpskoj* (grafikon br. 3) 23,8% ispitanih stručnjaka smatra da je umjereno netačno *da u Republici Srpskoj pomoć novim i rastućim preduzećima ima visok prioritet u oblikovanju mjera politike vlada na državnom nivou*, njih 19,05% ocjenjuje ovu tvrdnju kao netačnu, 14,29% kao potpuno netačnu, a samo 4,76% ispitanih stručnjaka ovu tvrdnju ocjenjuje kao tačnu. Ovakvi podaci ukazuju na to da je potrebno uvesti nove mjere koje će biti usmjerene ka razvoju novoformiranih i rastućih preduzeća, takozvanih startap preduzeća (start up, engl.). 33,34% stručnjaka smatra da su netačne tvrdnje da *u Republici Srpskoj visina poreskih obaveza nije teret za nova i rastuća preduzeća* i *da se poreski i ostali vladini propisi primjenjuju prema novim i rastućim preduzećima na predvidiv i konzistentan način*. 19,05% smatra da je potpuno tačno da visina poreskih obaveza nije teret za nova i rastuća preduzeća, a 9,52% stručnjaka smatra da je potpuno netačno da se poreski i ostali vladini propisi primjenjuju prema novim i rastućim preduzećima na predvidiv i konzistentan način.

Iz navedenih odgovora eksperata možemo zaključiti da je potrebno planirati rasterećenje poreskih obaveza za nova i rastuća preduzeća i uvođenje posebnih vladinih propisa koja će podsticati razvoj novih i rastućih preduzeća, startapa. U prilog tome govori i podatak da 33,34% stručnjaka smatra potpuno netačnim da se *u Republici Srpskoj novim i rastućim preduzećima nije pretjerano teško nositi se sa birokratijom, pravnim i regulatornim zahtjevima*, a dodatnih 38,1% stručnjaka ocjenjuje ovu tvrdnju kao umjereno netačnu.

Tema B: POLITIKE VLADA

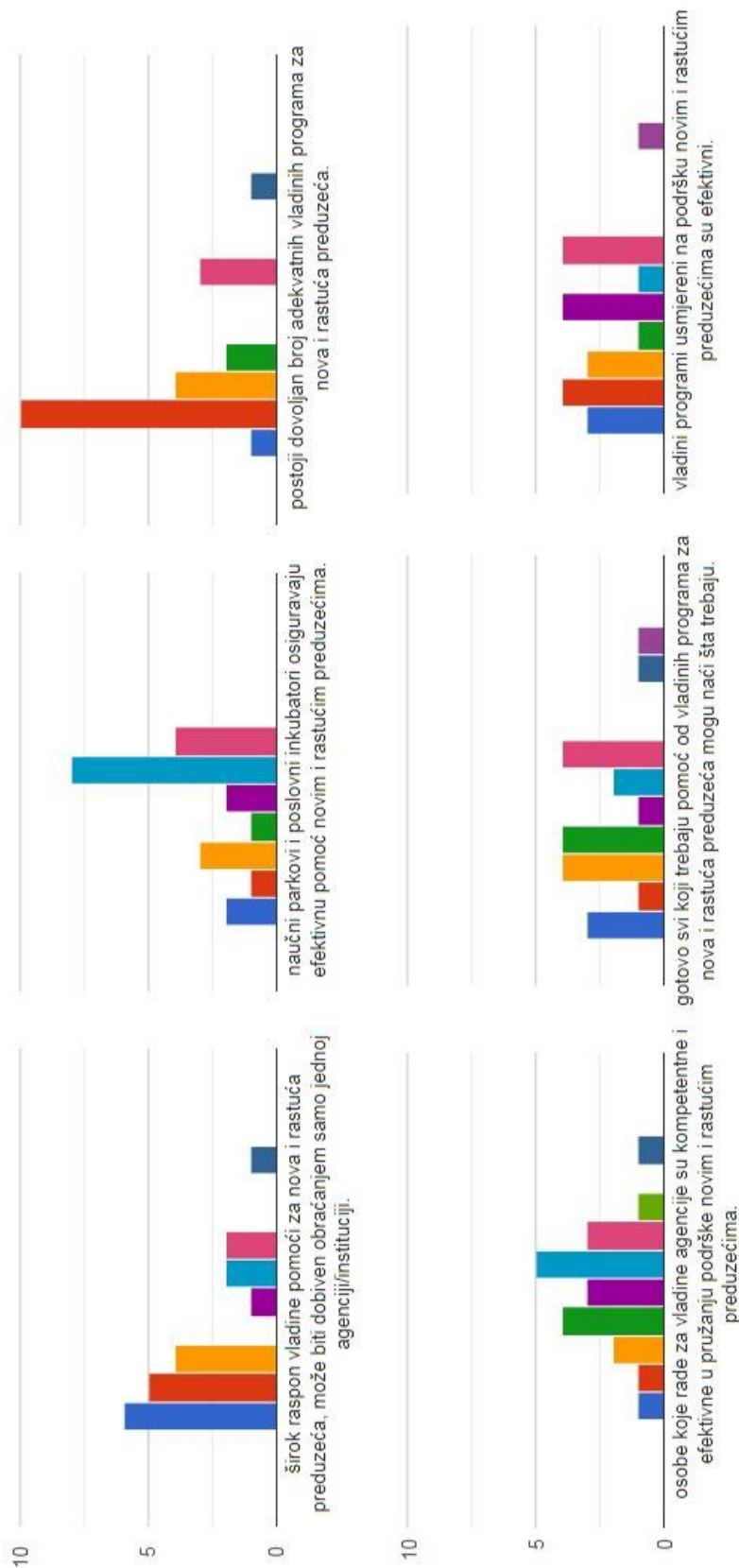
U Republici Srpskoj...

Grafikon 3. Tema B - Politike vlada
(Izvor: Kalkulacije autora)

Tema C: VLADINI PROGRAMI

U Republici Srpskoj...

Grafikon 4. Tema C - Vladini programi
(Izvor: Kalkulacije autora)

Treća tema upitnika za stručnjake odnosi se na vladine programe u Republici Srpskoj (grafikon br. 4). Čak 47,62% ispitanih stručnjaka smatra da je netačna tvrdnja o postojanju dovoljnog broja adekvatnih vladinih programa za nova i rastuća preduzeća u Republici Srpskoj. Kada je riječ o osobama koje rade za vladine agencije i njihovoj kompetentnosti i efektivnosti u pružanju podrške novim i rastućim preduzećima, mišljenja stručnjaka prilično su podijeljena. Tako njih 19,05% smatra da je ova tvrdnja u manjoj mjeri netačna, 14,29% je ocjenjuje kao niti tačnu niti netačnu, a 23,8% kao u manjoj mjeri tačnu.

Na tvrdnju da su u Republici Srpskoj vladini programi usmjereni na podršku novim i rastućim preduzećima efektivni, 19,05% stručnjaka odgovara netačno, a po 14,29% stručnjaka smatra ovu tvrdnju u potpunosti netačnom i umjereno netačnom. Analizom dobijenih rezultata ovog dijela upitnika za stručnjake, možemo zaključiti da trenutno ne postoji dovoljan broj adekvatnih programa prilagođenih novim i rastućim preduzećima startapima, a i ovi postojeći programi podrške novim i rastućim preduzećima nisu u dovoljnoj mjeri efikasni. Takođe, potrebno je raditi i na zapošljavanju kvalitetnog osoblja u institucijama preduzetničke infrastrukture koje će moći preduzetnicima da ponude kvalitetne informacije koje su im neophodne, i da prenesu svoje znanje i omoguće pristup mrežama vlastitog socijalnog kapitala.

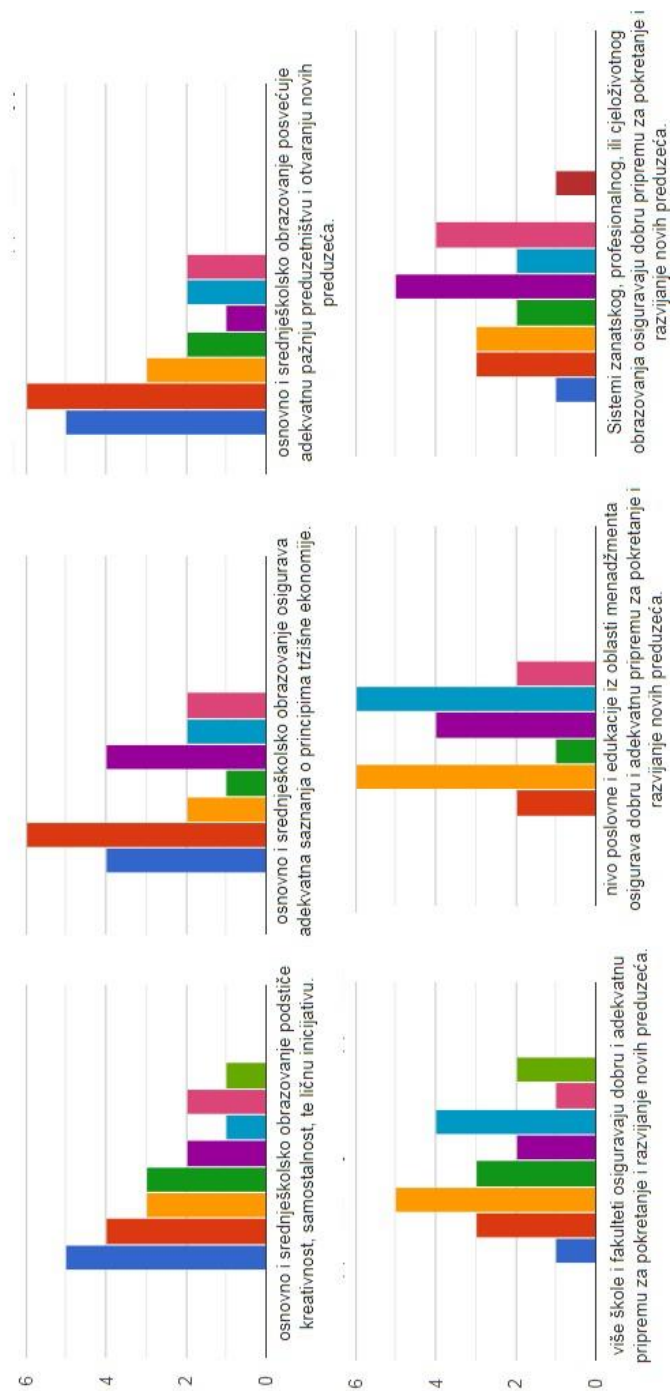
Četvrta tema upitnika za stručnjake odnosi se na obrazovanje i obuku u Republici Srpskoj (grafikon br. 5). 23,8% stručnjaka smatra da je potpuno netačno da osnovno i srednjoškolsko obrazovanje podstiče kreativnost, samostalnost i ličnu inicijativu u Republici Srpskoj, 19,05% stručnjaka je saglasano sa tvrdnjom da je to netačno a 14,29% da je to umjereno netačno.

Kako bi se podstakao razvoj preduzetništva, potrebno je razvijanje ličnih vještina i kreativnosti potencijalnih preduzetnica i preduzetnika od ranih doba odrastanja. Takođe, rezultati istraživanja na uzorku eksperta ukazuju i na to da osnovno i srednjoškolsko obrazovanje ne posvećuje adekvatnu pažnju preduzetništvu i otvaranju novih preduzeća. Ovaj zaključak izvodimo na osnovu podataka od 28,6% stručnjaka koji su označili da je netačna tvrdnja da osnovno i srednjoškolsko obrazovanje posvećuje adekvatnu pažnju preduzetništvu i otvaranju novih preduzeća, 23,8% stručnjaka koji su tvrdnju označili kao u potpunosti netačnu te 14,29% onih koji smatraju da je tvrdnja umjereno netačna.

Kada je riječ o višim školama i fakultetima u Republici Srpskoj i tvrdnji da oni osiguravaju dobru i adekvatnu pripremu za pokretanje i razvijanje novih preduzeća, 23,8% stručnjaka smatra da je to umjereno netačno, a sa druge strane 19,05% stručnjaka smatra da je to u manjoj mjeri tačno. S obzirom da su mišljenja stručnjaka na ovu temu podijeljena, možemo reći da na fakultetima i višim školama u Republici Srpskoj postoje pripreme za pokretanje i razvijanje novih preduzeća, ali da se one moraju unaprijediti i sprovesti na svim studijskim programima.

Tema D: OBRAZOVANJE I OBUKA

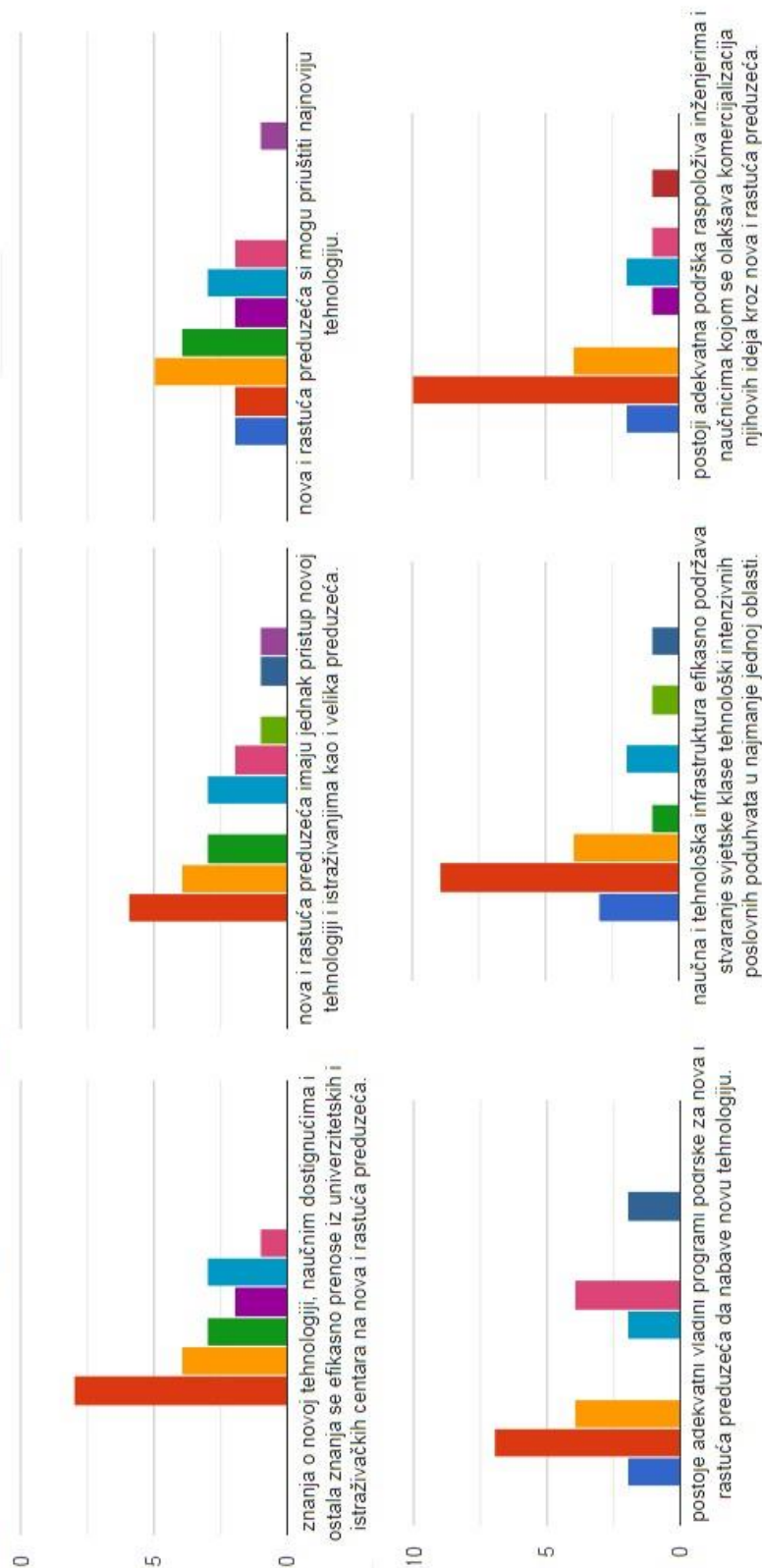
U Republici Srpskoj...

Grafikon 5. Tema D - Obrazovanje i obuka
(Izvor: Kalkulacije autora)

Tema E: TRANSFER ISTRAŽIVANJA I RAZVOJA

U Republici Srpskoj...

Grafikon 6. Tema E - Transfer istraživanja i razvoja
(Izvor: Kalkulacije autora)

Peta tema upitnika za stručnjake odnosi se na transfer istraživanja i razvoja u Republici Srpskoj (grafikon br. 6). 28,6% ispitanih stručnjaka smatra da je netačno da nova i rastuća preduzeća u Republici Srpskoj imaju jednak pristup novim tehnologijama i istraživanjima kao velika preduzeća, 19,05% smatra da je tvrdnja umjereno netačna, a po 14,29% da je u manjoj mjeri netačna i u manjoj mjeri tačna. Samo 4,76% ispitanih stručnjaka smatra da je tvrdnja tačna.

Na osnovu ovih rezultata možemo zaključiti da nova i rastuća preduzeća imaju ograničen pristup novim tehnologijama. 33,34% stručnjaka smatra da je netačno da u Republici Srpskoj postoje adekvatni vladini programi podrške za nova i rastuća preduzeća za nabavku nove tehnologije. Takođe, 42,86% stručnjaka smatra da je netačno da naučna i tehnološka infrastruktura efikasno podržava stvaranje svjetske klase tehnološki intenzivnih poslovnih poduhvata u najmanje jednoj oblasti.

Nažalost, u Republici Srpskoj još uvijek nema dovoljan broj adekvatnih vladinih programa kojima će se omogućiti novim i rastućim preduzećima da nabave novu tehnologiju. 19,05% stručnjaka smatra umjereno tačnim tvrdnju da takvi programi postoje u Republici Srpskoj, a 9,52% smatra navedenu tvrdnju u manjoj mjeri tačnom.

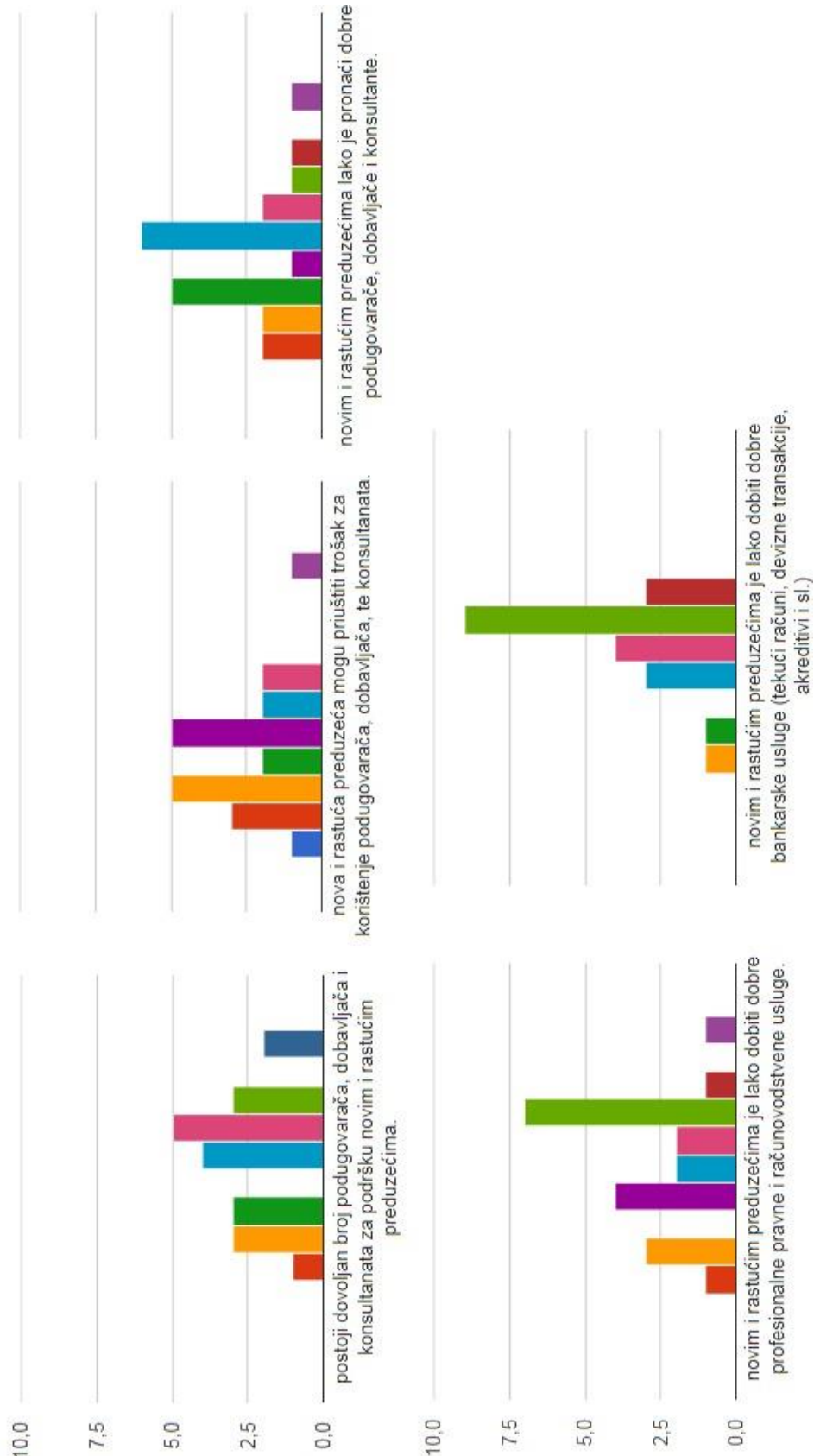
Šesta tema upitnika za stručnjake odnosi se na komercijalnu i profesionalnu infrastrukturu u Republici Srpskoj (grafikon br. 7). 33,34% stručnjaka smatra da je novim i rastućim preduzećima u Republici Srpskoj lako dobiti dobre profesionalne pravne i računovodstvene usluge, po 9,52% stručnjaka smatra ovu tvrdnju u manjoj mjeri tačnom i umjereno tačnom.

Takođe, 42,86% stručnjaka smatra da je novim i rastućim preduzećima lako dobiti dobre bankarske usluge (tekući računi, devizne transakcije, akreditivi i sl.), a 14,29% stručnjaka smatra ovu tvrdnju u potpunosti tačnom. Na osnovu predstavljenih rezultata ovog dijela istraživanja, možemo zaključiti da nova i rastuća preduzeća lako mogu obaviti neophodne poslove u domenu komercijalne i profesionalne infrastrukture, što je pozitivna strana razvoja preduzetništva.

Tema F: KOMERCIJALNA I PROFESIONALNA INFRASTRUKTURA

U Republici Srpskoj...

- U potpunosti netačno (1)
- Netačno (2)
- Umjereno netačno (3)
- U manjoj mjeri netačno (4)
- Niti tačno niti netačno (5)
- U manjoj mjeri tačno (6)
- Umjereno tačno (7)
- Tačno (8)
- U potpunosti tačno (9)
- Ne znam (97)
- Nije primjenljivo (98)

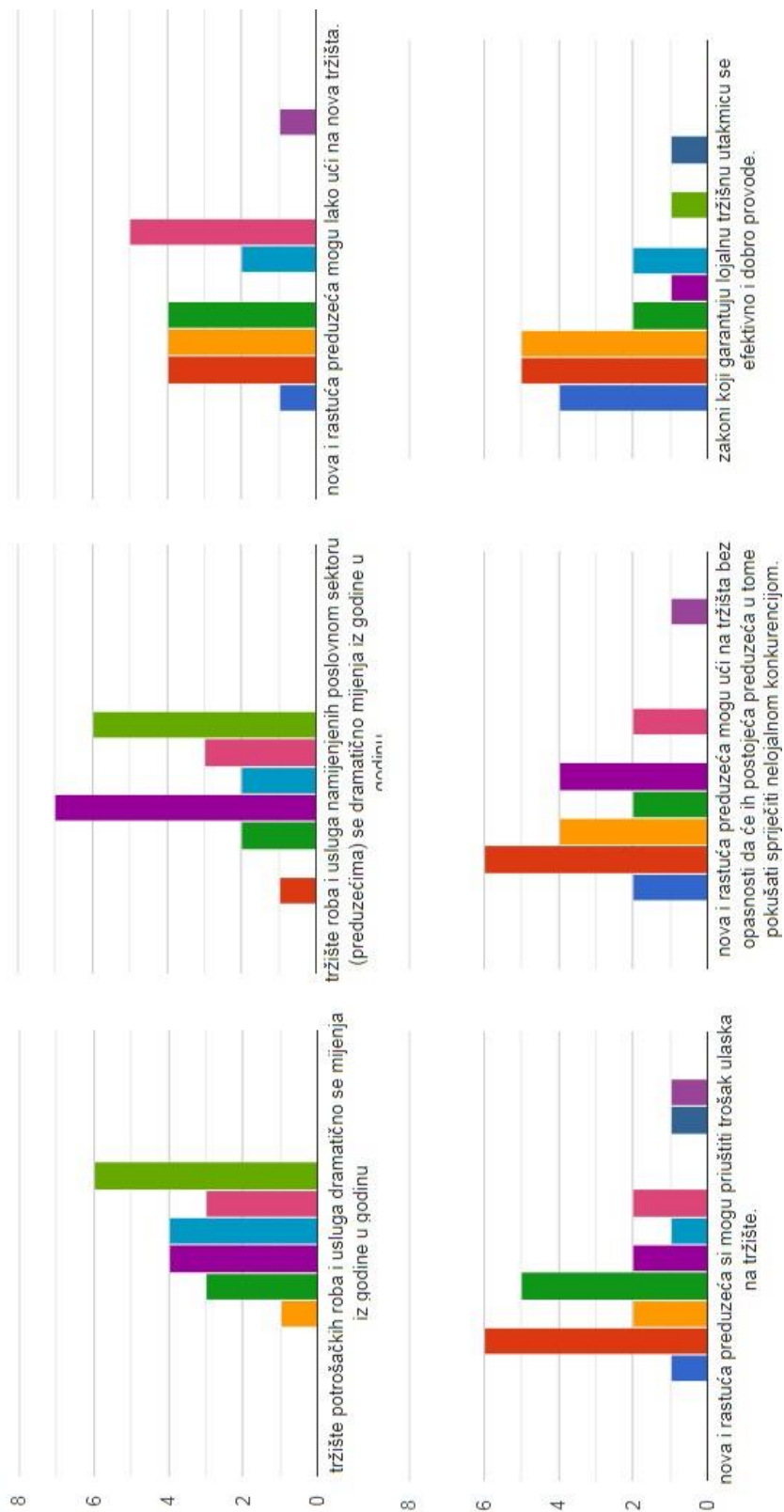

Grafikon 7. Tema F - Komerrijalna i profesionalna infrastruktura
(Izvor: Kalkulacije autora)

Tema G: OTVORENOST TRŽIŠTA

U Republici Srpskoj...

- U potpunosti netačno (1)
- Netačno (2)
- Umjereno netačno (3)
- U manjoj mjeri netačno (4)
- Niti tačno niti netačno (5)
- U manjoj mjeri tačno (6)
- Umjereno tačno (7)
- Tačno (8)
- U potpunosti tačno (9)
- Ne znam (97)
- Nije primjenljivo (98)

Grafikon 8. Tema G - Otvorenost tržišta
(Izvor: Kalkulacije autora)

Sedma tema upitnika za stručnjake odnosi se na otvorenost tržišta u Republici Srpskoj (grafikon br. 8). 28,6% stručnjaka smatra da se u Republici Srpskoj tržište roba i usluga namijenjenih poslovnom sektoru-preduzećima dramatično mijenja iz godine u godinu.

U takvim uslovima poslovanja, da nova i rastuća preduzeća mogu lako ući na nova tržišta 23,8% stručnjaka smatra umjereno tačnim, dok po 19,05% stručnjaka smatra da je ova tvrdnja netačna, umjereno netačna i u manjoj mjeri netačna. U skladu sa tim je i mišljenje 28,6% stručnjaka da nova i rastuća preduzeća ne mogu priuštiti sebi trošak ulaska na novo tržište.

Isto tako, nova i rastuća preduzeća ne mogu ući na tržište bez opasnosti da će ih postojeća preduzeća u tome pokušati spriječiti nelojalnom konkurencijom (stav je 28,6% stručnjaka).

Nažalost, najveći broj stručnjaka saglasno je sa tvrdnjom da zakoni lojalne konkurencije na tržištu ne poštuju. Po 23,8% stručnjaka smatra netačnom i umjereno netačnom tvrdnju da se zakoni koji garantuju lojalnu tržišnu utakmicu efektivno i dobro provode, a 19,05% stručnjaka smatra tvrdnju u potpunosti netačnom. Na osnovu predstavljenih rezultata, možemo zaključiti da trenutni uslovi koji vladaju na tržištu Republike Srpske nisu pogodni za nova i rastuća preduzeća.

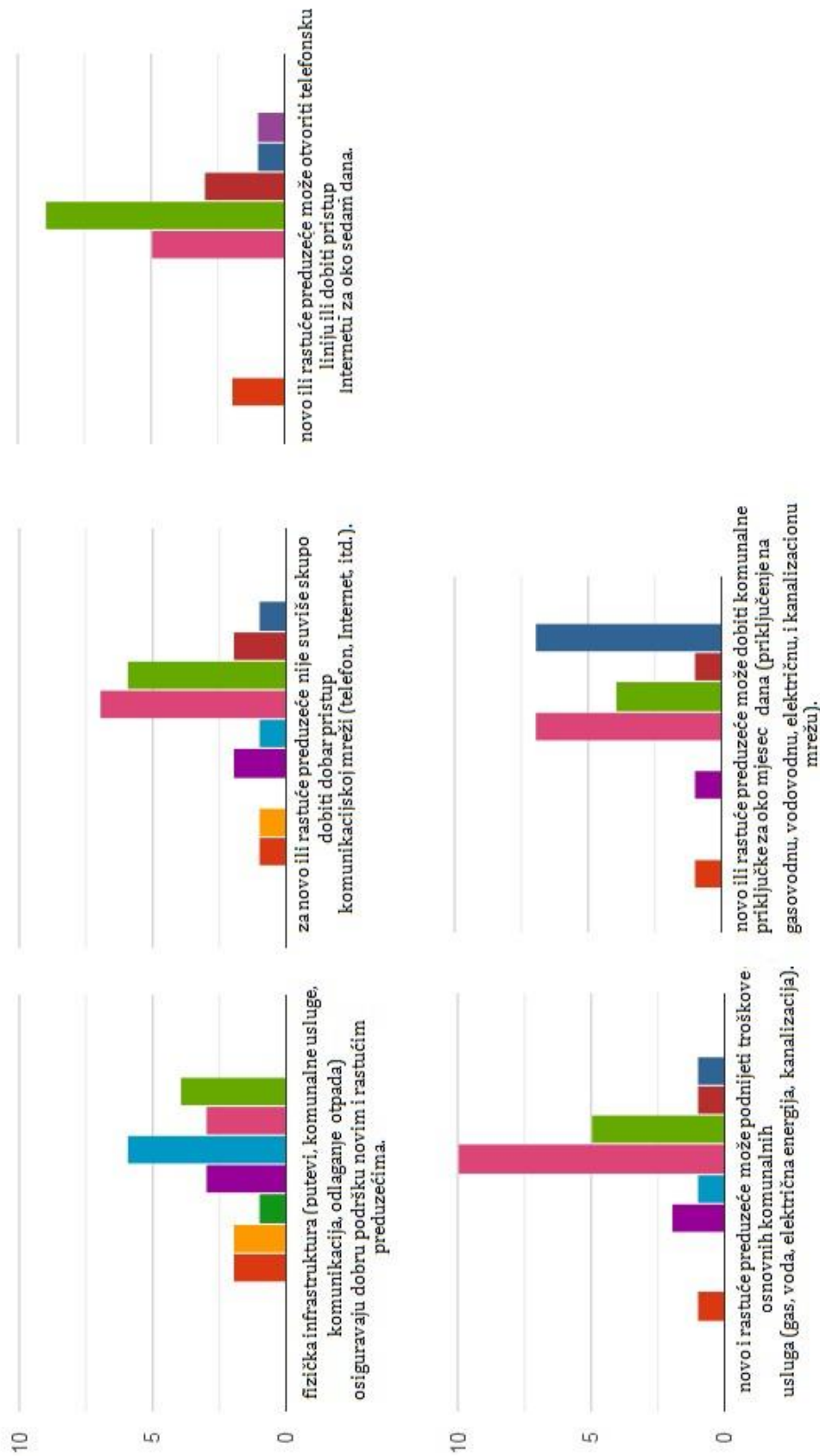
Osma tema upitnika za stručnjake odnosi se na fizičku infrastrukturu u Republici Srpskoj (grafikon br. 9). 33,34% stručnjaka smatra umjereno tačnom tvrdnju da za novo ili rastuće preduzeće nije suviše skupo dobiti dobar pristup komunikacijskoj mreži (internet, telefon, itd.). Ovu tvrdnju 28,6% stručnjaka označilo je kao tačnu, a 9,52% stručnjaka kao u potpunosti tačnu.

42,86% stručnjaka smatra da novo ili rastuće preduzeće može otvoriti telefonsku liniju ili dobiti pristup internetu za oko sedam dana. Pozitivan podatak je da 47,62% stručnjaka smatra da novo i rastuće preduzeće može podnijeti troškove osnovnih komunalnih usluga (gas, voda, električna energija, kanalizacija). Na osnovu dobijenih rezultata, možemo reći da u Republici Srpskoj postoje povoljni uslovi za nova i rastuća preduzeća kada je riječ o fizičkoj infrastrukturi.

Tema H: FIZIČKA INFRASTRUKTURA

U Republici Srpskoj...

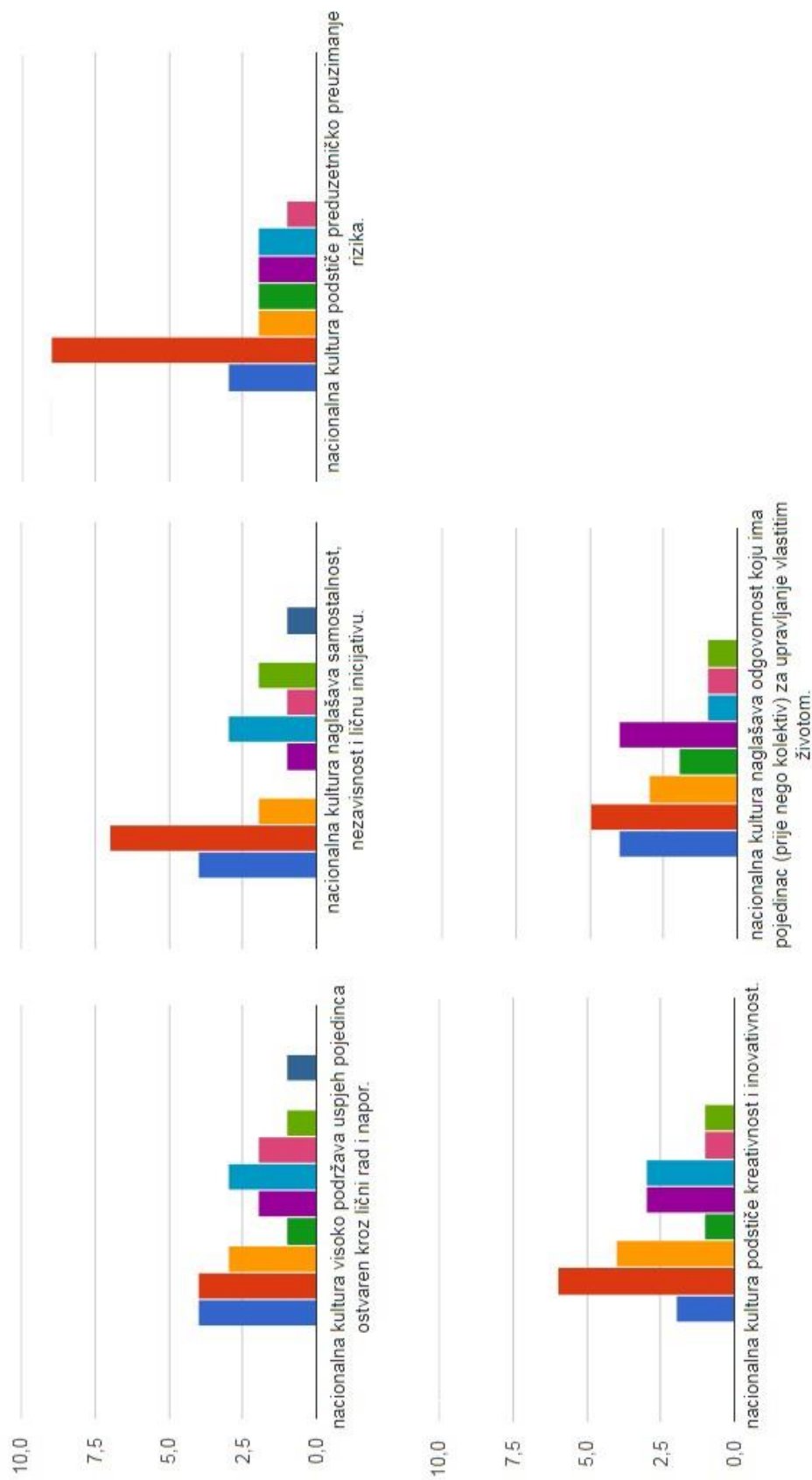
- U potpunosti netačno (1)
- Netačno (2)
- Umjereno netačno (3)
- U manjoj mjeri netačno (4)
- Niti tačno niti netačno (5)
- U manjoj mjeri tačno (6)
- Umjereno tačno (7)
- Tačno (8)
- U potpunosti tačno (9)
- Ne znam (97)
- Nije primjenljivo (98)

Grafikon 9. Tema H - Fizička infrastruktura
(Izvor: Kalkulacije autora)

Tema I: KULTURNE I DRUŠTVENE NORME

U Republici Srpskoj...

Grafikon 10. Tema I - Kulturne i društvene norme
(Izvor: Kalkulacije autora)

Deveta tema upitnika za stručnjake odnosi se na *kulturne i društvene norme u Republici Srpskoj* (grafikon br. 10). 33,34% stručnjaka smatra da je netačno da *nacionalna kultura naglašava samostalnost, nezavisnost i ličnu inicijativu*, a istu tvrdnju 19,05% stručnjaka smatra u potpunosti netačnom. 42,86% stručnjaka smatra netačnim i da *nacionalna kultura podstiče preduzetničko preuzimanje rizika*, a 14,29% stručnjaka tvrdnju ocjenjuje kao u potpunosti netačnu.

28,6% stručnjaka smatra, takođe, netačnom tvrdnju da *nacionalna kultura podstiče kreativnost i inovativnost*. Možemo donijeti zaključak da nacionalna kultura ne podržava predispozicije pojedinca koje su od velikog značaja za jednog uspješnog preduzetnika. Stoga, potrebno je sveobuhvatno podizanje i razvijanje preduzetničke svijesti i neophodni su sistematski i dugoročni naponi na izgradnji preduzetničke kulture u Republici Srpskoj.

Nakon svega, stručnjaci su naveli nekoliko svojih preporuka za unapređenje stanja preduzetništva u Republici Srpskoj. U narednim redovima navodimo neke od njih:

- *"poreske olakšice, vladini/lokalni podsticaji i ljudski resursi"* (rukovodilac službe računovodstva i finansija);
- *"smanjenje poreskog opterećenja radne snage, uspostavljanje pravne sigurnosti i razvoj finansijskog sistema koji će biti investicionog karaktera"* (direktor poslovne banke);
- *"uvođenje tržišne ekonomije u pravom smislu riječi"* (univerzitetski profesor);
- *"udruživanje preduzetnika iz istih ili povezanih sektora (klasterizacija), podrška startup-u kroz inkubatore, poslovne parkove i slično, proširivanje djelovanja mjera podrške uz veću podršku nadležnih institucija"* (direktor privatne agencije za posredovanje);
- *"reformu u obrazovanju, promjene državnih politika, promjene stavova pojedinaca"* (univerzitetski profesor);
- *"potrebne su obuke za buduće preduzetnike i startup firme, potrebno je raditi na preduzetništvu i finansijskoj pismenosti od doba osnovne škole"* (direktor jednog Fonda).

1.3. Teorijski aspekti razvoja specijalnih ekonomskih zona

Slobodne zone⁵ su instrument realizacije ekonomskih i političkih ciljeva u kojima se primjenjuju ekonomske i administrativne "slobode". Realizacija ekonomskih ciljeva putem otvaranja SZ ostvaruje se kroz pozitivan uticaj na zaposlenost, spoljnotrgovinsku razmjenu i druge efekte. U političko-ekonomskom smislu, kroz SZ se realizuje primjena strategije ravnomjernog regionalnog razvoja i strukturnih reformi.

⁵ Slobodna zona je opšti termin, koji obuhvata sve tipove ovog instrumenata ekonomske politike. Uzimajući u obzir da je tema ovog projekta skoncentrisana na analizu mogućnosti implementacije specijalnih ekonomskih zona, u nastavku će se koristiti sljedeći pojmovi kao sinonimi: specijalna ekonomska zona (skr. SEZ) i slobodna zona (skr. SZ) (prim.aut.)

Prema UNCTAD definiciji, slobodna zona je najvažnija privredno-politička mjera na području carinskih olakšica unutar prostorno ograničenog područja ekonomije pojedine države. Iz ove definicije proizlazi i osnovno obilježje Zona, da se na teritoriji pojedine države mogu uvoziti strani proizvodi bez plaćanja carinskih obaveza, ako se ti proizvodi ili od njih proizvedena finalna roba ne uveze na nacionalno carinsko područje. Međutim, u ekonomskom, privrednom, političkom i valutnom pogledu, zone su sastavni dio privrednog prostora svake države. ([Ministarstvo za ekonomske odnose i regionalnu saradnju Republike Srpske, 2018, str. 2](#))

Među najznačajnijim instrumentima za privlačenje investicija su Specijalne ekonomske zone (SEZ). Broj zona širom svijeta naglo je porastao tokom ove decenije na više od 5.000, sa mnogo više planiranih. Unutar ovih geografski ograničenih područja vlade olakšavaju industrijske aktivnosti putem fiskalnih i regulatornih podsticaja i infrastrukturne podrške. Danas postoji gotovo 5.400 zona u 147 ekonomije, u poređenju sa 4.000 prije otprilike pet godina, a u pripremi je više od 500 novih SEZ-ova. ([UNCTDA, 2019, str. 128](#))

Ekonomске i administrativne slobode u okviru SZ podrazumijevaju primjenu finansijskih povlastica, posebnih ekonomskih i administrativnih privilegija koje se ne odnose na ostatak nacionalne ekonomije. Posebna preferencijalna ekonomska politika i privilegije su primijenjene na striktno određenom geografskom području (zoni) različitih veličina. To mogu biti mala područja koja pokrivaju nekoliko hektara, ali i hiljade kvadratnih kilometara. Mogu biti locirane u unutrašnjosti zemlje ili prekograničnom regionu nekoliko zemalja ([Valentine & Park, 2005](#)).

Svaki tip SZ inkorporira vodeće privredne oblasti. Tako su trgovina, pretovar, transport, skladištenje, te jednostavnije industrijske djelatnosti vodeće oblasti u zonama tipa Slobodne luke - Free Ports (FPs), slobodnim trgovinskim zonama (Free Trade Zones – FTZs, engl.), te carinskim skladištima. Industrija, visoka tehnologija i trgovina su vodeće oblasti izvožno-proizvodnih zona (Export Processing Zones – EPZs, engl.), slobodnih preduzetničkih zona (Free Enterprise Zones, engl.) i naučno-tehnoških parkova (Science Based Industrial Parks – SIPs, engl.). Finansije, osiguranje, igre na sreću i turizam su vodeće oblasti u zonama tipa - Slobodne uslužne zone (Free Service Zones, engl.).

Specijalne i sveobuhvatne SZ (Special and Comprehensive free zones, engl.) uključuju gotove sve ekonomske oblasti koje su već pomenute.

Jasno se vidi da u cilju realizacije određenih ekonomskih i političkih ciljeva, SZ predstavlja geografski definisano područje u kojima su posebno dozvoljene slobodna trgovina i druge preferencijalne politike u odnosu na ostatak zemlje.

SZ mogu se sistematski klasifikovati izborom različitih kriterijuma. Da bi se jasno definisale, SZ se, prema prostornoj strukturi mogu podijeliti na teritorijalni i režimski tip ([Meng, 2003](#)). Teritorijalni je brojniji, ali isto tako ima relevantniju ulogu u svjetskoj ekonomiji. Ovaj oblik predstavlja specijalno definisan prostor, sa infrastrukturom visokog kvaliteta i visokoobrazovanom radnom snagom. Takođe, podrazumijeva primjenu fiskalnih, monetarnih i administrativnih privilegija za firme koje posluju u zoni.

U zavisnosti od veze sa domaćom ekonomijom i politikom carinskog nadzora, postoje dva podtipa ove vrste slobodnih zona:

- otvoreni tip, i
- enklavski tip.

U Enklavskom tipu (Free Ports - FPs, Free Trade Zones - FTZs i Export Processing Zones EPZs) karakteristična je manja direktna veza sa domaćom privredom u odnosu na otvoreni tip (Specijalne ekonomske zone - Special Economic Zones - SEZs, naučno-tehnološki parkovi - Science Based Industrial Parks - SIPs, slobodne uslužne zone- Free Service Zones). Otvoreni tip nije striktno definisan ili odvojen od domaće privrede. Zbog toga ima više direktne veze sa domaćom privredom od enklavskog tipa. Slobodne zone, poput SEZs, primjenjuju i otvoreni i enklavski tip.

Režimski tip SZ daje određene pogodnosti za firme koje se nalaze bilo gdje u zemlji domaćinu, ukoliko ispunjavaju određene kriterijume. Nasuprot teritorijalnom, ovaj oblik omogućava razvoj jakog povezivanja sa lokalnom ekonomijom i dopušta firmama slobodan izbor optimalne lokacije za njihove aktivnosti. Na osnovu industrijske politike, režimski tip SZ može se podijeliti na:

- izvozno orijentisane fabrike (Export-oriented Factory, engl);
- carinska skladišta (Bonded Warehouse, engl.);
- preduzeća visoke tehnologije (High-Tech Enterprise, engl.).

SZ teritorijalnog tipa ne moraju ostati isključivo enklave nepovezane sa ostatkom nacionalne ekonomije. One samo imaju slabiju vezu nego SZ režimskog tipa. Štaviše, režimski tip može da koegzistira ili evoluirati iz teritorijalnog tipa i vice versa. Na primjer, u nekim manje razvijenim zemljama mnogi od podsticaja i privilegija su primijenjeni na područjima van zone.

1.3.1. Argumenti za uspostavljanje specijalnih ekonomskih zona

Specijalne ekonomske zone (SEZ) doprinijele su ekonomskom razvoju u nekoliko zemalja, dok su u drugim zemljama bile krajnje neuspješne (Moberg, 2015). Mnogi podaci nedvosmisleno govore o nadmoćnosti pozitivnih uticaja SZ na privredni rast, smanjenje nezaposlenosti, povećanje priliva investicija, ravnomjeran regionalni razvoj, povećanje prihoda, itd. Zeng (2015) je mišljenja da SZ mogu biti veoma efikasni instrumenti u promociji industrijalizacije i strukturne transformacije nacionalne ekonomije samo pod uslovom da se njihova implementacija i način funkcionisanja stave u odgovarajući kontekst. Do sada, globalni rezultati osnivanja SZ su različiti, sa velikim uspjehom u azijskim i latinoameričkim državama a slabijim rezultatima u subsaharskoj Africi.

Stavovi Svjetske banke (The World Bank, 1994) su da, za zemlje u razvoju, SZ imaju dvostruke pozitivne efekte, kako u pogledu ekonomskih politika tako i u pitanjima infrastrukturne racionalnosti. U pogledu politika, SZ mogu biti korisno sredstvo kao dio sveobuhvatne strategije ekonomskog razvoja kako bi se dostigla industrijska kompetitivnost i privukle strane direktne investicije. Kroz SZ, vlade zemalja u razvoju mogu da razviju i diverzifikuju izvozni sektor, kreiraju više radnih mjesta, unaprijede politike i stvore novi pristup u funkcionisanju carinske politike, legislative, radnog zakonodavstva i javno-privatnog partnerstva. Takođe, SZ omogućuju efikasniju državnu superviziju preduzetništva i

zaštite životne sredine. Bez obzira na to gdje funkcionišu, SZ predstavljaju poseban režim poslovanja. Poslovanje u zoni je regulisano posebnim propisima i zakonima zemlje domaćina zone.

Pristalice specijalnih ekonomskih zona navode sljedeće argumente za njihovo otvaranje na teritoriji zemlje domaćina:

- u slobodnim zonama se zapošljava veliki broj lokalnog stanovništva;
- inostrani investitori transferišu novu, savremenu tehnologiju neophodnu u radnom procesu;
- lokalna radna snaga u zoni uči kroz rad (learning by doing process, engl.). Radnici koji rade u zoni se sreću sa savremenom tehnologijom, čime se podiže opšti nivo znanja i vještina radne snage;
- kompanije koje su investirale u zonu plaćaju naknade za usluge koje im se pružaju, za korišćenje zemljišta i infrastrukturnih objekata;
- razvoj lokalnog tržišta, kroz povećanu tražnju zaposlenih radnika iz slobodne zone;
- povezivanje inostranih kompanija iz zone i domaće industrije povećava zaposlenost domaćih kapaciteta;
- lokalni proizvođači, kao podisporučioци za proizvodnju iz zone, povećavaju svoje učešće u izvozu;
- ovi procesi mogu voditi prestrukturiranju domaće industrije i njenom prilagođavanju zahtjevima firmi iz slobodne zone, čime se utiče na porast konkurentnosti izvoza zemlje domaćina;
- troškovi zemljišta i infrastrukture su, po pravilu, u slobodnoj zoni niži, što istovremeno utiče na snižavanje troškova proizvodnje u zoni.

Prednosti uspostavljanja SEZ-a, prema mišljenju brojnih autora, sumirala je Moberg (2015, str. 167):

Strani investitori se okupljaju u SEZ-ima, dijelom zahvaljujući za njih sigurnijoj i poznatoj poslovnoj klimi (He, 2002). Zatim, oni šire svoje znanje o tehnologiji i unapređenju kvaliteta na domaće firme, koje mogu nadograditi i postati izvoznici (Johansson & Nilsson, 1997; Romer, 1993). SEZ-ovi mogu, dakle, povući ostatak zemlje na putu bržeg ekonomskog razvoja (Basile & Germidis, 1984; Litvack, 1998; Schrank, 2001). Oni čak mogu doprinijeti političkim reformama širom zemlje (Auti, 2010).

Međutim, ima i onih koji smatraju da podizanjem zona zemlja domaćin trpi veću štetu od koristi.

1.3.2. Argumenti protiv specijalnih ekonomskih zona

Sa druge strane, Farol i Akinci (Farole & Akinci, 2011) imaju stav da su tradicionalni programi SZ bili uspješni u privlačenju investicija i povećanju zaposlenosti na kratak rok, ali su doživjeli neuspjeh da se održe stalnima kada su troškovi radne snage povećani ili preferencijalni tretmani nisu nudili veliku prednost u proizvodnji i/ili izvozu. Mnoga empirijska istraživanja (Warr, 1989; Chen, 1993; Jayanthakumaran, 2003; Mongé-Gonzales, Rosales-Tijerino, & Arce-Alpizar, 2005) pokazala su da su mnoge SZ bile uspješne u generisanju izvoza i zaposlenosti i marginalno uspješne u procjeni odnosa korisnosti i troškova.

Takođe, mnogi ekonomisti (Hamada, 1974; The World Bank, 1994; Madani, 1999) smatraju da su SZ druga ili čak treća najbolja solucija za konkurentnost i čiji efekti su ograničeni na specifične uslove u ograničenom vremenskom periodu. Loši putevi i nepouzdana izvori napajanja energije odvrću strane investitore. Neodgovarano dizajnirani objekti u zonama uzrokuju zagušenja ili socijalne probleme. Ostala pitanja uključuju neadekvatno održavanje, promociju zona, koordinaciju politike i poreske olakšice, kao i neproporcionalne zahtjeve za performansama (FIAS, 2008, str.5, citirano u Moberg, 2015, str. 168). Kao argumenti koji idu u prilog protivnicima otvaranja SZ navode se sljedeće:

- Neograničeno pravo raspolaganja i transfera ostvarene dobiti za strane ulagače u slobodnim zonama. Na ovaj način se odlivaju sredstva iz zemlje domaćina i tako poništavaju pozitivni efekti otvaranja slobodnih zona.
- Prijetnja od velikog uvoza prljavih tehnologija u slobodne zone, naročito u zemljama u razvoju.
- Menadžeri u firmama iz SZ su uglavnom stranci, visoko plaćeni, koji svoju zaradu troše u domicilnoj zemlji, a ne tamo gdje je zarađena.
- Lokalna radna snaga radi jednostavne, tipske poslove u procesu masovne proizvodnje, koji ne zahtijevaju veliko znanje. Na ovaj način se umanjuje pozitivan efekat učenja kroz rad.
- Izražena eksploatacija domaće radne snage koja je izuzetno nisko plaćena. Zbog toga se u slobodnim zonama locira radno intenzivna proizvodnja koja ne zahtijeva visoku stopu investicija po radnom mjestu.
- Mnogi kritičari SZ smatraju da proizvodnja u zoni konkuriše proizvođačima iz zemlje domaćina, te da može ugušiti domaću industriju.
- Ostvarenje veće saradnje firmi iz zone i lokalne industrije predviđa da lokalni proizvođači odgovore na zahtjeve u pogledu standarda i kvaliteta proizvođača iz zone. Neke analize kritičara SZ ukazuju da domaći sadržaj ne prelazi 25% u ukupnoj vrijednosti finalnog proizvoda proizvedenog u ovakvim zonama.

Ipak, analizom empirijskih istraživanja i ekonomskih performansi kao direktnih posljedica uspostavljanja i funkcionisanja specijalnih ekonomskih zona, navode nas na jasan zaključak da su mnogo veće prednosti, nego nedostaci od uspostavljanja i funkcionisanja specijalnih ekonomskih zona.

DRUGI DIO

2. Praktična iskustva razvoja specijalnih ekonomskih zona u svijetu

U naredna dva podnaslova predstavimo dva uspješna modela višefaznog, planskog, i razvojnim strategijama usklađenih specijalnih ekonomskih zona, u Narodnoj Republici Kini i Republici Poljskoj.

2.1. Iskustva Kine

Kina je preduzela nekoliko strateških mjera u svojoj ekonomskoj politici od 1978. godine. Cilj tih mjera bio je razvoj otvorene, spoljno orijentisane ekonomije, te rješenje problema neravnomjernog regionalnog razvoja. Te mjere podrazumijevale su izvoznu preferencijalnu politiku, otvaranje industrijskog sektora i regionalna otvaranja. Zapravo, jezgro mjera se odnosi na uspostavljanje različitih tipova slobodnih zona. Za podsticanje ulaganja u obalnom regionu, Kina je formulisala brojne preferencijalne politike od 1978. godine. Suština se odnosi na smanjenje poreza i obaveza, adekvatnu infrastrukturu, te administrativne privilegije (Ernst and Young, 2011). U skladu sa postepenim pristupom reformama, četiri „specijalne ekonomske zone“ su uspostavljene u Shantou, Shenzhen, Xiamen i Zhuhai, gdje su strani investitori bili manje ograničeni sa pravilima i regulativama. Kada se to pokazalo uspješnim, eksperiment je produžen kako bi se omogućilo svim obalnim regionima da učestvuju u spoljnoj trgovini (Yang, 1991, navedeno u Davis & Raskovitz, 2018, str. 27-28).

Od 90-ih godina preferencijalne politike su prenesene iz obalnih regiona prema unutrašnjosti zemlje. Isto tako, dolazi do prenošenja preferencijalne politike prema vrsti djelatnosti. Na primjer, finansijski podsticaji i administrativne privilegije, prebačene su iz izvozno orijentisane industrije, na polje visoko tehnologije. Od 1996. godine, pojedine djelatnosti u unutrašnjosti se više stimulišu, od onih u priobalju zemlje.

Na početku otvaranja kineske ekonomije, za strana ulaganja su bili dostupni samo industrijski i trgovinski sektor. Dalji ekonomski razvoj bio je uslovljen nastavkom otvaranja privrede. Međufazna industrija, prerada nafte, komunikacije i urbana konstrukcija, otvorene su od ranih devedesetih godina prošlog vijeka. Trgovina, finansije, osiguranje, nekretnine, te visoka tehnologija su postepeno otvorene za strane investitore od sredine devedesetih. Pomorstvo, vazduhoplovstvo, informacije i konsalting usluge otvorene su od kraja devedesetih godina. Kina je postepeno otvarala neke visoko zaštićene sektore. Od ulaska u Svjetsku trgovinsku organizaciju (WTO) 11. decembra 2001. godine Kina je povećala otvorenost poljoprivrede, telekomunikacija i turizma⁶. Gotovo svi ekonomski sektori su otvoreni do kraja 20. vijeka.

Od 1978. godine Kina je uspostavila pet specijalnih ekonomskih zona (SEZs): Shenzhen, Shantou i Zhuhai u provinciji Guangdong, Xiamen u provinciji Fujian i cijeloj provinciji Hainan. Otvaranje Kine je nastavljeno i narednih godina, pa je 1984. godine 14 obalnih gradova otvoreno za inostrano ulaganje: Dalian, Qinhuangdao, Tianjin, Yantai, Qingdao, Lianyungang, Nantong, Šangaj, Ningbo, Wenzhou, Fuzhou, Guangzhou, Zhanjiang i Beihai. Država je odlučila proširiti rad već otvorenih obalnih područja 1985. godine, otvaranjem specijalnih ekonomskih zona u delti rijeke Yangtze. Tako je 1990. godine, otvoreno novo područje Pudong u Šangaju i gradovima u dolini rijeke Yangtze. Državno vijeće je 1992. godine dalo saglasnost

⁶ Pročitati na https://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/china_e.htm.

za otvaranje prema inostranstvu 13 graničnih područja, opština i gradova, te svih glavnih gradova u unutrašnjosti provincija i autonomnih regija.

Devedesetih godina prošlog vijeka uspostavljen je poseban koncept SZ (Free Trade Zones) na 15 lokacija, zatim 56 zona ekonomskog i tehnološkog razvoja, te 53 nove, industrijsko-razvojne zone visoke tehnologije. Oblast Pudong u Šangaju je postigla veliki napredak u apsorbovanju stranog kapitala, i ubrzavanju razvoja doline rijeke Yangtze. Država je proširila preferencijalnu politiku u ovom području, koje tada još nije bilo pod tretmanom specijalne ekonomske zone.

U Kini je zastupljeno više tipova zona i graničnih područja (sa smanjenim uvoznim ograničenjima) na nivou regiona, gradova i opština. Inostrane i kineske kompanije mogu poslovati u svim tipovima zona. Na nacionalnom nivou postoje sljedeće vrste:

Specijalne ekonomske zone. Ovaj koncept u Kini predstavlja kombinaciju proizvodnje bazirane na izvozu (export commodity production bases - ECPBs od pedesetih do sedamdesetih godina 20. vijeka) i svjetskog koncepta SZ (EPZs i FTZs od sedamdesetih godina). To su velike, sveobuhvatne i multifunkcionalne privredne oblasti koje se nalaze u blizini Hong Konga, Makao-a i Tajvana. Ovaj oblik SZ uživa ekonomske podsticaje i povlastice radi ostvarenja posebnih ekonomskih i političkih ciljeva. Specijalne ekonomske zone su imale dvostruku ulogu (Knoth, 2000):

- bile su model inostrano orijentisane privrede, i
- model ubrzavanja unutrašnjeg.

U budućnosti SEZs će provoditi strukturne reforme, poboljšavati tržišno orijentisanu privredu, te otvarati moderna preduzeća. Cilj rada SEZs u budućnosti je da, kroz razvoj high-tech industrije postane moderno, otvoreno i multifunkcionalno privredno središte.

Slobodne trgovinske zone. Ovaj tip predstavljaju geografski definisana područja u rasponu 1 km² do 10km². Omogućavaju širok spektar poslovnih aktivnosti: carinsko skladištenje, devizne transakcije, marketing, trgovinu, proizvodnju i preradu. Kina je osnovala 15 FTZs u 13 gradova u ranim devedesetim godinama 20. vijeka. Kompletno područje svih 15 FTZs ima površinu 52.49 km² i više od 35.000 otvorenih preduzeća. Većina otvorenih preduzeća, u ovim zonama predstavlja strane investicije. Locirane su u neposrednoj blizini luka duž obale na istoku zemlje. Njihov pojedinačni doprinos se razlikuje u pogledu učešća u BDP-u. Tako na primjer, tri FTZs, Šangaj, Shenzhen i Tianjin učestvuju sa više od 70% svih FTZs u kineskom BDP-u.

Slika 1. Slobodne trgovinske zone (Free Trade Zones - FTZs)
(Izvor: CADZ, 2012, Preuzeto sa: <http://cadz.org.cn>)

Zbog jedinstvenosti sa aspekta preferencijalnog tretmana, FTZs imaju više podsticaja u odnosu na druge tipove SZ u Kini. Glavne preferencijalne politike su:

Poreske olakšice. Prve dvije godine poslovanja u ovim zonama, firme su oslobođene plaćanja poreza na dohodak preduzeća. Naredne tri godine firme se oporezuju po 50% od standardne poreske stope. Nakon pet godina preduzeća iz zone plaćaju punu stopu poreza. Ako se više od 70% proizvoda izvozi iz Kine, proizvodi koji ostanu u zemlji se oporezuju po sniženoj stopi.

Carinske olakšice. Carinska oslobađanja se odnose na, robe namijenjene za izgradnju infrastrukture, opremu za vlastitu proizvodnju, dijelove i komponente uvezene za vlastite potrebe. Ulaz roba iz inostranstva u FTZs oslobođen je plaćanja carine i PDV-a. Plaćanje se vrši nakon što gotovi proizvodi iz SZ izađu na carinsko područje zemlje.

Izvozno proizvodne zone. U cilju širenja spoljne trgovine i stvaranja slobodnijeg poslovnog okruženja, Državno vijeće je 2000. godine službeno odobrilo osnivanje izvoznih proizvodnih zona (Export processing Zones-EPZs). Vlada je obilježila područja na kojima bi bilo dozvoljeno njihovo otvaranje. Planirano je da budu smještene u okviru postojećih razvojnih zona. Do danas je otvoreno oko 60 EPZs za koje je država dala saglasnost za rad.

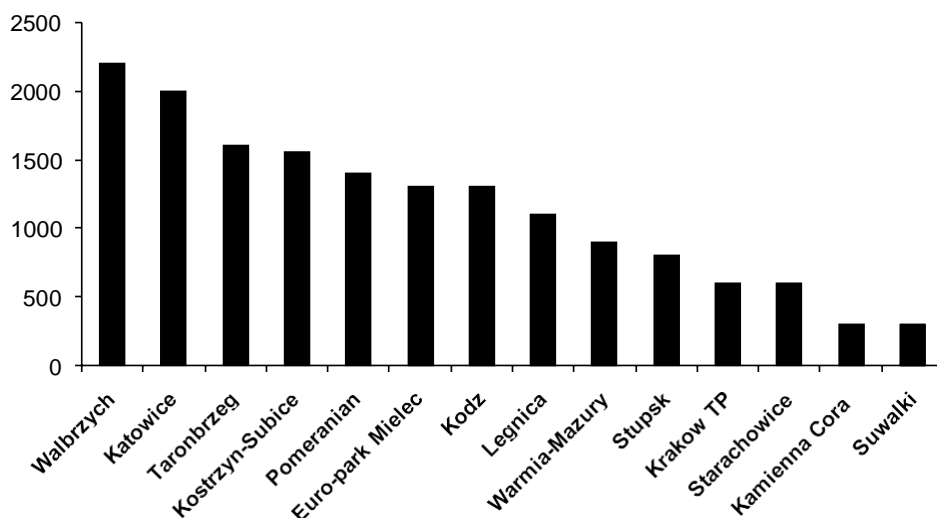

Slika 2. Izvozno proizvodne zone (Export processing Zones-EPZ)
(Izvor: CADZ, 2012, Preuzeto sa: <http://cadz.org.cn>)

Zone ekonomske i granične saradnje. Uz kontinentalni dio granice, Kineska vlada je dala saglasnost za uspostavljanje zone ekonomske i granične saradnje (Border and economic cooperation zones ili Free Frontier Trade Zones - FFTZ). Cilj je, razvoj prekogranične trgovine i izvozno orijentisanog poslovanja. Otvaranje granica na ovaj način je važan dio razvoja središnjeg i zapadnog kineskog regiona. Državno vijeće je od 1992. godine do 2012. godine odobrilo 14 zona ekonomske i granične saradnje.

2.2. Primjer Poljske

Prve SZ u Poljskoj se otvaraju sredinom 90-tih godina prošlog vijeka. Cilj ove politike bio je podsticanje preduzetnika da ulažu u oblasti sa dodatno stimulativnim režimom poslovanja. Do danas je otvoreno 14 slobodnih zona, koje obuhvataju površinu 16.143 hektara. Kompanije koje ulažu u poljske SZ imaju brojne povlastice i poreska izuzeća. Prema poslovnim izvještajima, do kraja 2010. godine, u SZ u Poljskoj je uloženo 17,76 milijardi evra, te kreirano 167.000 radnih mjesta. Svaka od SZ je jedinstvena sa svojim specifičnostima. Tako npr. Kamienna Góra SEZ se specijalizovala za usluge malom i srednjem preduzetništvu. Kraków Technology Park je specijalizovan za inovativne usluge i nove tehnologije. Druge su locirane na posebno atraktivnim mjestima kako bi bile dostupne za strani i domaći biznis.

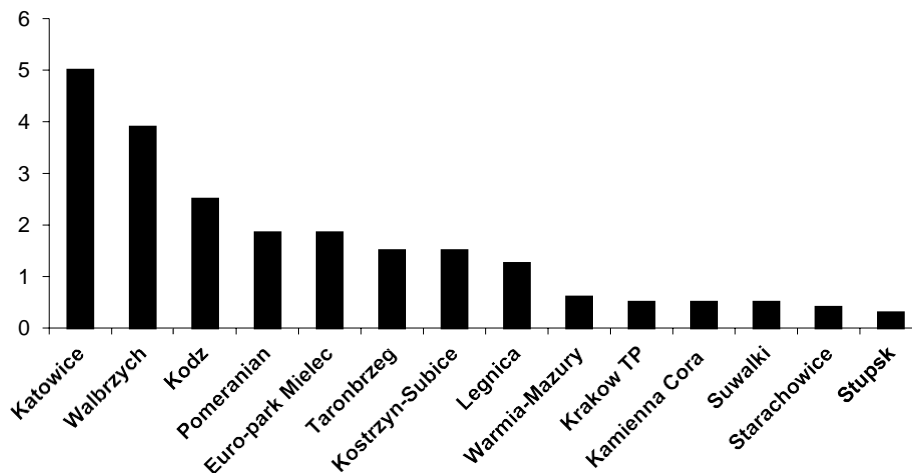
Grafikon 11. Površina SZ u Poljskoj (ha)

(Izvor: Warsaw Busines Journal Group, 2014, Preuzeto i prilagođeno sa:

https://www.spcc.pl/images/file/events_projects/2014/IiP2014_14_1.pdf)

Investiciona regulativa varira u svakoj od zona. Generalno gledano, investitori trebaju ispunjavati minimalnu vrijednost investicije da bi bili locirani u slobodnoj zoni. Privredne aktivnosti koje nisu dozvoljene u režimu slobodne zone: veleprodaja, maloprodaja, proizvodnja i prerada sintetičkih vlakana i oblast industrije čelika. Da bi se realizovale povlastice u slobodnoj zoni, investitor mora dobiti odgovarajuće dozvole. Tijelo nadležno za izdavanje odobrenja je kancelarija ministra privrede. U izuzetnim slučajevima to može biti posebno odobrenje upravnika slobodne zone. Kao što je od 01.01.2007. godine definisano, poreska oslobađanja se mogu odobriti samo ako je investitor podnio zahtjev za izdavanje poreskog

oslobođanja, prije početka rada na projektu. Ova procedura podliježe detaljnim provjerama, gdje se ocjenjuje da li projekat ispunjava uslove za sticanje prava državne pomoći.

Grafikon 12. Vrijednost investicija u SZ u Poljskoj (milijardi €)
(Izvor: Warsaw Busines Journal Group, 2014, Preuzeto i prilagođeno sa:
https://www.spcc.pl/images/file/events_projects/2014/liP2014_14_1.pdf)

Upotrebne dozvole za poslovanje u zonama sadrže:

- vrstu djelatnosti i opseg poslovanja koje investitor mođe provesti u slobodnoj zoni;
- minimalni broj zaposlenih koji će investitor angažovati, te period za koje će se ta zaposlenost održavati,
- minimalni iznos investicionih izdataka, zajedno s rokovima za dovršetak investicija.

Uobičajeni, najmanji iznos investicije za ulazak u zonu je oko 100.000,00 €. Minimalni period zadržavanja broja zaposlenih je 5 godina ([Warsaw Busines Journal Group, 2014](#)).

Poreske olakšice ograničene su sa dva faktora:

- trajanjem dozvole za rad u zoni. Poreska oslobođanja traju koliko i dozvola rada u zoni.
- iznosom poreskog oslobođanja. Ovaj iznos je limitiran propisima o regionalnoj javnoj pomoći za preduzetnike.

EU i nacionalna zakonska regulativa definišu granicu pomoći koju korisnici zone mogu dobiti. Najveća dopuštena regionalna pomoć za investicije se izračunava kao postotak od vrijednosti opravdanih troškova. Ulaganje u novu imovinu se smatra opravdanim izdacima. Od 01.01.2007. godine maksimalna regionalna pomoć za investicije ne smije prelaziti 40% bruto uloženog iznosa ([KPMG, 2009](#)).

Prema novim programima, opravdani troškovi obuhvataju izdatke za:

- kupovinu ili trajno korištenje zemljišta;
- izgradnju objekata, sticanje ili sopstvenu proizvodnju postrojenja, mašina i opreme poreskog obveznika;

- proširenje ili modernizaciju postojeće fiksne imovine, i
- sticanje nematerijalne imovine (patenti, licence, know-how).

Ostvarenje poreskih oslobođanja podliježe posebnom poreskom nadzoru. Pravo na poreska oslobođanja se mogu izgubiti ukoliko se opozove upotrebna dozvola u zoni. Ova situacija se može dogoditi ukoliko investitor (Ernst & Young, 2011):

- prestane obavljati djelatnost u slobodnoj zoni;
- prekrši uslove navedene u dozvoli;
- ne otkloni povrede iskazane prilikom preispitivanja, do roka koji odredi kancelarija Ministarstva privrede.

Analiza uticaja SZ na ekonomiju Poljske je pokazala slijedeće efekte (Ernst & Young, 2011):

- Stopa nezaposlenosti u regionima egzistiranja slobodnih zona je 1,5-2,8% niža u slučaju subregiona i 2,3-2,9% niža u slučaju okruga;
- nivo BDP-a po glavi stanovnika je prosječno oko 310-600 evra veći u subregionima u kojem egzistiraju SZ nego u drugim subregionima.

To znači da subregioni u kojima se nalazi SZ ima 3,9%-7,5% veći BDP po glavi stanovnika od prosječnog BDP-a po stanovniku u Poljskoj.

Osim slobodnih zona, Poljska ima i druge oblike pomoći za nove investicije, uključujući nepovratna sredstva EU (na nacionalnom i regionalnom nivou). Sa stanovišta potencijalnog korisnika, sistem državne pomoći u Poljskoj je vrlo fragmentiran. Razlog za to su problemi smanjenih budžeta, te nepostojanje kontinuiteta u pristupu EU fondovima. Sa druge strane, SZ se ocjenjuju pozitivno, zbog predvidivosti u politici podsticaja, raspoloživosti i potencijalno velike vrijednosti. Pokazatelji ukazuju da su poreska oslobođanja u slobodnim zonama relativno efikasan instrument pomoći, jer prosječni nivo podrške za preduzeća u slobodnim zonama oko 12% nastalih kapitalnih izdataka. To znači da, svaka novčana jedinica poreskog oslobođanja rezultuje sa više od 8 novčanih jedinica investicija u slobodne zone.

Takođe, poreska oslobođanja u slobodnim zonama su se pokazala veoma efikasnim alatom sa stanovišta uticaja na državni, i budžete lokalnih vlasti. Komparacijom između izgubljenih budžetskih prihoda zbog poreskih olakšica, sa prisvojenim prihodima po osnovu poreza na dohodak radnika iz slobodne zone, očigledno pokazuje da prihodi prevazilaze izgubljena sredstva. Glavni argument za to jeste kontinuirano povećanje broja zaposlenih.

TREĆI DIO

3. Razvoj specijalnih ekonomskih zona u Republici Srpskoj

3.1. Zakonodavni i institucionalni okvir politike specijalnih ekonomskih zona: stanje i SWOT analiza

U BiH postoje tri zakona o slobodnim zonama, i to: Zakon o slobodnim zonama BiH, Zakon o slobodnim zonama FBiH i Zakon o slobodnim zonama Republike Srpske. Zemlje u okruženju su donijele ovakav zakon, tako da Zakon o slobodnim zonama imaju i Republika Srbija, Republika Hrvatska i Crna Gora. U Republici Srpskoj slobodne zone su regulisane Zakonom o slobodnim zonama („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 65/03) i Zakonom o slobodnim zonama u BiH („Službeni glasnik BiH“, broj 99/09). Prema Zakonu o slobodnim zonama Republike Srpske, zona obuhvata dio teritorije Republike Srpske koji je posebno ograđen i označen i u kome se obavljaju djelatnosti uz posebne uslove utvrđene Zakonom BiH. Prema Zakonu BiH, slobodna zona je dio carinske teritorije BiH, koji je posebno ograđen i označen i u kojem se privredne djelatnosti obavljaju uz posebne uslove u skladu sa Zakonom o carinskoj politici BiH („Službeni glasnik BiH“, br. 57/04, 51/06, 93/08, 54/10 i 76/11). Godine 2015. donesen je novi Zakon o carinskoj politici u BiH („Službeni glasnik BiH“, broj 58/15).

Prema Zakonu o slobodnim zonama Republike Srpske, za osnivanje zone potrebno je donošenje akta o osnivanju zone, osnivanje preduzeća za upravljanje zonom i pribavljanje saglasnosti Vlade Republike Srpske da se na određenom dijelu teritorije Republike Srpske može osnovati zona. Osnovano preduzeće podnosi Vladi Republike Srpske, preko Ministarstva za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju, zahtjev za davanje saglasnosti za lokaciju i uslove slobodne zone. Uz zahtjev se podnosi:

- Akt o osnivanju zone, odnosno podzone.
- Dokumentacija o području zone.
- Elaborat o ekonomskoj opravdanosti osnivanja zone, odnosno podzone sa procjenom stranih ulaganja i očekivane dobiti od poslovanja zone.
- Dokaz da preduzeće za upravljanje zonom, odnosno osnivač, ima pravo korišćenja, po bilo kom osnovu, zemljišta na kome se osniva zona, odnosno podzona.
- Dokaz da će se obezbijediti prostorni, građevinski, energetska, organizacioni i tehnički uslovi u pogledu životne sredine i drugi uslovi za obavljanje djelatnosti u zoni, odnosno podzoni.
- Mišljenje nadležnog tijela opštine, odnosno grada na čijem području se zona osniva u vezi sa osnivanjem zone.

Vlada Republike Srpske, na prijedlog nadležnog ministarstva, daje saglasnost u roku od 60 dana od dana uredno podnesenog zahtjeva. Svaka slobodna zona ima status pravnog lica, a osnivač može biti jedan ili više domaćih ili stranih pravnih i fizičkih lica. Savjet ministara BiH, na prijedlog Ministarstva spoljne trgovine i ekonomskih odnosa daje saglasnost za osnivanje slobodne zone, ako su uslovi za osnivanje ekonomski opravdani i ukoliko se procjenjuje da će vrijednost robe izvezene iz slobodne zone premašiti najmanje 50% ukupne vrijednosti proizvedene robe, koja napušta slobodnu zonu u periodu od 12 mjeseci. Korisnici slobodnih zona ne plaćaju poreze i doprinose, osim onih za plate i naknade. Carine i tarife se ne plaćaju na uvoz u slobodnu zonu. Uvoz opreme koja će se koristiti u procesu proizvodnje unutar slobodne zone izuzet je od plaćanja carina i dažbina.

Prema Zakonu o slobodnim zonama BiH, potrebno je da osnivač podnese Ministarstvu spoljne trgovine i ekonomskih odnosa BiH zahtjev za određivanje dijelova carinske teritorije BiH kao slobodne zone. Uz zahtjev se podnosi:

- Akt o osnivanju.
- Elaborat o ekonomskoj opravdanosti osnivanja slobodne zone sa posebnim naglaskom na procjenu očekivane dobiti od poslovanja u slobodnoj zoni, stranih investicija u zoni i o izvoznim aktivnostima.
- Dokaze o postojanju prostornih, infrastrukturnih i komunalnih uslova za rad, kao i o regulisanju svih imovinsko-pravnih odnosa na nekretninama.
- Izjavu kojom se obavezuje na poštovanje svih propisa primjenjivih u vezi sa osnivanjem i radom slobodnih zona.
- Saglasnost vlade entiteta ili Brčko Distrikta BiH o opravdanosti određivanja dijela carinske teritorije kao slobodne zone.

Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa BiH pokreće postupak za donošenje odluke Savjeta ministara BiH o određivanju dijelova carinskog područja BiH kao slobodne zone i formira Komisiju za utvrđivanje uslova za početak rada, koju čine po jedan predstavnik Ministarstva, Uprave za indirektno oporezivanje BiH, entitetskog ministarstva nadležnog za poslove prostornog uređenja, lokalne vlasti kantona, opštine ili Brčko Distrikta BiH u zavisnosti od toga gdje se traži osnivanje zone. Ministarstvo je dužno da u roku od 30 dana od dana podnošenja zahtjeva pokrene postupak za donošenje odluke Savjeta ministara BiH ili da obavijesti podnosioca zahtjeva da nisu ispunjeni uslovi za pokretanje postupka za donošenje odluke uz navođenje uslova koji nisu ispunjeni. Na osnovu odluke Savjeta ministara BiH, a na prijedlog Komisije, Ministarstvo donosi rješenje kojim se utvrđuje da su ispunjeni uslovi za početak rada slobodne zone i da slobodna zona može početi raditi. Rješenje se donosi u roku od 30 dana od dana utvrđivanja ispunjenosti uslova za početak rada slobodne zone.

Osnivač slobodne zone dužan je da donese Pravilnik o uslovima za obavljanje djelatnosti u slobodnoj zoni u roku od 30 dana od dana osnivanja slobodne zone. Pravilnikom se uređuju: radno vrijeme, kretanje lica i promet robe u zoni, obaveze osnivača radi obezbjeđenja prostornih, tehničkih i organizacionih uslova korišćenja zone, mjere zaštite na radu i mjere zaštite životne sredine, prava i obaveze korisnika u odnosu na osnivača slobodne zone i sl.

Zakon o slobodnim zonama Republike Srpske u članu 14 dosta neodređeno pominje ekonomske i druge uslove osnivanja slobodnih zona, dok Zakon o slobodnim zonama BiH u članu 8 stav 3 kaže da je osnivanje slobodne zone ekonomski opravdano ako se na osnovu priloženog elaborata o ekonomskoj opravdanosti osnivanja slobodne zone i drugih priloženih dokaza može ocijeniti da će vrijednost robe koja se izvozi iz slobodne zone preći najmanje 50% ukupne vrijednosti proizvedene robe koja napušta slobodnu zonu u periodu od 12 mjeseci. Takođe, u članu 10 reguliše ograđivanje zone.

U pogledu djelatnosti koje se mogu obavljati u slobodnim zonama u Republici Srpskoj, zakon ne postavlja ograničenja, osim u članu 6 u kojem piše da nije dozvoljeno obavljanje djelatnosti kojima se ugrožavaju životna sredina, zdravlje ljudi, materijalna dobra i bezbjednost zemlje. U članu 25 propisano je da se u zoni mogu osnivati banke i druge finansijske organizacije, organizacije za poslove osiguranja i reosiguranja, kao i filijale strane banke i organizacije za poslove osiguranja i reosiguranja, koje mogu biti i u svojini stranog lica, saglasno propisima kojima se uređuju bankarsko poslovanje i poslovi osiguranja i reosiguranja.

Prema Zakonu o carinskoj politici BiH („Službeni glasnik BiH“, br. 57/04, 51/06, 93/08, 54/10 i 76/11) ulazak strane robe u slobodnu zonu ne podliježe plaćanju carinskih dažbina niti mjerama trgovinske politike, jer se smatra da se ta roba ne nalazi u carinskom području BiH, pod uslovom da nije stavljena u slobodni promet ili stavljena u neki drugi carinski postupak ili korištena ili trošena pod nekim drugim uslovima od onih koji su predviđeni u carinskim propisima. Domaća roba koja ulazi u slobodnu zonu može da se kvalifikuje za mjere koje su obično vezane za izvoz robe. Takođe, prema Zakonu o porezu na dodatu vrijednost („Službeni glasnik BiH“, br. 09/05, 35/05 i 100/08) na robu koja ulazi u slobodnu zonu ne plaća se PDV.

Zakon o slobodnim zonama Republike Srpske ne propisuje druge posebne povlastice za investitore u slobodne zone. Uglavnom se bavi izjednačavanjem njihovih prava sa domaćim subjektima. U članu 7 se propisuje da imovina korisnika zone ne može biti predmet nacionalizacije ili eksproprijacije. U članu 23 se kaže da je ulaganje kapitala na području zone, transfer dobiti i retransfer uloga su slobodni. Član 26 govori da je uzimanje kredita u inostranstvu radi poslovanja u zoni, kao i davanje kredita domaćim i stranim pravnim licima koja posluju u zoni, slobodno.

Porezi se pominju samo u članu 10 gdje se kaže da će se oporezivanje korisnika zone obavljati u skladu sa poreskim zakonodavstvom Republike Srpske. Nikakve povlastice nisu predviđene.

Budući da sam Zakon o slobodnim zonama Republike Srpske ne govori o poreskim povlasticama za strane investitore u slobodne zone, potrebno je obratiti pažnju na osnovne zakone iz poreskog sistema Republike Srpske.

Zakon o porezu na dobit („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 94/15 i 01/17), Zakon o porezu na dohodak („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 60/15) i Zakon o doprinosima („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 116/12 i 103/15) ne propisuju posebne olakšice za slobodne zone.

U Republici Srpskoj slobodne zone *ne postoje*.

Za razliku od Republike Srpske, u Federaciji BiH je zaživio koncept slobodnih zona. Prema Zakonu o slobodnim zonama FBiH („Službene novine FBiH“, br. 02/95, 37/04 i 43/04), za osnivanje slobodne zone potrebno je da osnivač (domaće ili strano, pravno ili fizičko lice), donese akt o osnivanju slobodne zone. Osnivač zatim podnosi Vladi FBiH, putem Federalnog ministarstva trgovine, zahtjev za davanje saglasnosti za lokaciju (područje) i uslove slobodne zone. Uz zahtjev se podnosi:

- Akt o osnivanju zone, odnosno podzone.
- Urbanističku saglasnost Federalnog ministarstva prostornog uređenja i okoliša.
- Elaborat o ekonomskoj opravdanosti osnivanja zone, odnosno podzone, sa procjenom stranih i domaćih ulaganja, broja zaposlenih i očekivane dobiti od poslovanja zone.
- Dokaz da privredno društvo za upravljanje zonom, odnosno osnivač tog društva, ima pravo korištenja, po bilo kom pravnom osnovu, zemljišta na kome se osniva zona.

Vlada FBiH daje saglasnost u roku od 30 dana od dana uredno podnesenog zahtjeva. Saglasnost se daje na osnovu obrazloženog prijedloga Federalnog ministarstva trgovine, koji naročito sadrži mišljenje o ekonomskoj opravdanosti, usaglašenosti sa planom prostornog uređenja i mišljenje o zaštiti životne sredine. Osnivanje slobodne zone je ekonomski opravdano ako se, na temelju priloženog elaborata o ekonomskoj opravdanosti osnivanja slobodne zone i drugih

priloženih dokaza, može ocijeniti da će vrijednost robe koja se izvozi iz slobodne zone izvan carinskog područja BiH preći najmanje 50% od ukupne vrijednosti proizvedene robe koja napušta slobodnu zonu u vremenu od 12 mjeseci (član 9a).

Ispunjenje uslova za početak rada slobodne zone utvrđuje komisija koju imenuje Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa BiH. Nakon provjere da li su ispunjeni svi potrebni uslovi, Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa BiH donosi rješenje kojim se utvrđuje da su ispunjeni svi uslovi za početak rada slobodne zone i da slobodna zona može početi raditi.

Član 18 Zakona FBiH propisuje da se domaća roba upućuje u slobodnu zonu slobodno, radi proizvodnje, korišćenja i potrošnje u slobodnoj zoni, uz prijavljivanje carinarnici podnošenjem specifikacije. Ako se ta roba vraća iz slobodne zone, u cjelosti ili djelimično, carinarnica na osnovu specifikacije razdužuje korisnika slobodne zone. U članu 21 se kaže da se roba proizvedena ili oplemenjena u slobodnoj zoni može staviti u promet izvan slobodne zone na domaće tržište, uz primjenu propisa o uvozu i poslije naplate carine i drugih uvoznih dažbina za uvozni sadržaj u toj robi.

Član 22 Zakona FBiH propisuje da korisnici slobodne zone ne plaćaju porez i doprinose, izuzev poreza i doprinosa iz plata. Dakle, porez na dobit se ne plaća.

Prema izvještaju Uprave za indirektno oporezivanje BiH, na području FBiH trenutno su aktivne četiri slobodne zone, i to:

- 1) Slobodna zona „Vogošća d.o.o.“ Vogošća;
- 2) Slobodna zona „Visoko d.o.o.“ Visoko;
- 3) Slobodna zona „Holc d.o.o.“ Puračić;
- 4) Slobodna zona „Hercegovina d.o.o.“ Mostar.

U Informaciji o poslovanju slobodnih zona u FBiH za 2014. godinu, koju je Vladi FBiH dostavilo Federalno ministarstvo trgovine, stoji da vrijednost uvezene robe iz inostranstva koju su zone ostvarile, a prema jedino dostupnim podacima iz 2014. godine iznosi 395,4 miliona KM, dok vrijednost proizvedene robe u zonama izvezene u inostranstvo iznosi 552,2 miliona KM. Kada je u pitanju vrijednost proizvedene robe u zonama koja je plasirana na domaće tržište, radi se o 40,4 miliona KM. Dakle plasirana roba u inostranstvo čini 93,2% od ukupno proizvedene, dok plasirana roba na domaće tržište čini 6,8% od ukupno proizvedene.

Najveću vrijednost ukupnog izvoza ostvarila je SZ Visoko sa 445,6 miliona KM (98,24% ukupno proizvedene robe), dok je na drugom mjestu Vogošća sa 48,3 miliona KM (99,96% ukupno proizvedene robe), na trećem mjestu je Hercegovina sa 44,4 miliona KM (58,15% ukupno proizvedene robe), te Holc sa 13,8 miliona KM (96,97% ukupno proizvedene robe).

Kada je u pitanju uvoz iz inostranstva u zonu, prva je SZ Visoko sa 323 miliona KM, druga Vogošća sa 43,6 miliona KM, treća Hercegovina sa 22,6 miliona KM, te Holc sa 6,1 milion KM.

Ove četiri zone trenutno imaju ukupnu 105 korisnika i oko 2.240 zaposlenih. Od toga SZ Hercegovina ima 56 korisnika i oko 700 zaposlenih, Vogošća 30 korisnika i oko 500 zaposlenih, Visoko 18 korisnika i 850 zaposlenih i Holc 1 korisnika i 190 zaposlenih. Najbolje rezultate sa aspekta ostvarenog izvoza u odnosu na vrijednost proizvedene robe ostvarila je SZ Vogošća

koja je izvezla 99,98% proizvedene robe. Iza nje slijedi Visoko sa 96,83%, Holc sa 96,40%, te Hercegovina koja je ostvarila 64% izvoza u odnosu na ukupno proizvedenu robu.

Koristi od SZ ne mogu biti spontane, jer traže dugoročno planiranje u povoljnom političkom ambijentu. Sve se usmjerava na rast produktivnosti, izvoz i razvoj visokih tehnologija. Analiza svih relevantnih faktora u Bosni i Hercegovini ukazuje na raskorak stvarnosti i aktivnog pristupa razvoju SZ i njihovom uticaju na ekonomski rast.

SWOT analiza. Jedan od uzroka odnosa prema slobodnim zonama je poslovno okruženje u Bosni i Hercegovini. Stanje poslovnog ambijenta SWOT analizom identifikuje ključne faktore od uticaja na budućnost slobodnih zona. SWOT analiza za Bosnu i Hercegovinu prikazuje otvaranje SZ u kontekstu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. Analizom su obuhvaćeni interni faktori i eksterno okruženje (faktori unutrašnjeg okruženja su elementi snage i slabosti, a eksternog prilike i prijetnje).

SLABOSTI

- nestabilan poslovni ambijent (visok nivo neformalne ekonomije i korupcije);
- nedovoljno prilagođen obrazovni sistem potrebama tržišta;
- neodgovarajuća privredna struktura;
- nedovoljno razvijeno jedinstveno tržište Bosne i Hercegovine (postoje entitetske razlike u uslovima registracije firmi, porezima na dobit, doprinosima itd.);
- ne postoje adekvatne površine za *grinfeld* (*greenfield*) investicije;
- izostaje jača podrška državnih institucija koje se bave privlačenjem investicija u slobodne zone; nema usmjeravanja investicija i SDI ka slobodnim zonama i podrške društvima za upravljanje slobodnim zonama;
- nema dovoljno jakih i dugoročnih podsticaja za ulaganja u slobodne zone;
- učešće „sive ekonomije“ je veliko, pa postojeće fiskalne olakšice nisu dovoljan stimulans za ulaganja u slobodne zone;
- opšta politička nestabilnost i geopolitički interesi destimulišu priliv SDI;
- veliki dio površina zemljišta u Bosni i Hercegovini je pod minama (8,2% teritorije)⁷.

PRIJETNJE

- COVID – 19 globalna pandemija i očekivana ekonomska kriza
- političke nestabilnosti u Bosne i Hercegovine i globalna ekonomska kretanja;
- brži razvoj okruženja u odnosu na Bosne i Hercegovine;
- suočavanje s konkurentnošću firmi zemalja članica EU, pa čak i zemalja CEFTA;
- velika otvorenost ekonomije i slabi mehanizmi zaštite domaće proizvodnje;
- odliv stručnjaka i mladih ljudi;
- depopulacije na ruralnim područjima i koncentracije u urbanim centrima;
- nepovoljni demografski i migracioni trendovi i socijalni problemi;
- SZ mogu izgubiti troškovnu prednost ukidanjem carina na uvoznu opremu porijeklom iz EU. U tom kontekstu, proizvodnja u zonama se izjednačava sa proizvodnjom u svakom dijelu ekonomskog prostora Bosne i Hercegovine.
- usklađivanje statusa uvozne opreme ima negativan uticaj na ekološku održivost.

SNAGE

- atraktivan geostrateški položaj (blizina EU i mediteranskih tržišta);
- industrijska tradicija;
- dobro postavljena osnovna transportna i energetska mreža;
- diverzifikovana proizvodnja energije i sigurno snadbijevanje;
- prirodni resursi (šume, rude, nezagađeno zemljište i vode, pogodna klima itd.);
- infrastrukturne prednosti u već izgrađenim, i potencijalnim slobodnim zonama;
- izuzeće plaćanja poreza na dobit (državna pomoć prilagođena pravilima o državnoj pomoći);

ŠANSE

- neiskorišćeni resursi (zemlja, radna snaga i dr.);
- intermodalni transport (razvoj luka na rijeci Savi i bolja veza sa lukom Ploče);
- mogućnost iskorištenja vojne imovine u privredne svrhe;
- potencijal za razvoj proizvodnje više faze prerade;
- uvoz opreme iz trećih zemalja zemalja, (SAD, Japana, Kine, Indije, Singapura, Južne Koreje i dr.) je i dalje carinski opterećen, što slobodnim zonama otvara razvojnu perspektivu;
- moguća su poboljšanja, ako zbog novog trgovinskog režima sa EU dođe do promjene odnosa, i ako se značajno povećaju ulaganja iz zemalja van EU (Bosna i Hercegovina bi tako postala most za laši pristup na zajedničko tržište EU).

3.2. Analiza potencijalnih resursa za razvoj zona (prirodni, ljudski, infrastrukturni)

U ovom dijelu će se dati pregled potencijalnih resursa za razvoj SEZ. Izabrana su 4 grada u Republici Srpskoj (Banja Luka, Bijeljina, Prijedor i Trebinje). Razlog za izbor navedenih lokacija je što se smatra da su vodeće urbane aglomeracije u Republici. Istovremeno, u ovim mjestima postoje specijalni ljudski, materijalni i infrastrukturni potencijali koji mogu biti dobra osnova za otvaranje SEZ, te privlačenje investicija, veće zapošljavanje i ukupni ekonomski rast.

Izabrane lokacije za Specijalne zone su većinom u blizini gradskih jezgara, koje ispunjavaju infrastrukturne pretpostavke za adekvatno otvaranje SEZ. U Banja Luci su izabrane 2 lokacije: Tehnološki biznis park i Poslovna zona Banja Luka. Prema geografskom položaju u odnosu na grad i putnu infrastrukturu predstavljaju optimalno mjesto za ovu namjenu. U Bijeljini je odobren regulacioni plan za izgradnju industrijskih zona I, II, III, koji takođe imaju zavidnu poziciju za otvaranje Specijalnih zona. Prijedor je tradicionalno industrijski grad u kome preovladava djelatnost rudarstva, te tekstilna i prehrambena industrija. Mjesta koja su nekada korištena za vojne svrhe, bivše kasarne u Trebinju i Prijedoru, sada mogu da se privedu u privrednu namjenu i pretvore u Specijalnu zonu odgovarajućeg tipa.

3.2.1. Analiza razmještaja poslovno-industrijskih lokacija na teritoriji Grada Banja Luka

Banja Luka je prije rata bila razvijeni privredni, obrazovni, zdravstveni i kulturni centar, sa razvijenim regionalnim funkcijama. Takođe, bila je sjedište nekoliko tadašnjih velikih poslovnih sistema i rasadnik tehnologija i kadrova. Po nivou razvijenosti grad je bio znatno iznad prosjeka bivše SR BiH i prostora kojeg danas čini Republika Srpska, ali je isto tako nosio teret velikog nerazvijenog regionalnog okruženja. Ipak, po svom značaju grad je prevazilazio

okvire bivše SR BiH, i bio je svrstavan u velike jugoslovenske regionalne centre, sa prepoznatljivom elektronskom, hemijskom i mašinskom namjenskom industrijom.

Grad je bio centar elektronske industrije SR BiH i jedan od najvećih jugoslovenskih centara elektronske industrije, a leadersku poziciju je ostvarivao u proizvodnji alatnih mašina za obradu deformacijom, proizvodnji celuloznih prirodnih i vještačkih vlakana, proizvodnji namještaja, tekstilne konfekcije, kožne obuće i prehrambenih proizvoda. Dostignuti prijeratni nivo industrijskog razvoja je već omogućavao izvoz znanja kroz licence, a u banjalučkim preduzećima je vršena obuka ljudskih resursa iz manje razvijenih zemalja.

Prije rata (1992 – 1995. godina) su u industriji grada dominirali veliki poslovni sistemi sa pojedinačnim preduzećima (proizvodnim cjelinama) u kojima je radilo prosječno 550 radnika po preduzeću. Industrija Grada je bila izrazito izvozno orjentisana i ostvarivala je pozitivan spoljnotrgovinski bilans. Izvoz industrijskih proizvoda je činio oko 95% ukupnog izvoza, a najvažniji izvozni proizvodi su bili alatne mašine za obradu deformacijom (Jelšingrad), celuloza, papir i hemijska vlakna (Incel), profesionalna telekomunikacijska oprema i motorna vozila (Čajevec), hladnovaljane trake (Unis - HTV), namještaj (Vrbas), kožna obuća i galanterija (Bosna), tekstilna konfekcija (Blik), prehrambeni proizvodi (Vitamina, Bosanka) te profesionalne usluge (Kosmos). Poslije rata, industrijska infrastruktura grada je ozbiljno promijenjena u smislu njene degradacije u odnosu na 90-te godine prošlog vijeka. Raspad SFRJ, rat, gubitak tržišta, tehnološko zaostajanje su za posljedicu imali to da su brojni pogoni za masovnu proizvodnju i za izvoz zaustavljeni i devastirani, a njihov proizvodi nestali su sa tržišta. Sa druge strane, opstali su proizvodni procesi koji za rezultat imaju proizvode nižih tehnologija, a koji su namijenjeni zadovoljenju lokalnih potreba.

Broj radnih mjesta u industriji je značajno smanjen, a gubitak je nastao isključivo u prerađivačkoj industriji. Većina nekadašnjih industrijskih giganata kao što su Čajevec, Jelšingrad, Incel, Unis HVT, Bosna i AIPK Bosanska Krajina sa nekada nosećim proizvodnim programima (npr. celuloza, prirodna i hemijska vlakna, komercijalna elektronika, garažno-servisna oprema, električna oprema motornih vozila, profesionalni elektronski primopredajnici i sl.) su trajno nestali ili su na neodređeno vrijeme obustavljeni (npr. alatne mašine i hladnovaljane trake). Rezultat ovakvog stanja je da danas sektor energetike, koji obuhvata prenos i distribuciju električne energije, stvara veću bruto dodanu vrijednost nego ukupna prerađivačka industrija. Sa aspekta izvoza, jedini izvozni proizvodi iz predratnog perioda koji u današnje vrijeme ostvaruju visoki izvoz su papir i papirna konfekcija koji ostvaruje uspješno privatizovano preduzeća Celeks.

Osnovna karakteristika sadašnjeg privrednog stanja Banja Luke jeste smanjenje ekonomske aktivnosti i radikalna promjena privredne strukture grada u odnosu na predratni period, kojase ogleđa u velikom smanjenju učešća proizvodnih djelatnosti u ostvarenoj zaposlenosti i prihodima. Došlo je do značajnog povećanja udjela uslužnih djelatnosti, naročito trgovine i društvenih djelatnosti (državna uprava, zdravstvo, obrazovanje, nauka, kultura).

Sve ove promjene ostavile su traga i na industrijskoj proizvodnji i razvoju. Do 1992. godine Banja Luka je bila snažan privredni centar u zemlji, sa 63.000 zaposlenih i razvijenom privrednom, te posebno industrijskom strukturom. Privredni razvoj grada bio je zasnovan na razvoju industrije, uz dominaciju sekundarnog sektora, u kojem je bilo angažovano 54% ukupnog broja zaposlenih.

Posljedice četverogodišnjih ratnih dejstava nisu mimoišle ni privredu Banja Luke, koja je uveliko u fazi stagnacije. Propuštena je nova tehnološka generacija. Instalirana oprema, usljed višegodišnjeg zastoja, doživljava i ekonomsko i tehnološko zastarijevanje. I najzad, izgubljene su tradicionalne spoljnotrgovinske veze, značajni kupci i tržište.

Broj zaposlenih u industriji je smanjen sa 27.308 u 1990. na 10.000 u 2013. godini dakle, broj radnih mjesta u industriji je sveden na samo jednu trećinu. Proizvodni asortiman i obim proizvodnje u nekadašnjim industrijskim gigantima smanjen je ispod deset odsto predratnog nivoa, a većina nekada nosećih programa su trajno nestali (celuloza, prirodna i hemijska vlakna, električna oprema motornih vozila, elektronski primopredajnici...) ili na neodređeno vreme obustavljeni (alatne mašine, hladnovaljane trake). Rezultat takvih procesa je povećanje učešća sektora trgovine u BDP-u, gdje se jasno vidi prevlast tercijarnog sektora nad sekundarnim, takođe javlja se i to da sektor energetike, koji obuhvata prenos i distribuciju električne energije, emituje veću bruto dodatnu vrednost nego ukupna prerađivačka industrija, iako je i dalji odnos zapolenosti 5:1, u korist prerađivačke industrije.

Izbor lokacije za smještaj industrije u velikoj mjeri zavisi od nekoliko karakteristika prirodne sredine.

Na svakom lokalitetu prirodne karakteristike su međusobno povezane i uslovljene pa ih je potrebno uzajamno proučavati. Osnovni kriterijumi po kojima smo izdvojili pogodne terene za industriju su:

- nagib terena,
- stepen erozije zemljišta, i
- udaljenost od vodotoka.

Najpovoljniji tereni za lociranje industrije su: ravni tereni sa nagibom do 1°, bez erozije zemljišta, udaljeni do 2 kilometra od riječnih tokova.

Pretežno se nalaze uz samu rijeku Vrbas, u katastarskim opštinama Krupa na Vrbasu, Krmine, Ducipolje, Jagare, Banja Luka 3, a najviše u istočnom dijelu teritorije grada u katastarskim opštinama Banja Luka 4, Banja Luka 5, Banja Luka 6, Banja Luka 7, Banja Luka 8, Vrbanja 2, Česma 2, Mađir, Budžak, Derviši, Novakovići, Vujinovići, Zalužani, Kuljani, Ramići i Dragočaj. Osim uz sam Vrbas, veća koncentracija ovih površina je u sjeverozapadnom dijelu teritorije grada u katastarskim opštinama Verići, Babići, Radosavska, Slavička, Piskavica Donja i Piskavica Gornja.

Povoljni tereni za lociranje industrije su tereni sa nagibom do 3°, u neposrednoj blizini vodenih tokova, na zemljištu sa slabom erozijom ili aluvijumom.

Na teritoriji grada Banje Luke povoljne lokacije za industriju nalaze se pretežno u sjeveroistočnom, sjevernom i sjeverozapadnom dijelu u katastarskim opštinama Verići, Babići, Ivanjska Gora, Ivanjska, Mišin Han, Ramići, Barlovci, Kuljani, Zalužani, Šargovac, Vujinovići, Novakovići, Petrićevac, Budžak, Banja Luka 7, Banja Luka 6, Mađir, Česma 2, Vrbanja 1, Vrbanja 2 i Debeljaci.

Uslovno povoljni tereni su sa nagibom od 3° do 5°, sa mogućnošću korišćenja vode iz riječnih tokova i srednje jakom erozijom terena.

Uslovno povoljne lokacije ne javljaju se u nekim većim površinama ili grupacijama manjih površina. One su sporadično prisutne širom teritorije, u katastarskim opštinama Piskavica Donja, Piskavica Gornja, Mišin Ham, Prijakovci, Cerići, Ramići, Barlovci, Kuljani, Banja Luka 5, Rebrovac 1, Rebrovac 2, Čokori, Goleši, Bukvalek, Bronzani Majdan, Obrovac, Melina Donja, Vilusi, Radmanići, Pervan Gornji, Konatari, Sjutrašnjica i Krmine.

Nepovoljni uslovi su: tereni sa nagibom većim od 5°, sa otežanim uslovima vodosnabdjevanja i jakom i ekcesivnom erozijom.

Ovo su tereni tla na kojima i uz ulaganja nije moguće izgradnja industrijskih objekata.

Za vrste industrije koje posredstvom vazduha zagađuju životnu sredinu, mora se uzeti u obzir pravac i smjer duvanja vjetrova u odnosu na naseljena mjesta. Preciznije, trebamo pomoću vjetrova adekvatno odabrati lokacije za smještaj industrije u odnosu na već naseljena mjesta. Na osnovu učestalosti vjetrova na teritoriji grada Banja Luka logično je izbjeći lociranje industrijskih zone na sjevernim i sjeveroistočnim stranama od većih naselja, zbog potencijalnog aerozagađenja.

Stanje kapaciteta i lokacija

Tokom nekoliko decenija razvoja industrije, u Banjoj Luci je formirano nekoliko prepoznatljivih industrijskih lokacija i zona. Tu se, prije svega misli na lokacije: Čajavec u centralnom dijelu grada, Incel u Medenom polju, Jelšingrad u Kumsalama, HVT u Ramićima, Bosna u Stupici i Kosmos na Kočićevom vijencu, Fabrika duvana u centralnom dijelu grada.

Danas, kada su neki noseći programi tehnologije napušteni ili su ostali bez tržišta, a privatizacijom uspostavljeni novi vlasnički odnosi nisu doveli do oživljavanja proizvodnje i razvoja novih proizvoda, postavlja se pitanje racionalne upotrebe ovih lokacija, odnosno opravdanost insistiranja na zadržavanju industrijske namjene ovih lokacija. Pri tome, zavisno od veličine, osnovnih tehnologija i opremljenosti lokacija, postoje bitne razlike među njima.

Prilikom analize raspoložive industrijske infrastrukture neophodno je prvenstveno analizirati urbanistički plan Grada kao i pojedinačne regulacione planove u cilju sagledavanja stvarno raspoloživih prostora koji su namijenjeni za razvoj industrije. Tako, urbanističkim planom Grada definisano su sljedeće industrijske zone:

- istočna na kojoj su smješteni industrijski kapaciteti Incela, Jelšingrada, Vitaminke, Vrbasa, Autoprevoza, Nove sirovine i
- sjeverozapadna na kojoj su smješteni industrijski kapaciteti Sintetika, Unis HTV, Mikroelektronike, Hemofarma
- industrijske zone locirane unutar stambenih zona u okviru kojih su smješteni industrijski kapaciteti Čajevca, Fabrike duvana, fabrike obuće Bosna, Mljekara, Fruktona, Kosmos.

Dominantni privredni sektori: Proizvodnja papirne konfekcije, Crna metalurgija, Prehrambena industrija i proizvodnja pića, Saobraćaj i veze - Telekomunikacije i putnički saobraćaj, Građevinarstvo, Finansijsko-tehničke usluge (bankarski sektor, špediterske usluge, osiguravajuća društva), Trgovina, Informaciono – komunikaciona tehnologija.

Tradicionalne privredne djelatnosti: Proizvodnja elektro-mašina i aparata, Proizvodnja baznih hemijskih proizvoda, Metaloprerađivačka djelatnost, Zanatstvo, Proizvodnja gotovih tekstilnih proizvoda, Proizvodnja kožne obuće i galanterije.

Najveći izvoznici: SHP CELEX a.d. (Djelatnost: Industrija-proizvodnja papirne konfekcije), RUDNAP d.o.o.(Djelatnost: Proizvodnja hidrolektrične energije); TSR Balkan d.o.o Banja Luka (Djelatnost: Trgovina na veliko ostacima i otpacima); Jelšingrad livar livnica čelika a.d.(Djelatnost: Lijevanje čelika); BILL COLOUR METAL d.o.o. (Djelatnost: Trgovina na veliko ostacima i otpacima);

Infrastruktura

Putevi:

Banjaluka ima direktnu vezu s autoputem Beograd-Zagreb (spajanje kod Okučana-udaljenost 70 km), s magistralnim putem Banjaluka-Livno-Split, zatim s dionicom Bugojno-Mostar-Ploče i sa saobraćajnicama Prijedor-Banjaluka-Brčko-Bijeljina, i Prijedor-Banjaluka-Doboj-Tuzla-Zvornik. U 2011. godini otvoren je autoput Banja Luka – Gradiška, a 09.01.2020. godine otvoreno je 72 km autoputa Banja Luka – Doboj.

Željeznica:

Željezničkom prugom Novi Grad-Banjaluka-Doboj omogućena je veza s centralnom Evropom, a sa Srbijom preko Tuzle, Zvornika i Šamca.

Luke i aerodromi:

Aeorodrom Mahovljani na području opštine Laktaši, udaljen od grada 23,5 km. Tehnički osposobljen za civilno-komercijalnu funkciju.

Tabela 2. Demografsko-ekonomske karakteristike područja grada Banje Luke

Ukupan broj stanovnika (procjena 2018.):	184.257	
Površina: (km2):	1.239	
Broj aktivnih pravnih lica	8.293	
Broj samostalnih preduzetnika (2018. godina)	4.234	
Ukupan broj zaposlenih (procjena 2019. godina)	73.490	
Struktura zaposlenih prema djelatnostima:(Poreska uprava RS)		učešće
Privredne djelatnosti	43.550	59,26
Neprivredne organizacije, ustanove i institucije	29.490	40,74
Zaposleni prema djelatnosti	Broj	Učešće
Trgovina	12.803	17,42
Javna uprava, odbrana, obavezno soc. Osiguranje	9.031	12,29
Prerađivačka industrija	7.672	10,44

Zdravstvo	6.711	9,13
Saobraćaj i skladištenje	6.005	8,17
Obrazovanje	5.554	7,73
Finansijske djelatnosti	4.166	5,67
Stručne, naučne djelatnosti	4.007	5,45
Djelatnost informacija i komunikacija	3.588	4,88
Ugostiteljstvo i turizam	3.031	4,12
Građevinarstvo	3.430	4,67
Umjetnost Zabava rekreacija	1.882	2,56
Administrativne i pomoćne djelatnosti	1.737	2,36
Priovodnja i snadbijevanje električnom energijom	1.123	1,53
Ostale privredne i neprivredne djelatnosti	2.750	3,74
Ukupno	73.490	100,00
Nezaposleni	Broj	učešće
	16.273	20,3%

Izvor: Grad Banja Luka, 2020.; Preuzeto i prilagođeno sa:

<http://www.banjaluka.rs.ba/privreda/osnovni-pokazatelji/>

Istočna industrijska zona

Istočna industrijska zona obuhvata prostor ušća Vrbanje u Vrbas, od naselja Vrbanje do Predgrađa i zauzima površinu od 810ha. Neto površina ove zone, namijenjena izgradnji industrijskih kapaciteta je 384ha, od čega su postojeća industrija i skladišta zauzimali 144ha, tako da je za proširenje proizvodnih djelatnosti planirano 240ha neto površine industrijske zone. Industrijski kapaciteti (Incel, Jelšingrad, Vitaminka, Vrbas, Autoprevoz, Nova sirovina itd.) danas zauzimaju površinu od 250ha, što iznosi 65% planirane neto površine ove zone. U periodu od 1975. do 1991. godine izgrađeni su industrijski kapaciteti na površini od 106ha, što znači da je realizovano 44% planiranog proširenja. Istočna industrijska zona je mogla da primi oko 27.000 radnih mjesta, 1992. godine u toj zoni je bilo zaposleno oko 16.000 radnika, dok je u 2006. godine bilo evidentirano oko 4.500 radnih mjesta, što predstavlja 16% planiranog broja radnih mjesta.

Južnu granicu zone čini primarna gradska saobraćajnica Bulevar Vojvode Stepe Stepanovića sa svojim produžetkom do spoja sa magistralnom saobraćajnicom za Doboj. Sa zapadne strane omeđuje zonu rijeka Vrbas sa svojim zaštitnim pojasom, sjevernu granicu obrazuje rijeka Vrbanja. Ova zona se nalazi u putnom prstenu koji čine glavne gradske saobraćajnice, koje su ujedno dionice, ogranci ili veze, magistralnih puteva. Uspostavljena je i linija gradskog saobraćaja između sjedišta zone i administrativnog središta grada, udaljenog oko 2 km. Željeznički pristup lokaciji je predviđen sa željezničke stanice Vrbanja, koja predstavlja kontaktnu tačku zone sa željezničkom prugom Banja Luka - Doboj, te direktnu vezu sa zemljama Jugoistočne Evrope.

Topografski gledano, radi se o ravnom i stabilnom terenu bez opasnosti od plavljenja. Ako se posmatra postojeća infrastruktura zaključuje se da bi ona mogla biti daleko bolja, ali kao i

ovakva pruža uslove za nesmetano odvijanje određenih grana industrije. Prisutna je sljedeća infrastruktura:

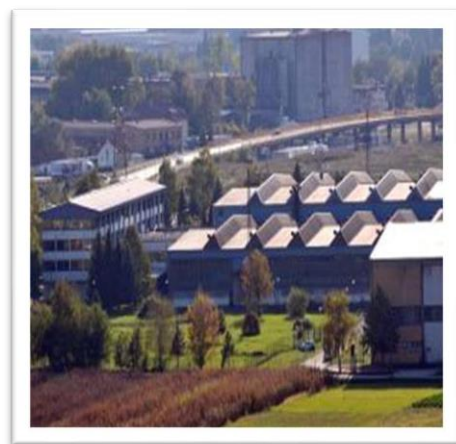
- električna energija;
- voda za piće i tehnološka voda;
- kanalizaciona mreža sa 3 kolektora za odvod tehnoloških, oborinskih i fekalnih otpadnih voda;
- mogućnost odlaganja čvrstog otpada;
- telekomunikacije i
- transport unutar zone ;

Građevinski objekti su djelomično iskorišteni. Jedan dio građevinskih objekata koji su služili ranijoj namjeni, regulacionim planom privrednog kompleksa, predviđen je za rušenje i na tom prostoru predviđena je gradnja novih saobraćajnica i privredno - poslovnih objekata. Zbog specifičnosti objekata u kojima je proizvodnja napuštena u ovoj zoni (celuloza, viskoza, hlor) potrebno je uložiti dodatna sredstva za opremanje ove zone, u obliku aranžmana privatnog i društvenog sektora. Osavremenjavanjem ove lokacije i promjene namjene objekata oslobodile bi se mnoge druge lokacije u užem dijelu grada i povećao interes za ulaganja u razvoj novih tehnologija.

Slika 3. Fabrika Incel

Izvor: <http://www.investsrpska.net>

Slika 4. FAM Jelšingrad

Na prostoru istočne industrije zone formirana je “Poslovna zona”. Poslovna zona Banja Luka bogato je opremljena svim infrastrukturnim objektima neophodnim za razvoj i odvijanje poslovnih djelatnosti širokog spektra na čitavom prostoru. Regulacionim planom privrednog kompleksa, neizgrađeno građevinsko zemljište rezervisano je za izgradnju novih privrednih objekata bruto građevinske površine 125.510 m², spratnosti P i P+1, za različite namjene. Zbog svojih lokacijskih i drugih pogodnosti, Poslovna zona Banja Luka je postala interesantna kao prostor za odvijanje poslovne aktivnosti preduzetnicima i poslovnim subjektima, kako iz Bosne i Hercegovine tako Srbije, Hrvatske, Slovačke, Poljske i dr. Na prostoru Poslovne zone prisutno je preko 60 poslovnih subjekata, različitih djelatnosti sa više

od 1.500 zaposlenih radnika. Takođe, na prostoru Poslovne zone djelatnost odvija i 6 republičkih ustanova, kao i jedna visokoškolska ustanova.

Slika 5. Poslovna zona Banja Luka

Izvor: <http://www.investsrpska.net>

Tabela 3. Karakteristike Poslovne zone Banja Luka

Tip centra:	Industrijske i poslovne zone
Površina:	Poslovna zona se prostire na površini od 80 ha zemljišta. Urađen je Regulacioni plan privrednog kompleksa. Locirana je na desnoj obali rijeke Vrbas, s istočne strane Grada Banja Luka, u putnom prstenu dionica magistralnih puteva, što obezbjeđuje najkraću vezu sa svim dijelovima BiH, a preko autoputa Banja Luka-Gradiška sa autoputevima Hrvatske i vezu sa sjevero-zapadom i jugo-istokom Evrope, a preko autoputa Banja Luka – Doboj vezu sa centralnom i južnom BiH. Direktna veza sa željezničkom prugom Ploče, Mostar, Sarajevo, Doboj, Banja Luka, Zagreb i dalje.
Operativan/neoperativan:	Operativna.
Osnivači/vlasnici:	Poslovna zona a.d. Banja Luka- Mješovito vlasništvo
Infrastruktura:	Zona je opremljena objektima energetske, komunalne, saobraćajne i PTT-infrastrukture. Uspostavljena je linija gradskog saobraćaja između sjedišta Zone i administrativnog središta Grada, udaljenog oko 2 km.
Lokacijski aspekt poslovne zone	Mala udaljenost od centra grada (oko 2 km). Povezanost industrijskim kolosijekom sa željezničkom stanicom u Vrbanji, udaljenoj cca 400 m od teretnog ulaza. Direktna priključak na magistralni put Banja Luka, Kotor Varoš, Teslić, Doboj i dalje. Uvedene linije gradskog saobraćaja i putničko stajalište sa uređenim peronima u neposrednoj blizini glavnog ulaza u Poslovnu zonu. Izgrađeno putničko željezničko stajalište uz glavni ulaz u Poslovnu zonu.

Izvor: <http://www.investsrpska.net/files>

Sjeverozapadna industrijska zona

Sjeverozapadna industrijska zona obuhvata prostor između željezničkih stanica Zalužani i Ramići, sa obe strane željezničke pruge, površine 495ha, dok je neto površina namijenjena izgradnji industrijskih kapaciteta iznosila 200ha. Specijalne površine u zoni između kompleksa namijenjene su za zaštitno zelenilo i rekreaciju. Danas, industrijski kapaciteti (Sintetik, Unis-HVT, Mikroelektronika, Hemofarm) zauzimaju površinu od 92ha, što iznosi 46% planirane neto površine ove zone. Sjeverozapadna zona je mogla da obezbijedi 14.700 radnih mjesta, 1992. godine je bilo zaposleno 1.500 radnika, dok je u 2006. godini bilo 990 radnih mjesta, što predstavlja manje od 7% planiranog broja radnih mjesta.

U neposrednoj blizini sjeverozapadne zone prolazi glavna saobraćajnica M16 (Banja Luka - Jajce). U blizini zone prolazi autoput E-661 Banja Luka - Gradiška, na kojem je trenutno još most na Savi u izgradnji, i spojiće se sa autoputom E-70 Beograd - Zagreb u Republici Hrvatskoj, kao i autoput 09. januar, Banja Luka – Doboj. Vremenom će ova zona imati direktan izlaz na Koridor 5C (autoput Beograd - Zagreb). Uz samu lokaciju zone prolazi željeznička pruga Banjaluka – Doboj. Aerodrom Mahovljani se nalazi na udaljenosti oko 15 minuta vožnje.

Topografski gledano, smještena je na ravnom terenu, ne postoji opasnost od plavljenja dok je teren stabilan. Infrastrukturno ova zona stoji dosta dobro jer posjeduje:

- električnu energiju;
- sistem odvođenja otpadnih voda sa odvojenim fekalnim i oborinskim vodama;
- zbrinjavanje čvrstog otpada;
- toplotnu energiju;
- vodovodnu mrežu;
- telekomunikacionu mrežu;

Pored industrije, u ovoj zoni su namijenjene površine i za proizvodno zanastvo i skladišta. Zona posjeduje dobru lokacijsku pogodnost i veličinu, te ima sve preduslove za dalji razvoj.

Slika 6. Sjeverozapadna industrijska zona

Izvor: <http://www.investsrpska.net>

Na području sjeverozapadne industrije zone planirana u ranijem periodu je planirana izgradnja „Tehnološkog biznis parka“ koji predstavlja savremeni oblik organizovanja prostora, infrastrukturno uređen, koji objedinjuje tehnološki, ekonomski i ekološki napredne grane privrede, poslovanja i primjenjene nauke i operatera sa mješavinom privrednih aktivnosti i kvalitetnim ekološkim i estetskim ambijentom sjeverozapadnog dijela Banja Luke u jedinstvenu privrednu cjelinu sa funkcijom naučno razvojnog kapaciteta grada. Sama lokacija Tehnološkog biznis parka pruža brojne mogućnosti kao što su: smještaj parka u trouglu prema Gradišci i Prijedoru, povezanost sa novim i starim autoputem, direktan pristup željeznici, blizina aerodroma, blizina centra Banja Luke. Od topografskih obilježja važno je napomenuti da je 80% prostora je ravnica. Površina iznosi 192ha, sa 195 parcela za izgradnju novih objekata od 1.300 do 14.000m².

Izgradnja poslovne zone predstavlja kapitalni projekat na nivou grada Banje Luke, ali i cijelog područja Republike Srpske. Ovakva vrsta investicije, neophodna je za razvoj privrede, novog zapošljavanja i otvaranja novih preduzeća, te za privlačenje stranih ulaganja. Predviđeno je da Tehnološki biznis park Banja Luka bude prostor na kojem specijalizovani profesionalci, povezujući preduzetnike, finansijske i naučno-istraživačke institucije, čine servis s ciljem stvaranja privrednih subjekata koji ostvaruju visoku dobit zahvaljujući primjeni novih tehnologija, stvaranja novih radnih mjesta, te komercijalizacije tehnoloških znanja.

Tabela 4. Karakteristike poslovne zone Ramići - Banja Luka

Tip centra:	Industrijske i poslovne zone
Površina:	Na osnovu analize lokacija pogodnih za izgradnju, izdvojen je lokalitet u sjeverozapadnoj zoni grada, područje Ramići. Ukupan obuhvat zone iznosi 220 ha. Od toga 29 ha je već izgrađena površina na kojoj se nalazi bivša fabrika UNIS VHVT Ramići.
Operativan/neoperativan:	Operativna.
Osnivači/vlasnici:	Grad Banja Luka
Infrastruktura:	Zona je opremljena objektima energetske, komunalne, saobraćajne i PTT-infrastrukture. Uspostavljena linija gradskog saobraćaja između sjedišta Zone i administrativnog središta Grada, udaljenog oko 10 km.
Lokacijski aspekt poslovne zone	Lokacija je saobraćajno jako dobro povezana zbog blizine magistralnog puta Banja Luka - Prijedor, blizine autoputa Banja Luka-Gradiška, željezničke pruge koja svojim kolosijekom ulazi u samu zonu kao i planiranog autoputa. Sama lokacija je udaljena oko 10 km od centra grada, a prednost je i blizina aerodroma u Mahovljanima koji je udaljen oko 20 km od TBP-a. Takođe, velika prednost je i postojanje „brownfield“ i „ greenfield“ mogućnosti za investicije. Ukupna površina zone 291 ha

Izvor: <http://www.investsrpska.net>

Industrijske lokacije unutar stambenih zona

U centralnom dijelu grada nalazi se nekoliko industrijskih lokacija površine oko 177 ha, na ovim lokacijama u vrijeme uspješnog poslovanja banjalučke industrije u ovoj zoni bilo 5 600 radnih mjesta. Prostorni razmještaj industrije na području užeg urbanog dijela grada ogleda se kroz iskorištenost prostora disperzno razmještenih industrijskih prostornih jedinica koje su vremenom postale sastavni dio urbane cjeline (Čajevca, Fabrike duvana, fabrike obuće Bosna, Mljekara, Fruktona, Kosmos).

Lokacija Čajavec se nalazi u ulici Jovana Dučića, na površini od oko 5 ha, naslonjenih na Zapadni tranzit, izgrađeno je oko 115 000 m² proizvodnog prostora i 8 000 m² hangara, baraka i nastrešnica. Dosadašnja proizvodnja elektronskih uređaja i preciznih mehaničkih proizvoda odvijala, se sa manjim izuzetcima u klasičnim objektima pogodnim za promjenu namjene. Ovaj kompleks je opremljen kompletnom industrijskom infrastrukturom (energetika, toplana, galvanizacija, uređaji za prečišćivanje) primjereno toj vrsti proizvodnje. Međutim sa razvojem grada i osavremenjavanjem užeg gradskog jezgra, ova industrijska lokacija našla se u samom centru grada. Istovremeno, većina programa i tehnologija na ovoj lokaciji nemaju tržišnih i tehnoloških uslova za nastavak proizvodnje, a nemali broj njih je potpuno obustavio proizvodnju. Veoma mali su izgledi da se u nekom realnom vremenu dostigne obim proizvodnje i zaposlenosti iz predratnog perioda (oko 5 500 zaposlenih na ovoj lokaciji), a i kada bi se to desilo, sadašnja lokacija ne bi mogla podnijeti takav obim prometa materijala i zaposlenih.

Lokacija „Čajaveca“ sa položajem u centralnoj gradskoj zoni pored dobrih lokacijskih uslova koje nudi, pred planere postavlja problem izbora adekvatne namjene, koja neće dodatno opteretiti neposredno okruženje. Zbog same lokacije u samom gradskom jezgru, ova lokacija nije više adekvatna za smještaj nečistih industrija koja bi degradirala životnu sredinu. Stoga je tendencija da zoniranje ove lokacije ide u pravcu razvoja logističkih i trgovačkih centara, razvoja različitih vidova usluga i drugih djelatnosti koje su karakteristične za realizaciju poslovnih aktivnosti u užim urbanim jezgrima savremenih svjetskih gradskih aglomeracija.

Novim regulacionim planom Banjaluke, na mjestu gdje se nalazi Fabrika duvana, predviđena je gradnja poslovnih i smještajnih objekata. Rapidan pad industrijske proizvodnje dovodi do napuštanja mnogobrojnih privrednih kompleksa.

3.2.2. Analiza razmještaja poslovno-industrijskih lokacija na teritoriji Grada Bijeljina

Broj stanovnika: 114.633

Površina: 734km²

Tabela 5. Karakteristike poslovnog sektora - Bijeljina

Broj aktivnih preduzeća	2.583
Mala i srednja preduzeća	1.831
Broj aktivnih preduzetnika	1.062
Ukupan broj zaposlenih	23.407
Ukupan broj nezaposlenih	10.119

Izvor: http://www.investinbijeljina.org/download/osnovni_ekonomski_pokazatelji_2018.pdf

Dominantni privredni sektori

Preovlađujući dio privrede zasnovan je na poljoprivrednoj proizvodnji. Semberija se smatra žitnicom Republike Srpske i BiH. Najzastupljenije poljoprivredne kulture su žitarice sa 80% (pšenica, kukuruz, ječam), povrće sa 8% (kupus, po kojem je Semberija poznata širom nekadašnje Jugoslavije, lubenica, krastavac, paprika, paradajz...), industrijsko i krmno bilje 12% (šćerna repa, duvan, lucerka...). U industriji se ističu prerada poljoprivrednih proizvoda, proizvodnja stočne hrane, a zatim metalska, građevinska i drvna industrija.

Tradicionalne privredne djelatnosti:

Prehrambena industrija (Sava, Mesoprodukt, Semberka, Žitopromet, Fabrika šećera), Tekstilna industrija (Kurjak), Metalna industrija (Elvako, Panafleks), Industrija obuće (Zenit).

Najveći izvoznici:

SPORT VISION d.o.o., ORAO a.d.; PETRIĆ d.o.o., MEGA DRVO d.o.o., Raševići d.o.o.

Infrastruktura

Putevi:

Kroz opštinu prolaze regionalni putevi: 459 A-Vršani-Crnjelovo-Rača. Lokalnim putevima moguće su veze na magistralne puteve Tuzla-Rača, Brčko-Zvornik, Tuzla-Pavlovića most. Udaljenost od najbližeg autoputa je 45 km (Beograd-Zagreb). Dva granična prelaza: Rača i Pavlovića most.

Željeznica:

Ne postoji povezanost na železničku mrežu RS i BiH. Postojeća železnička pruga povezana je sa prugama u Republici Srbiji, prugom do Šida i dalje sa međunarodnom prugom Beograd - Zagreb. Željeznički terminal lociran je u gradu.

Luke i aerodromi:

Udaljenost od riječne luke Rača je 40 km, a od najbliže morske luke Ploče je 430 km. Planirana je izgradnja luke na Savi u Rači za koji postoji idejno rešenje. Najbliži aerodrom u Tuzli je udaljen 70 km.

Energija:

Pristup električnoj energiji obezbijeđen je gotovo na čitavom području opštine i snabdijevanje je uredno (3 visoko-naponske trafo stanice). Ne postoji gasovod, ali je u planu njegova izgradnja koja će se vezati na gasovod u Srbiji.

Telekomunikacije:

Skoro sva domaćinstva i poslovni subjekti imaju pristup fiksnoj telefonskoj mreži i Internetu, uz postojanje tri provajdera. Postoji mogućnost pristupa Internetu i putem kablovske-televizijske mreže.

Tabela 6. Preduzetničko-poslovni centri (Industrijska zona I, II i III)

Tip centra:	Industrijske i poslovne zone
Površina:	Industrijske zone I, II, III se prostiru na površini od 32ha, 39,5ha i 22ha zemljišta, respektivno. Urađen je Regulacioni plan privrednog kompleksa. Locirana na dijelu sjeverozapadnog urbanog područja grada Bijeljina.
Operativan/neoperativan:	U izgradnji. Svi imovinsko-pravni odnosi su riješeni, regulacioni i građevinski planovi su fleksibilni i mogu se prilagođavati sprecifičnim potrebama investitora. Na ovaj način većina prepreka sa kojima se susreću investitori tokom procesa gradnje je riješena. Procedure za dobijanje dozvola i saglasnosti su značajno ubrzane.
Osnivači/vlasnici:	Grad Bijeljina
Infrastruktura:	Nema podataka
Lokacijski aspekt poslovne zone	Udaljenost od centra grada oko 4000 m. Naslanja se na na južnu granicu Agrotičnog centra. Direktna priključak na magistralni put Beograd, Bijeljina, Brčko, Banja Luka. Uvedene linije gradskog saobraćaja i putničko stajalište sa uređenim peronima u neposrednoj blizini glavnog ulaza u Poslovnu zonu.

Izvor: <http://www.investsrpska.net>

3.2.3. Analiza razmještaja poslovno-industrijskih lokacija na teritoriji Grada Prijedor

Opšti podaci

Broj stanovnika: 97.588

Površina: 834 km²

Tabela 7. Karakteristike poslovnog sektora u Prijedoru

Broj aktivnih preduzeća	1.129
Mala i srednja preduzeća	726
Broj aktivnih preduzetnika	1.758
Ukupan broj zaposlenih	12.851
Ukupan broj nezaposlenih	7.270
Stopa nezaposlenosti	35,4%

Izvor: Republički zavod za statistiku RS

Dominantni privredni sektori: Proizvodnja rude, prehrambena industrija (proizvodnja keksa, vafla i srodnih proizvoda), drvoprerađivački sektor, tekstilni sektor.

Tradicionalne privredne djelatnosti: Industrija i rudarstvo.

Najveći izvoznici: MIRA a.d.; Djelatnost: Proizvodnja keksa; LIPA - DRVO d.o.o; Djelatnost: Proizvodnja rezane građe; METALNA INDUSTRIJA a.d. Djelatnost: Proizvodnja alatnih mašina; SCANTO – PROM d.o.o.; Djelatnost: Proizvodnja gotovih tekstilnih proizvoda za domaćinstvo; AUSTRONET d.o.o. Prijedor; Djelatnost: Proizvodnja užadi, konopaca, pletenica i mreža;

Infrastruktura

Putevi:

Udaljenost od autoputa Beograd-Zagreb 62 km, magistralni put Banja Luka – Novi Grad i Kozarska Dubica - Prijedor - Sanski Most - Ključ. U planu je izgradnja autoputa Banja Luka – Prijedor.

Željeznica:

Sunja - Novi Grad - Prijedor - Banja Luka - Dobož.

Luke i aerodromi:

Najbliži aerodrom: Banja Luka Mahovljani udaljen 60 km, Zagreb Pleso udaljen 180 km, Sarajevo Butmir udaljen 260 km. Najbliže luke: luka Ploče udaljena 389 km, luka Split udaljena 261 km.

Energija:

Snabdjevanje električnom energijom uredno preko preduzeća Elektrokrajina A.D. Banja Luka, Elektrodistribucija RJ Prijedor.

Tabela 8. Karakteristike poslovnih zona u Prijedoru

INDUSTRIJSKA ZONA CELPAK	
Tip centra:	Industrijske i poslovne zone
Površina :	10,2ha
Operativan/neoperativan:	U izgradnji. Pored prostorno planske dokumentacije, do danas je realizovano niz aktivnosti na osposobljavanju i stavljanju u funkciju industrijske zone „Celpak“, kao što su: adaptacija i uređenje bivše upravne zgrade „Celpak“, uređenje dijela zemljišta površine oko 73.000 m ² otvorenog prostora, aktivnosti na rješavanju problema elektrifikacije i izgradnje trafo stanica i dr.
Osnivači/vlasnici:	Grad Prijedor
Infrastruktura:	Nema podataka
Lokacijski aspekt poslovne zone	Izrađena studija izvodljivosti i prostorno planska dokumentacija. Prema prostorno planskoj dokumentaciji ukupna površina neizgrađenog zemljišta je podijeljena na 26 parcela, različite kvadrature, najčešće između 2000-4000 kvadratnih metara, a najveća je površine 12 035, a najmanja 1266. Dogovoren način snabdjevanja električnom energijom, a u neposrednoj blizini se nalaze priključci vode i kanalizacije. Zona ima pristup javnim željezničkim i drumskim saobraćajnicama, dok će opština izgraditi saobraćajnice unutar same zone.
INDUSTRIJSKA ZONA SVALE PRIJEDOR	
Tip :	Greenfield- Industrijske i poslovne zone
Lokacioni položaj industrijske zone Svale, Prijedor	

Površina :	22ha
Operativan/neoperativan:	Djelimično pripremljena infrastruktura
Osnivači/vlasnici:	Mješovito vlasništvo (javno/privatno).
Infrastruktura:	Djelimično urađena
Planirane djelatnosti	Proizvodnja, obrada, skladištenje, transport, trgovina i usluge

Izvor: <http://www.investsrpska.net>

3.2.4. Analiza razmještaja poslovno-industrijskih lokacija na teritoriji Grada Trebinje

Opšti podaci

Broj stanovnika: 31.433

Površina: 904 km²

Tabela 9. Karakteristike poslovnog sektora u Trebinju

Broj aktivnih privrednih subjekata:	747
Mala i srednja preduzeća:	257
Broj aktivnih preduzetnika:	590
Ukupan broj zaposlenih:	8.384
Ukupan broj nezaposlenih:	2.488

Izvor: <http://www.investsrpska.net>

Dominantni privredni sektori:

Energetski sektor, Metaloprerađivački sektor, Trgovina, Građevinarstvo, Turizam, Poljoprivreda i Tekstilna industrija

Tradicionalne djelatnosti: Trgovina, Poljoprivreda, Metalna industrija, Energetika, Tekstilna industrija.

Najuspješniji poslovni subjekti:

Najuspješniji poslovni subjekti (Invest in Srpska, 2020):

a) Poljoprivreda

- „Popovo polje“, a.d. - Proizvodnja voća-jabuke, trešnje i grožđe. Firma je osnovana 1977. g. Intenzivnim ulaganjem akcionara firma je modernizovana i proizvodnja je usaglašena sa najmodernijim svjetskim standardima uz kontinuirani porast proizvodnje. Pod sloganom "Volim voće" uspješno uzgaja i u zemlji i inostranstvu plasira voće izuzetnog kvaliteta. www.popovopolje.com/index.php/sr/onama

- „Agrofin“, d.o.o. - Proizvodnja i prodaja vinskog grožđa. Od crnih sorti nude: vranac, merlot i kabernet. Od bijelih sorti nude: žilavku, šardone i smederevku. E-mail: agrofindoo@gmail.com

b) Prerađivačka industrija

- „Swisslion“, d.o.o. Trebinje - Proizvodnja konditorskih proizvoda. Slatka kuća je lanacmaloprodajnih objekata specijalizovan za prodaju i promociju slanih i slatkih proizvodakompanije Swisslion-Takovo. Prodajnu mrežu čini 112 maloprodajnih objekata u Srbiji i maloprodajniobjekti u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Makedoniji i Crnoj Gori. <http://www.swisslion-takovo.com/o-nama>
- „Swisslion IAT“ - Industrija alata Trebinje proizvodi rezni alat već više od 55 godina i spada među najveće proizvođače u Evropi. Alati se proizvode od najkvalitetnijih čelika (molibdenskih, kobaltnih i drugih legiranih brzoreznih čelika). <https://www.ecomex.co.rs/rezni-i-brusni-alati/iat-swisslion-iat/150-industrija-alata-trebinje.html>
- „Monting-energetika“ d.o.o. - Jedno od modernijih privatnih preduzeća za obradu metala u Hercegovini osnovano u Trebinju 2001.g. Bavi se proizvodnjom i montažom procesne opreme, metalnih konstrukcija i rezervnih dijelova za različite industrijske objekte. Unapređivanjem kvaliteta sve više postaje prepoznatljivo preduzeće u svojoj djelatnosti. E-mail: montinge@teol.net
- “Podrumi Vukoje 1982” - Već četvrtu deceniju se bave ograničenom proizvodnjom vrhunskih vina i alkoholnih pića. Vinarija se oslanja na moderne tehnologije, kontrolisane procese fermentacije i tradicionalne metode odležavanja vina u hrastovim barrique bačvama u podrumima koji senalaze osam metara ispod površine zemlje. Dobitnici su preko 150 zlatnih medalja na domaćim i internacionalnim vinskim takmičenjima, a samo u proteklih pola godine osvojili su 10 zlatnih i srebrnih medalja na najznačajnijem i oficijalno najvećem svjetskom vinskom takmičenju AWC Vienna 2015, te proglašeni najboljim nacionalnim proizvođačem u BiH. E-mail: podrumvukoje@gmail.com
- „TDS“ Tarana - Proizvodi najkvalitetnije meso i mesne prerađevine u Hercegovini i godinama važi za jedan od najuspješnijih brendova u Hercegovini i šire. Svoju dugogodišnju tradiciju održali su stalnim unapređenjem posla i kvaliteta i dobrim odnosom sa kupcima. E-mail: td.s@teol.net

c) Građevinarstvo

- „Herc invest“ d.o.o. - Osnovna djelatnost je investiranje i promet nepokretnosti. Aktivnosti: odabir i kupovina građevinskog zemljišta, projektovanje objekata, planiranje i organizacija građenja do izvođenja radova po sistemu "ključ u ruke" sa osnovnim motivom da se zadovolje želje kupaca u roku i kvalitetu izrade. E-mail: hercinvest.rs@gmail.com
- „Hercegovinaputevi“ a.d. - Preduzeće za održavanje i zaštitu puteva

- „Luč invest“ d.o.o. - Specijalizovana partnerska organizacija za poslove inženjeringa i investiranje u izgradnju poslovnih i stambenih objekata. www.luc-invest.com
- „Leoplastik“ d.o.o. - Izgradnja stambeno-poslovnih zgrada namijenjenih širem tržištu. Više stotina zadovoljnih kupaca najbolje će posvjedočiti vrhunski kvalitet izrade stanova i poslovnih objekata. E-mail: leomijat@teol.net

Tabela 10. Karakteristike poslovnih zona u Trebinju

1. INDUSTRIJSKA ZONA VOLUJAC	
Tip centra:	industrijske i poslovne zone; Proizvodnja metalnih proizvoda, osim mašina i uređaja
Površina :	85 ha
Operativan/neoperativan:	Operativan
Osnivači/vlasnici:	Vlasništvo nad parcelama za izgradnju: 55% Grad i 45% privatno (moguća eksproprijacija)
Infrastruktura:	- trafo stanica 35/10 KV, -urađena projektna dokumentacija za vodovod, -pristupni put dužine cca 1 km, makadamski, urađena projektna dokumentacija za modernizaciju;
Lokacijski aspekt poslovne zone	- udaljenost četiri kilometra od grada. - udaljenost 1 km od magistralnog puta M20 (Trebinje-Dubrovnik) - zona je udaljena 40 km od najbližeg aerodroma (Čilipi-Dubrovnik); 65 km od aerodroma Tivat, 130 km od aerodroma Podgorica, 115 km od aerodroma Mostar

Izvor: <http://www.investsrpska.net>

3.4. Procjena uticaja specijalnih ekonomskih zona na privredni rast u Republici Srpskoj

Specijalne zone utiču na poboljšanje spoljnotrgovinskog bilansa i rast zaposlenosti. Robe iz zona se mogu plasirati i na domaće tržište i tako supstituisati uvoz. Izvozom se povećavaju rast proizvodnje i devizni priliv, što utiče na bolje korištenje proizvodnih kapaciteta, rast dohotka i produktivnosti. Smatra se, da specijalne ekonomske zone (SEZ) utiču i na eksternu konkurentnost. Rast izvoza zbog veće proizvodnje utiče na povećanje uvoza, pa dolazi do rasta robne razmjene. Obim razmjene je interesantan drugim zemljama, bilo da je riječ o izvozu, ili uvozu. Ali, krajnji cilj je rast neto izvoza i pozitivan spoljnotrgovinski bilans.

Praksa u svijetu pokazuje da je u prvim godinama intenzivnog ulaganja u SEZ, uvoz u zone veći od izvoza. Poslije, izvoz iz zone više-manje prevazilazi uvoz. Najveći neto izvoz bilježe neke zone Indonezije, Koreje i Indije (51-56%). Komparativne analize država različitih nivoa dohotka potvrđuju hipotezu da se organizacijom specijalnih zona ostvaruje brži rast izvoza u odnosu na države koje to ne čine. U makroekonomskom smislu, ubrzava se privredni rast i smanjuje nezaposlenost. Pozitivne tendencije se ogledaju i u rastu stranih direktnih investicija.

Ključna pretpostavka razvoja ekonomije Republike Srpske je rast produktivnosti, što se ne može postići isključivo komparativnim prednostima. Neka prednost, kao npr. niska nadnica, ne može umanjiti gubitke nastale nižom produktivnosti, jer ona zavisi isključivo od tehničkog progresa i razvoja novih tehnologija. Niže nadnice mogu biti anulirane visokim troškovima javnog sektora ili infrastrukture. Tako npr. skuplje takse i viši porezi, visoke cijene zemlje, objekata i zakupnina, a posebno energije, vode i sl. odvrću strane investitore od ulaganja.

Legislativna eksteritorijalnost je svakako jedan od efikasnijih načina da se prevaziđu problemi neefikasnosti javnog sektora, i da se privuku strane investicije u cijelu Bosnu i Hercegovinu. Za rast produktivnosti, esencijalna je uloga države. Zato, ako Republika Srpska (odnosno, Bosna i Hercegovina) razvoj prepuste specijalnoj trgovini i neoklasičnom alociranju na nesavršenom tržištu, teško će moći dostići viši nivo ekonomskog razvoja. Stoga je važno razbiti predrasude o zoniranju i razvoju svih vidova Specijalnih zona. Sve analize pokazuju da različite Specijalne zone mogu biti impuls ekonomskom i širem društvenom progresu Bosne i Hercegovine.

Stanje u ovoj oblasti ne zadovoljava, posebno u kontekstu raspoloživih materijalnih, ljudskih i prirodnih resursa. Radikalni zaokret u korišćenju potencijala Specijalnih zona dao bi značajnije rezultate od nekih drugih politika. Ilustrativni su nedovoljno korišćeni potencijali vodenih resursa, urbanih aglomeracija, saobraćajnih čvorišta, i veći kontingenti relativno jeftine radne snage, što su ključni faktori razvoja Specijalnih zona.

S obzirom na fundamentalne posljedice evrointegracija na privredu i Republike Srpske, i Bosne i Hercegovine, neophodno je izdvojiti ključne momente i preporuke u vezi Specijalnih zona, a to su:

- Ubrzanje procesa evrointegracija će posredno uticati na poboljšanje poslovnog ambijenta, što će posljedično dovesti do rasta SDI i otvaranja novih zona.
- Puna primjena jednakog trgovinskog režima sa EU vodi većem interesu neevropskih zemalja za ulaganja u Specijalne zone (npr. zemlje iz Azije), jer one nemaju preferencijalne sporazume sa Evropskom unijom. Nove okolnosti od Bosne i Hercegovine mogu učiniti most

za plasman proizvoda i tehnologija iz tih zemalja po povoljnijim uslovima u odnosu na klasičnu razmjenu. Takve tendencije prati i značajan priliv SDI iz tih zemalja.

- Do ulaska Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju neće biti značajnijeg rasta SDI iz Unije. Jer, firme iz EU zbog preferencijalnog karaktera mogu svoje proizvode i usluge izvoziti u Bosnu i Hercegovinu pod najpovoljnijim uslovima. Suprotno, Bosna i Hercegovina će se do ulaska u EU suočavati sa produktivnijim firmama iz Unije. To će smanjiti interes evropskih firmi za ulaganja u Specijalne zone.
- Liberalizacija trgovine između Bosne i Hercegovine i Evropske unije će dovesti do rasta robne razmjene. Obzirom na razlike u razvijenosti ovih ekonomija, prve godine liberalizacije će pratiti rast izvoza iz EU u Bosnu i Hercegovinu.

Za snažniju implementaciju politike otvaranja Specijalnih zona u Bosni i Hercegovini treba:

- urediti rad postojećih Specijalnih zona uvođenjem jedinstvene regulative u oblasti Specijalnih zona u skladu s odredbama Zakona o Specijalnim zonama Bosne i Hercegovine;
- uspostaviti nacionalni politički konsensus i usvojiti dugoročnu strategiju razvoja Specijalnih zona (RS i BiH);
- otvarati nove Specijalne zone, ali planski i ekonomski opravdano;
- imenovati posebno državno tijelo (agenciju) za izdavanje dozvola i superviziju rada Specijalnih zona;
- prioritet trebaju biti zone namijenjene proizvodnjama u slabije razvijenim granama privrede;
- koristiti poreske, carinske, administrativne i druge olakšice za privlačenje SDI;
- kontinuirano rekonstruisati postojeću i graditi novu i kvalitetniju infrastrukturu;
- obrazovni sistem prilagođavati i potrebama Specijalnih zona, uključujući i specijalizacije, kao i dokvalifikacije;
- kombinovati Specijalne zone i druge institucionalne oblike (tehnološke parkove, logističke centre, klastere, preduzetničke inkubatore, poslovne akceleratori);
- promovisati otvaranje Specijalnih zona u cijeloj Bosni i Hercegovini;
- promovisati saradnju sa susjednim državama (prekogranična saradnja), u kontekstu otvaranja Specijalnih zona;
- promovisati Specijalne zone iz Republike Srpske (Bosne i Hercegovine) u Evropi i svijetu.

ČETVRTI DIO

4. Preduzetnički ekosistem – pojam i geneza nastanka

Harvard (Harvard Business School) počeo je da koristi radnu definiciju preduzetništva kao „traženje mogućnosti izvan resursa koje trenutno kontrolišete (Stevenson, 1983), što je dovelo do nekoliko važnih aspekata u razvoju preduzetništva, kao što su traženje prilika ili kontrola resursa. To prilično pomjera preduzetništvo u smjeru neizvjesnosti i smjelih, rizičnih poduhvata. Međutim, Stivenson (Stevenson, 1983) takođe spominje da je htio ukazati svojom definicijom da preduzetnici ne idu svjesno da rizikuju, već da vide priliku koja se nalazi u rizičnom okruženju zbog nesigurnosti i nedostatka resursa. Čak kaže da su preduzetnici koje je tada poznao prilično skloni da rizik prebacuju drugima, na primjer investitorima ili partnerima (Schurenberg, 2012). Ekonomska literatura danas preduzetništvo smatra odlučujućim faktorom koji ima značajnu ulogu u ekonomskom rastu, kao pokretač razvoja i inovativnom preduzetništvu kao faktoru koji doprinosi ekonomskom razvoju, povećanju bogatstva, stvaranju značajne dodatne vrijednosti, kao rezultat korišćenja prilika i inovacija (Diaconu & Dutu, 2015).

Preduzetnički ekosistemi definisani su kao skup međuzavisnih aktera i faktora kordinisanih na takav način da omogućavaju produktivno preduzetništvo na određenoj teritoriji (Stam & Spigel, 2016). Članak Džejmisa Mura (Moor, 1993) „Predatori i plijen: nova ekologija konkurencije“ objavljen u Harvard Biznis Rivju (Harvard Business Review) često se navodi kao temeljni članak o toj temi.

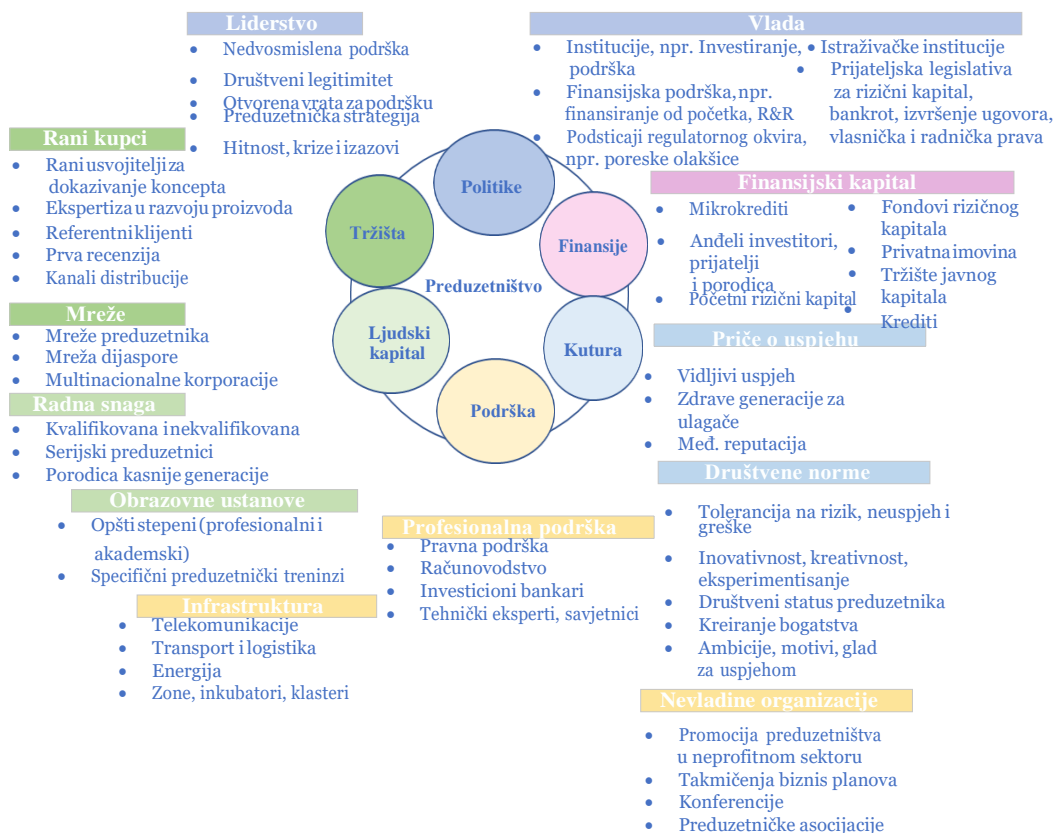
Za Mura (Moor, 1993) se kaže da je jedan od prvih koji je ekosistem, njegove elemente i zakone transformisao u ekonomiju sa idejom zajednice organizacija i pojedinaca koji međusobno deluju u poslovnom kontekstu. Izraz je, međutim, relativno nov za zajednicu preduzetnika i rizičnih preduzetnički poduhvata. Spiling (Spilling, 1996) je Murovu misao nastavio dalje sa njegovom teorijom o preduzetničkom sistemu. On opisuje složenu i raznoliku interakciju učesnika, njihove uloge i faktore okruženja koji ih okružuju u određenoj zatvorenoj geografskoj površini ili zajednici. Nešto ranije Van de Ven (1993) je već povezo učesnike ovog sistema sa procesom stvaranja rizičnih preduzetničkih poduhvata i tako dodao važan dio zagonetki preduzetničkog ekosistema. (Schwarzoph, 2016, str. 22).

Danijel Ajzenberg (Daniel Isenberg) jedan je od prvih istraživača koji je detaljnije prikazao preduzetnički ekosistem u članku objavljenom u časopisu Forbes (Schwarzoph, 2016, str. 24). U njemu on opisuje koje su karakteristike biotske i abiotske komponente u preduzetništvu (Isenberg, 2011). Ajzenberg ističe da se svaki preduzetnički ekosistem sastoji od šest glavnih domena:

- Politika: od liderstva do vlade
- Finansije: Finansijski kapital kao što su poslovni anđeli ili rizični kapital
- Kultura: od društvenih priča do društvenih normi
- Podrška: Od infrastrukture, za podršku profesijama i nevladinim organizacijama
- Ljudski kapital: od radne snage do obrazovnih ustanova
- Tržišta: od mreža do kupaca. (Schwarzoph, 2016, str.24)

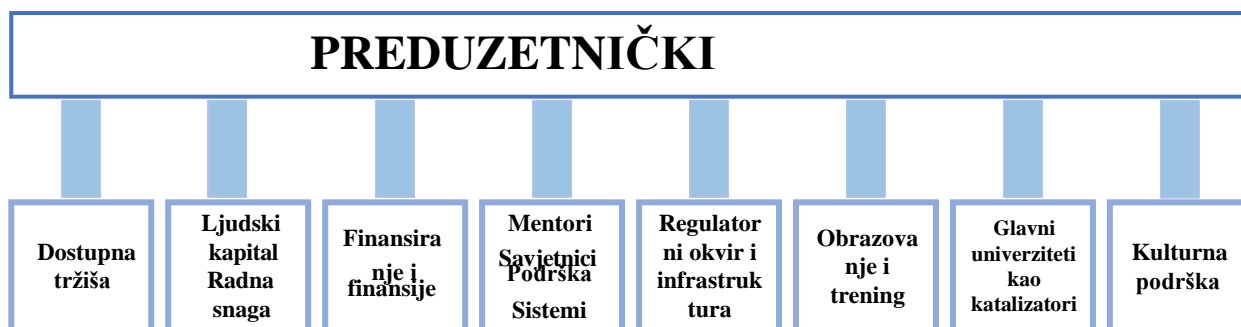
Ajzenbergov model predstavljen je na slici 7 na kojoj su oblasti preduzetničkog ekosistema detaljnije elaborirane.

OBLASTI PREDUZETNIČKOG EKOSISTEMA

Slika 7. Oblasti preduzetničkog ekosistema - Ajzenbergov model (Izvor: Isenberg, 2011)

S ciljem daljeg objašnjavanja značaja i uticaja preduzetničkog ekosistema na privredni rast, posljednjih nekoliko godina, nekoliko autora je unapređivalo Ajzenbergov početni model, dodavanjem novih varijabli. Svjetski ekonomski forum (The World Economic Forum) je 2013. godine dizajnirao novu verziju (Slika 8), u saradnji sa Univerzitetom Stanford i Ernest Jangom (Ernest Young), te je u svom „Rezime izvještaja za godišnji skup novih šampiona“ iznio treću i vjerovatno najnoviju šemu preduzetničkog ekosistema (Schwarzoph, 2016, str.27).

Slika 8. Preduzetnički ekosistem – model Stanford University – Ernest Young (Izvor: The World Economic Forum, 2013, navedeno u Schwarzoph, 2016, str.27)

Ova verzija ima 8 glavnih domena ili stubova kako ih nazivaju, od kojih se 6 tačno pokriva i slično su nazvani kao Ajzenbergovi domeni. „Obrazovanje i obuka“ i „Glavni univerziteti kao katalizatori“ su druga dva domena (Schwarzoph, 2016, str.28). U tabeli 1 dat je detaljan pregled komponenti svih osam stubova preduzetničkog ekosistema.

Tabela 11. Komponente stubova preduzetničkog ekosistema

KOMPONENTE STUBOVA PREDUZETNIČKOG EKOSISTEMA	
<p>Dostupna tržišta</p> <ul style="list-style-type: none"> • Domaće tržište – Velike kompanije kao kupci • Domaće tržište – MSP kao kupci • Domaće tržište – Vlada kao kupac • Međ. tržište – Velike kompanije kao kupci • Međ. tržište –MSP kao kupci • Međ. tržište –Vlada kao kupac 	<p>Ljudski kapital / Radna snaga</p> <ul style="list-style-type: none"> • Talent za menadžment • Tehnički talent • Iskustvo u preduzetničkim firmama • Dostupnost autorsing (outsourcing) usluga • Pristup imigrantskoj radnoj snazi
<p>Finansiranje i finansije</p> <ul style="list-style-type: none"> • Prijatelji i porodica • Anđeli investitori • Privatna imovina • Rizični kapital • Pristup kreditima 	<p>Sistemi podrške</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mentori/savjetnici • Profesionalne usluge • Inkubatori/akceleratori • Mreža preduzetnika
<p>Regulatorni okvir i infrastruktura</p> <ul style="list-style-type: none"> • Lakoća pokretanja biznisa • Poreske olakšice • Zakonodavstvo i politike naklonjene biznisu • Pristup bazičnoj infrastrukturi (npr. voda, el. energija) • Pristup telekomunikacijama i širokopojasnom internetu • Pristup saobraćajnicama 	<p>Obrazovanje i trening</p> <ul style="list-style-type: none"> • Raspoloživa radna snaga sa preduniverzitetskim obrazovanjem • Raspoloživa radna snaga sa univerzitetskim obrazovanjem • Trenizni skrojeni prema specifičnim potrebama preduzetnika
<p>Glavni univerziteti kao katalizatori</p> <ul style="list-style-type: none"> • Glavni univerziteti promovišu kulturu poštovanja za preduzetništvo • Glavni univerziteti igraju ključnu ulogu u kreiranju ideja za nove biznise • Glavni univerziteti igraju ključnu ulogu u snabdijevanju novih preduzeća diplomcima 	<p>Kulturna podrška</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tolerancija na rizik i pogreške • Preferencije ka samozapošljavanju • Priče o uspjehu/modeli za uzor • Kultura istraživanja • Pozitivna slika preduzetništva • Slavljenje inovacija

(Izvor: The World Economic Forum navedeno u Schwarzoph, 2016, str.28)

Top 15 startup ekosistema, prema časopisu Preduzetnik (Entrepreneur) su: Silicijumska dolina, Njujork, Los Anđeles, Boston, Tel Aviv, London, Čikago, Sijetl, Berlin, Singapur, Pariz, Sao Paulo, Moskva, Santjago de Čile i Bangalor (Leadem, 2016). Tompson i saradnici (Tompson, Purdy & Ventresca, 2018, str. 98) u svome istraživanju navode da četiri glavna pristupa istraživanju preduzetničkog ekosistema utiču na naše razumijevanje kako se formiraju: Jedan pristup se zasniva na klasičnim i novijim studijama industrijskih klastera (npr. Baum & Haveman, 1997; Delgado, Porter, & Stern, 2010) kako bi se identifikovale osnovne

karakteristike i konfiguracije koje podržavaju uspješne ekosisteme kao što su Silikonska dolina (Silicon Valley) i Ruta 128 (Route 128) (npr. Kennei & Von Burg, 1999). U ovoj literaturi se ne nalazi „recept, već duboke zakonitosti“ koje ukazuju na važnost tehničkog i menadžerskog talenta, na prisustvo kapaciteta koji podržavaju različitost u ekosistemu, i ključnu ulogu institucionalnih i mrežnih veza unutar i preko ekosistema (Bresnahan, Gambardella, & Sakenian, 2001, str. 846).

Drugi pristup se fokusira na namjenske napore državnih aktera na izgradnji i održavanju ekosistema za promociju preduzetničke aktivnosti i ubrzanje uloge preduzetničkih poduhvata u lokalnim, regionalnim i nacionalnim ekonomijama (npr. Autio, Kennei, Mustar, Siegel, & Vright, 2014; Etzkovitz, 2008; Mason & Brown, 2014).

Treći pristup naglašava animirane i složene skupove odnosa koji sadrže preduzetnički ekosistemi i koristi bliske komparativne studije da bi razlikovao koliko su različiti setovi veza (npr. Mack & Maier, 2016; Spigel, 2017).

Četvrti, novi pristup teoretiše ekosisteme kao složena organizaciona polja ili strukture u kojima kompanije međusobno komuniciraju kako bi stvorile i odgovarajuće vrijednosti (npr. Adner, 2017; Autio & Thomas, Forthcoming; Thomas, 2013; Thomas & Autio, 2017).

GEM definiše preduzetničke ekosisteme kao „skup međuzavisnih aktera i faktora kordinisanih na takav način da omogućuju produktivno preduzetništvo na određenoj teritoriji, uvijek na podnacionalnom nivou“.⁸ Istraživanje o preduzetničkim ekosistemima sažeto je u radu Erika Stama (2015) sa Univerziteta u Utrehtu⁹, i prikazano je dolje u tekstu šematski. Imajte na umu da ovaj model ima tri glavna rezultata koja proizilaze iz preduzetničkog ekosistema:

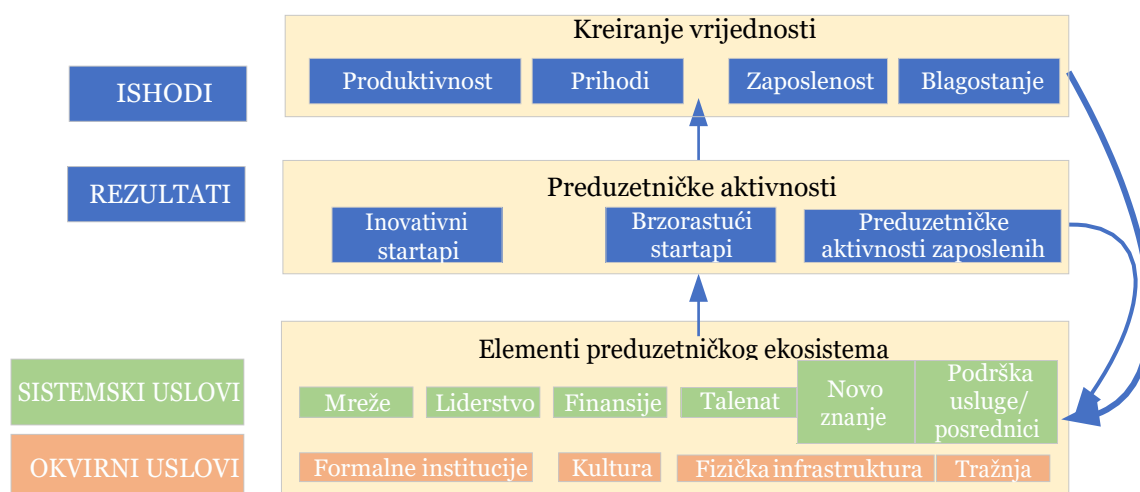
- ∠ Inovativni startapi,
- ∠ Brzorastući startapi, i
- ∠ Preduzetničke aktivnosti zaposlenih (npr. inovacije u formiranoj organizaciji).

Stvorena vrijednost je u sljedećim oblastima: produktivnost, prihod, zaposlenost i blagostanje. Jasno je da su porezi takođe drugi ishod za društvo (slika 9).

⁷ Strategija protivminskog djelovanja Bosne i Hercegovine 2018 – 2025, dostupno na <http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/kU9ddBDVCv8=>.

⁸ <https://www.gemconsortium.org/>.

⁹ Stam, E. (2015). Entrepreneurial Ecosystems and Regional Policy: A sympathetic Critique. *European Planning studies*, 23(9), 1759-1769. Available at <http://www.uu.nl/organisatie/utrecht-university-school-of-economics-use/onderzoek/publicaties/discussion-papers/2015>

Slika 9. Stamov model preduzetničkog ekosistema

(Izvor: Stam, 2015)

Vrat ćemo se Ajzenbergovom modelu. U Ajzenbergovom modelu, očigledno postoje i neki veoma bitni elementi koji nisu predstavljeni u modelu. Npr. nedostaje preduzetnik kao najvažnija karika u preduzetništvu. Dalje, nejasne su veze između domena u modelu, a neprimjetan je i bitan element koji podstiče preduzetništvo, a to je u svakom slučaju konkurencija. Svakako, uz sve nedostatke, model je dao izuzetan doprinos za dalja istraživanja, posebno u malim posttranzicionim ekonomijama u razvoju, kao što je ekonomija BiH, koja, ako bismo posmatrali Ajzenbergovog model, nema veliki broj elemenata preduzetničkog ekosistema. Npr. u preduzetničkom ekosistemu u BiH nedostaju rizični kapitalisti, anđeli investitori, kraudfanding (crowdfunding), tehnološki parkovi, slobodne ekonomske zone, poslovni akceleratori. U većini zemlje, osim u dijelovima zemlje u kojima nisu egzistirale velike kompanije u javnom vlasništvu, vlada politika „zavisnosti“, a ne politika „nezavisnosti“ koja podstiče na individualnost, kreativnost i inovativnost, kao bitne predispozicije za preduzetničko djelovanje. Možemo da u određenim manjim lokalnim zajednicama u BiH uočimo takozvanu preduzetničku subkulturu, a u pravilu se radi o gradovima koji nisu imali za vrijeme socijalističke Jugoslavije jaka industrijska postrojenja.

Dakle, jedan od bitnih faktora za razvoj preduzetništva u malim ekonomijama u razvoju, a koji evidentno nedostaje je preduzetnička kultura. Preduzetnička kultura se podstiče od ranog životnog doba, i to još od predškolskog uzrasta (Petković & Kisić, 2019). Ograničavajuću varijabla za razvoj preduzetničke kulture u BiH je dug period takozvanog socijalističkog društveno-ekonomskog uređanja, kao i dug postratni period oporavka zemlje i nastavak započete tranzicije. O preduzetničkoj kulturi biće više rečeno u sljedećem poglavlju.

4.1. Uloga preduzetničkog obrazovanja u razvoju preduzetničke kulture

Ovo poglavlje započecemo sa analizom stanja zaposlenosti mladih u Evropi i regionu zapadnog Balka na10. Prema podacima Eurostata (Eurostat) iz juna 2019. godine, stopa nezaposlenosti mladih u Evropskoj uniji (28) u 2017. godini iznosila je 14,1%, a u okviru evro zone 15,4%. U junu 2019. stopa nezaposlenosti mladih bila je 14,1% u EU-28 i 15,4% u evrozoni, u poređenju sa 15,2% i 17,0%, respektivno, u junu 2018. godine. Juna 2019. godine, najniže stope nezaposlenosti mladih zabilježene su u Njemačkoj (5,5%), Holandiji (6,5%) i Češkoj (6,6%), dok su najviše stope nezaposlenosti mladih zabilježene u Grčkoj (39,6% u prvom kvartalu 2019. godine), Španiji (32,4%) i Italiji (28,1%).¹¹ Nezaposlenost mladih jedan je od gorućih problema i u zemljama regiona zapadnog Balkana. Stope nezaposlenosti mladih, prema dostupnim podacima za 2018. godinu iznosile su u Srbiji 24,6%, Crnoj Gori 26,9%, Sjevernoj Makedoniji 36,9% i Hrvatskoj 17,9%¹². “Prema podacima Svjetske banke, stopa nezaposlenosti mladih u Bosni i Hercegovini jedna je od najvećih u svijetu i iznosila je 46,7% u 2018. godini¹³. Ovako visok procenat nezaposlenih i neaktivnih mladih posljedica je s jedne strane, nedovoljno brzog ekonomskog razvoja malih postranzicionih ekonomija¹⁴ i s druge strane, neusklađenosti ponude i tražnje na tržištu rada. Relativno niske zarade i nizak stepen mogućnosti privrede da apsorbuje novu radnu snagu sigurno je značajan razlog za odliv mladih iz zemalja zapadnog Balkana.

Posljednjih godina, kreatori javnih politika, kao i stručna javnost, rješenje ovog problema vide u stimulanju razvoja sektora mikro, malih i srednjih preduzeća (Eurofound, 2016; Hisrich, Petković, Ramadani & Dana, 2016; Paunović, 2017). U dugom roku, reformisano moderno formalno obrazovanje na svim nivoima, kao i neformalno obrazovanje, a posebno preduzetničko i STEAM obrazovanje¹⁵, mogli bi da daju značajan doprinos ekonomskom rastu i razvoju malih postranzicionih ekonomija u razvoju kroz jačanje preduzetničkog ekosistema obrazovnih institucija na svim nivoima i razvoj preduzetništva.

Moderno obrazovanje jedan je od najznačajnijih preduslova ekonomskog razvoja. Preduzetnička edukacija na svim nivoima formalnog i neformalnog obrazovanja bitan je element preduzetničkog ekosistema u razvijenim ekonomijama svijeta. Doba automatizacije

¹⁰ Detaljnije o preduzetničkom obrazovanju na svim nivoima formalnog obrazovanja možete pročitati u Petković, S., & Kisić, S. (2019). The necessity of building entrepreneurial ecosystems in the educational system of small post-transition developing economies for the fourth industrial revolution. *Journal of Contemporary Economics*, 1(1), 31-55, na kojem je najvećim dijelom koncipirano ovo poglavlje.

¹¹ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Unemployment_statistics#Youth_unemployment_trends, pristupljeno 08.08.2019. godine.

¹² <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ythempl100&lang=en>, pristupljeno 08.08.2019. godine.

¹³ <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.1524.ZS>, pristupljeno 08.08.2019. godine.

¹⁴ Projektovani rast realnog Bruto domaćeg proizvoda (BDP) u 2019. godini, prema procjenama Međunarodnog monetarnog fonda iznosio je 3,7% u Albaniji, 3,7%, u Srbiji, 3,5% u Crnoj Gori; 3,1% u Bosni i Hercegovini; 3,0% u Sjevernoj Makedoniji, 2,6% u Hrvatskoj. Vodeće zemlje po rastu BDP-a u 2019. godini su Ruanda (7,8%), Etopija (7,7%), Obala slonovače (7,5%), Senegal (6,9%), Indija (7%), Kina (6,2%), Indonezija (5,2%) (Izvor: International Monetary Fund, preuzeto 08.08.2019. godine sa <https://www.imf.org/en/Countries/>.)

¹⁵ STEAM obrazovanje - STEAM je obrazovni pristup učenju koji koristi nauku, tehnologiju, inženjerstvo, umjetnost i matematiku kao pristupne tačke za vođenje đaka da istražuju, razvijaju dijalog i kritičko mišljenje – Susan Riley, preuzeto 22.02.2019. godine sa <http://elearning.tki.org.nz/Teaching/Future-focused-learning/STEAM>.

zahtijeva razvoj ne samo digitalnih, već i socijalnih i emocionalnih vještina. Razvoj kreativnosti, podsticanje inovativnosti, analitičkog i kritičkog mišljenja, komunikacije, pregovaranja i vještine donošenja odluka, dobijaju na značaju. Ove vještine, koje su sastavni dio preduzetničkih kompetencija, razvijaju se kroz preduzetničko obrazovanje (Kisić & Petković, 2019). Podučavanje preduzetništva ili preduzetničko obrazovanje podrazumijeva sve obrazovne aktivnosti koje imaju za cilj da pripreme ljude da budu odgovorni, preduzetni pojedinci koji posjeduju vještine, znanja i stavove potrebne da ih pripreme, kako bi ostvarili ciljeve koje su sebi postavili da žive ispunjeni život ... Preduzetničko obrazovanje dovodi do veće zapošljivosti (European Commission, 2015).

Ekonomije zasnovane na prirodnim resursima i produktivnosti nisu dominantne ekonomije u doba četvrte industrijske revolucije. Najjače svjetske ekonomije su ekonomije zasnovane na znanju i inovativnosti. „Preduzetnički ekosistem je najsnažniji u ekonomijama zasnovanim na inovacijama ... U ekonomijama zasnovanim na efikasnosti (sve države bivše Jugoslavije osim Slovenije) ograničavajuće komponente su opterećenja na unutrašnjem tržištu ili propisi o ulasku na tržište, transfer istraživanja i razvoja, preduzetničko obrazovanje u fazi školovanja, vladini programi, vladine poreske politike“ (GEM, 2018, str. 27). Formalni i neformalni obrazovni sistemi koji podstiču kreativnost djece i mladih i koji imaju izgrađene preduzetničke ekosisteme, povećavaju u budućnosti preduzetničke namjere đaka i studenata i razmišljanje o samozapošljavanju kao jednoj od karijernih opcija (Petković, 2017).

Početkom 2000. godine Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) preporučila je svim zemljama članicama da uključe predmete koji se odnose na preduzetništvo na svim nivoima obrazovanja (Carcamo-Solís, Arroyo-Lopez, Alvarez-Castanon & García-Lopez, 2017). Da li današnje osnovne i srednje škole u postranzicionim malim ekonomijama kao ishode školovanja „proizvode“ kreativne, osposobljene i motivisane đake koji posjeduju primjenljivo znanje, praktične vještine i kompetencije za integraciju na tržište rada ili nastavak školovanja? Da li univerziteti u malim postranzicionim zemljama, i javni i privatni, imaju izgrađene preduzetničke ekosisteme koji omogućavaju studentima da pokažu svoj puni potencijal i da ih podstiču na ozbiljno razmišljanje o pokretanju vlastitog biznisa tokom ili nakon školovanja? Odgovori na ova pitanja biće ponuđeni u ovom i narednim poglavljima. Istraživanja brojnih autora potvrđuju pretpostavku da škole u doba digitalne revolucije ne prate istim tempom sve brže tehnološke, kulturološke, sociološke i ekonomske promjene.

Šrajner (Schreiner, 2006, str. 57 citirano u Sagar, 2015, str. 9) je analizirao podatke prikupljene od oko 26 000 učenika u srednjim školama u 25 zemalja u Evropi, Africi, Aziji i Južnoj Americi i otkrio je da objašnjenje nezadovoljstva učenika učenjem u školama može da se objasni na način da se nauka u školama doživljava previše "teorijskom, orijentisanom na činjenice i preopterećena podacima, sa malo prostora za fantaziju, kreativnost, uživanje i radoznalost. Školski planovi i programi rijetko se bave savremenim pitanjima [nauke i tehnologije] u društvu. Predmeti su apstraktni i teorijski, a to je u suprotnosti sa zdravim razumom. Smatra se da je gradivo kompikivano i teško razumljivo, te prema tome, zahtijeva mnogo koncentracije i napornog rada".

Škole i univerziteti treba da odgovore na izazove 21. vijeka i da postanu mjesto u kojem se podstiču đaci i studenti na divergentno razmišljanje („misliti u više pravaca“) koje vodi ka većoj kreativnosti, inovativnosti, kritičkom razmišljanju, komunikacionim i vještinama rješavanja problema. Sve ove vještine su neophodne za efikasnu integraciju svršenih srednjoškolaca ili diplomiranih studenata nakon prvog ciklusa studija na tržište rada, u digitalnoj eri globalnog

svijeta. Uloga visokog obrazovanja i univerziteta u posljednjih nekoliko decenija značajno se promijenila. Univerziteti širom svijeta takođe igraju treću ulogu, ulogu preduzetničkih univerziteta, zajedno sa tradicionalnim ulogama centara za obrazovanje i istraživačkih centara (Commission of the European Communities, 2007, navedeno u Iglesias-Sánchez et al., 2016, citirano u Petković, 2017). Logička interpretacija takozvanog „preduzetničkog univerziteta“ odnosi se na razvoj univerzitetske infrastrukture neophodne za pomoć studentima upokretanju sopstvenog posla. Pod preduzetničkom infrastrukturom unutar univerziteta podrazumijevamo organizacione i podorganizacione jedinice koje su osnovane radi pružanja preduzetničke podrške studentima, kao što su poslovni inkubatori, poslovni akceleratori, centri za upravljanje projektima, centri za razvoj karijere, centri za praktičnu obuku, centri za transfer tehnologije, centri za komercijalizaciju inovacija i slično (Petković, 2017).

Zemlje bivše Jugoslavije spadaju u male postranzicione ekonomije u razvoju koje, izuzev Slovenije (OECD, 2016), još uvijek u svome formalnom obrazovnom sistemu, bez obzira na brojne reforme, vuku recidive iz prethodnog, socijalističkog sistema. U Evropskoj uniji je kao problem konstatovana manja orijentisanost stanovništva ka preduzetništvu u odnosu na konkurentne ekonomije razvijenih zemalja Zapada i Istoka. Prema istraživanjima, samo 37% Evropljana se izjašnjava da bi željeli da budu „samozaposleni“, dok taj procenat u SAD i Kini iznosi 51%, odnosno 56% respektivno (European Commission, 2013, str.7). Još pesimističniji su budući akademski građani u BiH. U istraživanju o preduzetničkim namjerama studenata Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci, na uzorku od 351 studenta, samo 18,2% ispitanika se slažu sa tvrdnjom da su skloniji pokretanju sopstvenog posla nego upravljanju poslovima drugih (Petković, 2017). Istraživanje Petkovića (2017) potvrđuje rezultate prethodnih istraživanja (Langer et al., 2016; Keat et al., 2011) koja pokazuju da postoji statistički značajna povezanost između preduzetničkih namjera studenata i njihovog porodičnog naslijeđa, odnosno preduzetničkog okruženja u kojem su odrasli. Ono što je problematično u BiH je preduzetničko naslijeđe ogromne većine ispitanika iz našeg uzorka, čiji roditelji nisu preduzetnici (83,47% od ukupnog broja ispitanika).

Pitanje je na koji način povećati lične kompetencije i motivaciju kao važan prediktor preduzetničkih namjera studenata čiji roditelji nisu preduzetnici, a oni su velika većina u BiH? Ekonomske politike malih postranzicionih zemalja trebale bi se fokusirati na duži vremenski period, što u BiH uglavnom nije slučaj, jer se ekonomske politike usvajaju kratkoročno i na godišnjem nivou (Petković, 2017). U istraživanju sprovedenom u Sarajevu u BiH (Pašić Mesihović & Šestić, 2016), testirajući Ajzenovu teoriju planiranog ponašanja (Ajzen, 1991) na uzorku od 91 studenta, došli su do zaključka da studenti sa višim nivoom kontrole sopstvenih ponašanje (samoeфикаsnost) takođe pokazuju viši nivo preduzetničkih namjera, dok drugi prediktori modela, lična privlačnost i socijalne norme nemaju statistički značajan uticaj na preduzetničke namjere studenata.

„Preduzetništvo kao kompetencija se primjenjuje u svim sferama života. Omogućava građanima da se lično razvijaju, da aktivno doprinose društvenom razvoju, da uđu na tržište rada kao zaposleni ili kao samozaposleni, i da započnu ili dodatno razviju poduhvate koji mogu imati kulturni, društveni ili komercijalni motiv“ (Bacigalupo et al., 2016, str.10). Iz ovog pristupa može se vidjeti da ekspertska grupa EU definiše obrazovanje za preduzetništvo ne samo u užem smislu kao proces pripremanja, obrazovanja i treninga za kreiranje biznisa, već

u jednom širem kontekstu, dajući mu značaj ključne kompetencije 16, kao proces razvoja preduzetničkog načina razmišljanja, preduzetničkih vještina i ličnih kvaliteta koji imaju univerzalnu upotrebu.

Slika 10. Ključne životne kompetencije cjeloživotnog učenja

(Izvor:

– http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/lifelong_learning/c11090_en.htm)

Preduzetništvo je jedna od osam temeljnih životnih kompetencija definisanih od Evropske unije potrebnih svakom pojedincu za uspjeh u životu. Ključna kompetencija 7 - *Smisao za inovativnost/pokretanje ideja i preduzetništvo* definisana je kao smisao za inovativnost i preduzetništvo, a odnosi se na mogućnost pojedinca da ideju pretvori u djelo. Ona uključuje kreativnost, inovaciju i preuzimanje rizika, kao i mogućnost da pojedinac planira i provede projekte kako bi postigao određene ciljeve. Podržava sve, u svakodnevnom životu, kod kuće, kao i u društvu; čini uposlenike svjesnijim o kontekstu njihovog posla i sposobnijim da iskoriste prilike, te predstavlja podršku preduzetnicima za stvaranje društvene ili komercijalne aktivnosti. Ovo uključuje svjesnost o etičkim vrijednostima i promociju dobrog rukovođenja. Razvoj preduzetničkog potencijala građana i organizacija jedan je od ključnih ciljeva za Evropsku uniju i njene članice već godinama, a preduzetničko obrazovanje je prepoznato kao najefikasniji metod. Stav da „investiranje u preduzetničko obrazovanje je jedna od investicija sa najvećim povraćajem koju Evropa može napraviti“, navedeno je u dokumentu „Akcioni plan Preduzetništvo 2020“ („Entrepreneurship 2020 Action Plan“) (European Commission, 2013).

Sve je veća svijest o potencijalu mladih da pokrenu i razviju svoje komercijalne ili društvene poduhvate, postajući tako inovatori u područjima u kojima žive i rade. Preduzetnička edukacija je neophodna ne samo za oblikovanje mentalnog sklopa mladih, već i za pružanje vještina,

¹⁶ „Ključne kompetencije često se nazivaju i generičkim - zato što su razvojnog karaktera, opšte - jer su široko primjenljive, transverzalne - jer predstavljaju sposobnosti koje se mogu prenijeti u nove situacije i, za školski kontekst, interdisciplinarne - zato što se razvijaju u okviru i integraciji svih predmeta tokom školovanja, što ih čini zajedničkim imeniteljem svih nastavnih planova i programa.“ (Čekić-Marković, 2015, str.6)

znanja i stavova koji su ključni za razvoj preduzetničke kulture (European Commission, 2016). Preduzetnička edukacija podrazumijeva da učenici razvijaju vještine i način razmišljanje kako bi mogli kreativne ideje pretvoriti u preduzetničke akcije. Ovo je ključna kompetencija za sve polaznike, podržavajući lični razvoj, aktivno građanstvo, socijalnu uključenost i zapošljivost. Relevantan je tokom procesa cjeloživotnog učenja, u svim disciplinama učenja i u svim oblicima obrazovanja i obuke (formalnom, neformalnom i informalnom) koji doprinose preduzetničkom duhu ili ponašanju, sa ili bez komercijalnog cilja. (European Commission, 2016, str.19)

Preduzetničke vještine se mogu naučiti. To je zaista i neophodno, jer smo svjedoci dinamičnih promjena zanimanja na tržištu rada. Nove tehnologije otvaraju nove mogućnosti, podižu produktivnost rada, podstiču rast. Međutim, neće svi biti dobitnici u ovom procesu, biće potrebna adaptacija, a koliko će ona trajati i koliko će “koštati” ekonomski i socijalno, zavisiće prije svega od razvoja znanja i veština populacije (Lund & Manyika, 2017). Pozitivni efekti se neće desiti sami od sebe, neophodno je angažovanje vlada, poslovne zajednice, obrazovnog sistema i svih struktura društva u pravom smijeru (Mourshed et al., 2013).

Radnici budućnosti će trošiti više vremena na aktivnosti za koje su mašine manje sposobne, kao što su upravljanje ljudima, primjena ekspertize i komuniciranje sa drugima. Manje će se baviti predvidivim fizičkim aktivnostima, prikupljanjem i obradom podataka, u kojima mašine već prevazilaze ljudske performanse. Potrebne vještine i sposobnosti će se takođe pomjeriti, zahtijevaće se više socijalnih i emocionalnih vještina i naprednijih kognitivnih sposobnosti, kao što su logično razmišljanje i kreativnost (Manyika et al., 2017; Lund et al., 2018). U skladu sa politikama Evropske unije, preduzetništvo treba da bude uključeno na svim nivoima obrazovanja i kroz zajedničke nastavne planove i programe. Dakle, potrebno nam je drugačije oblikovano obrazovanje prikladno za XXI vijek. Ove promjene su ozbiljan izazov za postojeće modele obrazovanja, kao i uobičajene pristupe privrede u razvoju vještina zaposlenih. U narednim poglavljima, predstavimo pretpostavke uspješnog preduzetničkog obrazovanja u osnovnim i srednjim školama i na nivou univerziteta.

4.2. Preduzetničko obrazovanje u osnovnim školama

Većina prethodnih istraživanja o preduzetničkom obrazovanju izvedena je u univerzitetskom kontekstu, sa samo nekoliko studija i slučajeva prijavljenih na nivou osnovnih škola, kako bi se stvorili empirijski dokazi da se preduzetništvo može podučiti na svim nivoima obrazovanja (Hannon, 2006, citirano u Carcamo-Solís, Arroyo-Lopez, Alvarez-Castanon & García-Lopez, 2017). Preduzetničku edukaciju je neophodno pokrenuti što je ranije moguće. Naime, postoje istraživanja koja idu u prilog tvrdnjama da sa edukacijom koja ima elemente preduzetničkog obrazovanja, treba krenuti još od predškolskog nivoa obrazovanja. Tako, Vajzbah (Weissbach, 2008) smatra da je preduzetnička edukacija u vrtićima još tabu tema za mnoge eksperte, ali da postoji mnogo ciljeva predškolskog obrazovanja koji su u potpunosti saglasni sa ciljevima preduzetničke edukacije, a to su:

- ∠ razvijanje kapaciteta djece za rješavanje problema,
- ∠ orijentacije ka solucijama,
- ∠ kreativnost,
- ∠ hrabrost, i
- ∠ takmičenja zasnovana na igranju različitih uloga.

Logički slijed u ostvarivanju potreba preduzetničkog obrazovanja u što ranijim fazama

životnog doba djece i omladine je traženje različitih formi razvoja školskih planova i programa za preduzetničku edukaciju u osnovnim i srednjim školama (Petković & Milanović, 2017). Zuzana (Zsuzsanna, 2008) navodi nekoliko preporuka o potrebi i načinima uvođenja preduzetničke edukacije u obrazovni sistem zemalja Evropske unije. Između ostalih, citira preporuke Brisela iz 2006. godine, u kojima se kaže da preduzetnička edukacija treba da bude organizovana kao komplementarni trening. Na taj način različite kompetencije mogle bi biti razvijene na svakom nivou, kao što su (Zsuzsanna, 2008, str. 23, navedeno u Petković & Milanović, 2017, str.26-27):

- U osnovnim školama (7-11 godina) – treninzi pomažu učenicima da imaju više vjere u sebe, kroz dobijanje i prihvatanje odgovornosti, kroz istraživanje njihove kreativnosti pokušavajući i griješeći i učeći o resursima iz svoje lokalne zajednice.
- U nižim srednjim školama (11-15 godina) – učenici razvijaju ključne vještine, kao što su donošenje odluka, mogućnost rada u timu, rješavanje problema i formiranje mreža.

Učenička mini firma je najreprezentativnije preduzetničko iskustvo u osnovnoškolskom kontekstu. Mikro kompanija je organizovana na isti način kao i prava mala i mikro preduzeća, a osnovna svrha je mladima dati priliku da nauče kako da stvore, organizuju i upravljaju biznisom (Carcamo-Solís et al., 2017). “Na primjer, iskustvo stvaranja mikro-pribora za pisanje u osnovnoj školi u Kvebeku Pepin (2011) je dokumentovao kao pozitivan i relevantan način da naučite kako postati preduzetan”. (Carcamo-Solís et al., 2017, str. 294) Pitanje koje se nameće je ko će izvoditi nastavu iz oblasti preduzetništva? S obzirom da se u osnovnim školama u BiH i zemljama regiona ne izučavaju na primjer, Osnove preduzetništva kao poseban predmet, onda se velika pažnja treba posvetiti kreiranju programa preduzetničke obuke nastavnog osoblja u višim razredima osnovnih škola koji bi izvodili dio nastave iz oblasti preduzetništva, kao i organizovanje gostujućih predavanja i radionica istaknutih preduzetnica i preduzetnika iz realnog sektora, uz organizovanje posjeta đaka preduzećima, finansijskim ustanovama i institucijama preduzetničke infrastrukture, kao što su poslovni inkubatori, tehnološki parkovi, habovi, zajednički radni prostori (coworking space, engl.), razvojne agencije, i slične dostupne ustanove u lokalnoj zajednici ili u regiji.

Brojne su mogućnosti podsticanja vizueliziranja i maštanja kod djece, kao bitnih preduslova podsticanja kreativnosti. Veoma je značajno od malena podsticati timski rad. Na primjer, moguće je organizovati takozvanu „Dječiju sedmicu preduzetništva u školi“, u kojoj bi kroz formu takmičenja, gostujućih predavanja, projekcija filmova, djeca stekla osnovna znanja o pokretanju i vođenju preduzeća¹⁷. Od igranja uloga i primjene kreativnih tehnika dolaska do ideja¹⁸ organizacijom radioničkog tipa edukacije, pa do upotrebe 3D štampača u nastavi. Digitalizacija nastave i uvođenje takozvanog „e-škola“ koncepta igra značajnu ulogu u povećanju efikasnosti i efektivnosti nastavnog procesa.

¹⁷ Aktivnost pod nazivom „Dječija sedmica preduzetništva“ implementirana je u sklopu projekta „Senzibilizacija učenika i učitelja za uvođenje obrazovanja za preduzetništvo u osnovne škole“ u Hrvatskoj, Srbiji i Njemačkoj u periodu između 2013 – 2015. godine (Preuzeto 12.08.2019. godine sa http://www.zrinski.org/media/uploads/ep-ek/educative_booklet_hr.pdf)

¹⁸ Više o tehnikama dolaska do poslovnih ideja možete pročitati u Petković, S., i Milanović, M. (2017). *Laboratorija ideja. Od ideje do preduzetničkog poduhvata*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet.

Slika 11. Upotreba 3D štampača u osnovnim školama

(Izvor: preuzeto sa <https://www.makersempire.com/what-educators-need-to-know-about-safety-and-air-filters-re-3d-printers-in-schools/>)

Bitnu ulogu u uspostavljanju “preduzetničke” osnovne škole imaju direktori koji treba da imaju sklonosti ka proaktivnosti, preuzimanju razumnih rizika i inovativnosti, što su neke od ključnih karakteristika preduzetnički orijentisanih menadžera. Oni su lideri promjena u školama koji žele da se transformišu iz “klasične” škole u preduzetnički orijentisanu školu. Zajedno sa nastavnicima i eksternim edukatorima iz realnog sektora, učenicima koji aktivno učestvuju u interaktivnim i kreativnim načinima izvođenja nastave, doprinose uspostavljanju nove “preduzetničke” organizacione kulture. Direktori škola igraju ključnu ulogu u funkcionisanju škola i drugih obrazovnih ustanova, podržavajući operativno upravljanje, koordinišući nastavnike i motivišući učenike, istovremeno pružajući instruktivno vođstvo (Wills, 2015).

Istovremenim bavljenjem obrazovnim procesom, organizacionom strukturom i kulturom može se izbjeći nepodudarnost između sadržaja i karakteristika. Shodno tome, da bi škola (posebno osnovna škola) djeci pružila priliku da nauče o preduzetništvu, da nauče da postanu preduzetni i da postanu preduzetnici, neophodne su i kulturne i strukturne promjene u školi. (Heilbrunn, 2010, str. 175)

Da li će osnovna škola biti “konzervativna” ili “energično preduzetnička” zavisi od kombinacija proaktivnosti direktora škole ili spremnosti da se pokrenu akcije unutar škole i školske inovativnosti, kao i uočene količine inovacija koje su u školi implementirane tokom određenog vremena. Uz pritiske, koji proizlaze iz imperativa decentralizacije obrazovne politike i postizanja (barem određenog nivoa) nezavisnog finansiranja, od direktora škola se takođe očekuje da pruže kreativna, preduzetnička rešenja za obrazovne i socijalne probleme (Yemini, Addi-Raccah, & Katarivas, 2015, citirano u Alfirević & Petković, 2017, str. 262).

Empirijsko istraživanje grupe autora iz Hrvatske i BiH, koristeći prethodnu operacionalizaciju preduzetničke orijentacije, sprovedeno je krajem 2015. godine i početkom 2016. godine u BiH i Hrvatskoj, na slučajnom uzorku od 369 direktora osnovnih (76,71% uzorka) i srednjih škola (23,29% uzorka) (BiH, N = 123 i Hrvatska, N = 246). Uticaj preduzetničke orijentacije analizirao se iz perspektive ličnog zadovoljstva direktora osnovnih i srednjih škola, percipiranog doprinosa društvu i percepcije društvene uloge/uticaja upravljanja školama

(Alfirević, Vican, Pavičić & Petković, 2018). Empirijski rezultati pokazuju da su preduzetnička orijentacija škola i njihovih direktora u Hrvatskoj i BiH usko povezani. Preduzetniji direktori su takođe zadovoljniji svojim poslovima i osećaju da daju veći vlastiti doprinos društvu. Međutim, isto se ne odnosi na njihov percipirani društveni položaj / status, što se može pripisati njihovoj unutrašnjoj motivaciji, ali takav zaključak treba da bude verifikovan daljim istraživanjima.

Suštinska razlika između preduzetnika i menadžera je u tome što se menadžeri ponašaju u skladu sa tradicionalnim, rutinskim konceptima, dok se preduzetnici oslanjaju na kreativnost. Preduzetnički orijentisani direktori će, dakle, implementirati inovacije, kritičko razmišljanje, prilagodljivost i kreativnost, istovremeno osiguravajući da se poštuju vladini propisi o odgovornosti i standardizovani rezultati obrazovanja (Inbar, 2009; Schoen & Fusarelli, 2008, kao što je navedeno u Alfirević et al., 2018).

Na osnovu ove analize, preporuka je da prvi potez koji treba povući s ciljem izgradnje preduzetničkog ekosistema na nivou osnovnih škola je rad na profesionalizaciji menadžerskih pozicija školskih direktora i jačanje preduzetničkih i liderskih vještina i kompetencija direktora, ali i nastavnog osoblja. Ovaj ishod je moguće postići kroz ciljanu edukaciju direktora i nastavnog osoblja iz oblasti menadžmenta i preduzetništva i institucionalno sertifikovanje direktora koji će voditi osnovne škole, što bi trebalo da bude u nadležnosti serifikacionih tijela ovlašćenih od strane nadležnih ministarstava.

Postoje razmišljanja u BiH o uvođenju preduzetničkog razmišljanja u osnovne i srednje škole koje će se ostvariti primjenom kros-kurikularnog pristupa, radije nego pravljjenjem dodatnih modula koji su nezavisni od ostalih područja izučavanja¹⁹. U Republici Srpskoj, u sklopu Strategije razvoja obrazovanja Republike Srpske za period 2016 – 2021. godine (Ministarstvo prosvjete i kulture, 2016, str. 87), u sklopu mjere 5.2.2. *Unapređivanje preduzetničkog učenja na svim nivoima obrazovanja*, predviđeno je, između ostaloga, da će se ova mjera realizovati kroz sljedeće aktivnosti:

5.2.2.1. Modernizovati program predškolskog vaspitanja i obrazovanja uvođenjem novih ishoda zasnovanih na razvoju preduzetničkih vještina;

5.2.2.2. Razvijati osnovne preduzetničke kompetencije učenika kroz podizanje svijesti o preduzetničkoj kulturi, stavovima i vještinama kao pilot-projekat u osmom razredu u 10% osnovnih škola;

Takođe, navode se i mjere *Osposobljavanje nastavnika za razvoj preduzetničke kompetencije u vaspitno-obrazovnim ustanovama i Razvijanje partnerstva škole, lokalne zajednice i privrednih subjekata*.

¹⁹ Dostupno na <https://epale.ec.europa.eu/hr/resource-centre/content/strategija-ucenja-o-preduzetnistvu-u-obrazovnim-sistemima-u-bosni-i>.

4.3. Preduzetničko obrazovanje u srednjim školama

Moderna srednja škola čiji su konačni ishodi učenja motivisani đaci naoružani znanjem, vještinama i kompetencijama, spremni da pokažu pune potencijale vlastite kreativnosti, inovativnosti i kritičkog razmišljanja, sposobni da djeluju u timovima, da iskazuju svoje zamisli na jezicima koji nisu maternji, koji su informatički i digitalno „pismeni“, koji su spremni da se integrišu na tržište rada kao samozaposleni ili u sklopu postojećih kompanija ili institucija i organizacija iz vladinog i trećeg sektora, ne zavisi samo od uvođenja preduzetničke edukacije ili edukacije koja ima elemente preduzetničke edukacije u školske nastavne planove i programe. Ona zavisi od edukovanog i motivisanog nastavnog osoblja spremog da radi „na drugačiji način“, đaka koji aktivno učestvuju u interaktivnoj teoretskoj i praktičnoj nastavi, opremljenosti škole sa informatičkom opremom, laboratorijama, školskim pomagalima, od dostupnosti uzora za ugledanje iz bližeg okruženja i spremnosti svih zainteresovanih strana izvan škole da se aktivno uključe u život škole. Tu prvenstveno mislimo na preduzetnike, nevladine organizacije, finansijske institucije, međunarodne organizacije, univerzitete i vladine institucije.²⁰

„Stvaranje preduzetničke zajednice ili preduzetničke škole ne može se postići samo uvođenjem preduzetničkog obrazovanja. Formula uspješnog kulturnog prilagođavanja „preduzetništvu“ leži u učešću, uključivanju, dijeljenju i podršci kroz sve grupe zainteresovanih strana u zajednici.“ (Kirkley, 2017, str. 18). U studiji *Preduzetničko obrazovanje: put ka uspjehu* na osnovu sumiranja rezultata 91 istraživanja iz 23 zemlje, koja su se bavila mjerenjima različitih efekata preduzetničkog obrazovanja (84 nacionalna istraživanja i sedam istraživanja koja su uključivala više zemalja) navodi se sljedeće:

Preovlađujući utisak koji je proizašao iz sakupljenih dokaza je da preduzetničko obrazovanje funkcioniše. Učenici koji su prošli kroz programe preduzetničkog obrazovanja češće započinju sopstveni biznis, a njihove kompanije imaju tendenciju da budu inovativnije i uspješnije od onih koje vode osobe bez te vrste obrazovanja. Alumnisti preduzetničkih programa imaju manji rizik da budu nezaposleni, i češće imaju stabilna zaposlenja. U poređenju sa svojim vršnjacima, oni imaju bolje poslove i zarađuju više novca. Tome se dodaje da efekti preduzetničkog obrazovanja „imaju tendenciju kumuliranja i akceleracije: oni koji su učestvovali u većem broju preduzetničkih obrazovnih programa, imali su višestruke koristi. Pozitivni uticaj nije ograničen na polaznike i alumniste. Osim uticaja na pojedinca, dokazi iz analiziranih istraživanja takođe pokazuju pozitivan uticaj na obrazovne institucije, ekonomiju i društvo. (European Commission, 2015, str.7)

Koliki se značaj pridaje preduzetničkom obrazovanju, i koliko se radi na njegovom razvoju u okviru Evropske unije, može se pratiti kroz dokumente koje su inicirali Evropski parlament, Savjet Evrope i Evropska komisija (Kisić & Petković, 2019).

²⁰ Ovaj podnaslov baziran je na sljedećim radovima autora Saše Petković i Svetlane Kisić: Petković, S., & Kisić, S. (2019). The necessity of building entrepreneurial ecosystems in the educational system of small post-transition developing economies for the fourth industrial revolution. *Journal of Contemporary Economics*, 1(1), 31-55 i Kisić, S., & Petković, S. (2019). Entrepreneurship education aimed at developing the skills for the fourth industrial revolution. *Ekonomika preduzeća*, 67(1-2), 147-166.

Slika 12. Strateški pristup uvođenja preduzetničkog obrazovanja u formalni obrazovni sistem u Evropskoj uniji – geneza razvoja

(Izvor: autor)

Evropska komisija prvi je put ukazala na značaj preduzetničkog obrazovanja 2003. godine, u *Zelenoj knjizi Evropske komisije o preduzetništvu u EU* (European Commission, 2003). Temelj razvoju preduzetničkog učenja u EU kao i zemljama u pretpristupnoj fazi postavlja se 2006. godine kroz *Preporuke Evropskog parlamenta i Savjeta o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje* (European Parliament, 2006) gdje se kao jedna od osam ključnih kompetencija neophodnih za sve članove društva zasnovanog na znanju navodi „smisao za inicijativu i preduzetništvo”. Danas se u praksi ova kompetencija pojednostavljeno naziva „preduzetnička kompetencija“, ali se u radu na njenom razvoju ima u vidu širi pristup koji obuhvata i „smisao za inicijativu“. Zatim, 2008. godine Evropska komisija usvaja *Akt o malim preduzećima za Evropu* (Small Business Act, engl.) kao novi strateški dokument u oblasti malih i srednjih preduzeća, koji se fokusira na razvoj cjeloživotnog preduzetničkog učenja sa ključnom kompetencijom preduzetništva (European Commission, 2008).

Preduzetničkom obrazovanju je data značajna uloga u ostvarivanju glavnih ciljeva strateškog razvoja „pametni rast“ i „zaposlenost“ definisanih u dokumentu *Evropa 2020: strategija za pametni, održivi i inkluzivni rast*, koja je usvojena 2010. godine (European Commission, 2010). U Strategiji se naglašava potreba da preduzetničko obrazovanje bude obuhvaćeno sistemom obrazovanja. Kao rezultat te odluke, usvaja se niz dokumenata. Prvo se 2012. godine, usvaja izvještaj „*Preispitivanje obrazovanja: Ulaganje u vještine za bolje socioekonomske ishode*“ kojim se pozivaju sve zemlje članice EU da mladim ljudima pruže bar jednu priliku za radno iskustvo u preduzetništvu tokom obaveznog obrazovanja (European Commission, 2012).

Zatim se 2013. godine definiše *Akcioni plan za preduzetništvo 2020*. Akcioni plan predviđa da sve zemlje članice EU integrišu preduzetničku kompetenciju u nastavne planove i programe svih nivoa obrazovanja - osnovnog, srednjeg, visokog i obrazovanja odraslih – do kraja 2015. godine (Petković & Kisić, 2019). I u ovom dokumentu se podvlači *potreba iskustvenog učenja*, navodi se da je svakom učeniku potrebno obezbijediti u sklopu obaveznog obrazovanja najmanje jednu priliku da stekne preduzetničko iskustvo, što se može ostvariti na različiti

načine: kroz učešće u radu „učeničke kompanije“ ili omogućavanjem učenicima da upravljaju određenim projektom ([European Commission, 2013](#)).

Nastojanje da se razvoj preduzetničkog duha i kulture utemelji i razvija u zemljama EU potvrđeno je 2016. godine, kada je donijet „*Novi program vještina za Evropu*“ ([European Commission, 2016](#)).

„*Novi program vještina za Evropu: zajednički rad na jačanju ljudskog kapitala, zapošljivosti i konkurentnosti*“ je nastao kao odgovor na probleme s kojima se Evropa suočava (nezaposlenost mladih, problemi sa inkluzijom imigranata, podizanje konkurentnosti nacionalnih privreda). U Programu se navodi da bi:

...kroz obrazovanje i treninge trebalo da svi steknu vještine koje su neophodne za lični razvoj i realizaciju, socijalnu inkluziju, aktivno građanstvo i zapošljavanje. Te vještine uključuju pismenost, matematičku pismenost, prirodne nauke i strane jezike kao i više transverzalnih vještina i ključne kompetencije kao što su digitalne kompetencije, *preduzetništvo*, kritičko mišljenje, rješavanje problema. ([European Commission, 2016, str.5](#))

Kao što se može zaključiti iz gore navedenog, preduzetništvo kao kompetencija i preduzetničko obrazovanje zauzimaju značajno mjesto u strateškim dokumentima EU, i zemlje članice su aktivno radile na implementaciji tih strategija. Međutim, uočeno je da na nacionalnom nivou u okviru EU postoje različiti pristupi, kako u razvoju preduzetničkog obrazovanja tako i tumačenju preduzetništva kao kompetencije.

U težnji da se dođe do jedinstvenog konceptualnog pristupa koji bi trebalo da podstakne razvoj preduzetničke kompetencije na evropskom nivou, i da se stvori spona između obrazovnog i poslovnog sektora, Zajednički istraživački centar Evropske komisije je u januaru 2015. godine počeo je rad na Studiji o preduzetničkoj kompetenciji. Kao rezultat tog rada 2016. godine definisan je *Okvir kompetencija za preduzetništvo* (EntreComp). U ovom dokumentu su definisani i opisani preduzetništvo kao kompetencija, izrađen je referentni okvir koji opisuje komponente preduzetništva u smislu znanja, vještina i stavova, i ponuđeni su odgovarajući instrumenti za procjenu i efikasan razvoj ove, kako oni navode, ključne kompetencije. U kontekstu studije EntreKomp (EntreComp), „preduzetništvo se shvata kao transverzalna ključna kompetencija koju primjenjuju i pojedinci i grupe, uključujući i postojeće organizacije, u svim sferama života. Definiše se na sljedeći način: Preduzetništvo je kada koristite šanse i ideje i pretvarate ih u vrijednost za druge. Vrijednost koja se stvara može biti finansijska, kulturna ili društvena.“ ([Bacigalupo, Kampylis, Punie, & Van den Brande, 2016, str.9](#))

Kao što smo u uvodu naveli, preduzetničko obrazovanje nije isključivi faktor uspješnog formiranja moderne srednje škole spremne na sve izazove u eri četvrte industrijske revolucije. Mnoštvo je faktora na koje studije o uspješnosti škola upućuju, pridajući im različitu važnost, kako na nivou razreda i škole, tako i zajednice, te naročito obrazovnog sistema zemlje. Tako, meta-analiza istraživača ukazuje na sljedeće faktore uspješnosti škola kao važne:

- 1) razvoj misli škole u zajedništvu njezinog osoblja (naročito direktora i nastavnika)
- 2) kultura postignuća, tj. postavljanje visokih očekivanja uz vjerovanje kako svi učenici mogu uspjeti, a nastavnici im pritom trebaju pomoći
- 3) profesionalno usavršavanje direktora i nastavnika

- 4) bezbjednost školskog okruženja, uz promovisanje saradnje i uvažavanja među akterima
- 5) finansijska decentralizacija škole i ulaganje resursa tamo gdje ostvaruju najveći učinak
- 6) jasna očekivanja oko poučavanja, uz planiranje dovoljnog vremena za nastavu i učenje
- 7) primjereni resursi poput opremljenih biblioteka ili kvalitetnih udžbenika, usklađeni sa školskim kurikulumom
- 8) često utvrđivanje napretka učenika zbog jačanja njihovih postignuća i djelovanja škole
- 9) jačanje partnerstva između roditelja i škole, umrežavanje škola i njihova saradnja sa lokalnom zajednicom
- 10) koherentnost mjera obrazovne politike i njihova implementacija u praksi
- 11) usklađivanje faktora uspješnosti na nivou razreda, škole te uže i šire zajednice. (Burušić, Babarović, & Šalkić Velić, 2016; Scheerens, 2013, navedeno u Krce Miočić, Pavičić, Alfirević, & Najev Čaćija, 2016, str.23-24)

Primjer Singapura: Zašto su djeca iz Singapura tako dobra u matematici?

Cijeli tekst o jednoj od najboljih srednjih škola na svijetu, srednjoj školi Admiralty možete pročitati u članku Jeevana Vasagara objavljenom u Fajnenšel Tajmsu (Financial Times) 22.07.2016. godine, dostupno na <https://www.ft.com/content/2e4c61f2-4ec8-11e6-8172-e39ecd3b86fc>

Grad-država sa samo 5,5 miliona ljudi, Singapur je rutinski rangiran na ili blizu vrha u globalnim upoređivanjima matematičkih sposobnosti učenika i ima jedan od najpopularnijih obrazovnih sistema na svijetu. Na ligaškoj tabeli na osnovu rezultata testova iz 76 zemalja koje je objavio OECD u maju prošle godine (2015) na prvom mjestu je Singapur, a slijede Hong Kong, Južna Koreja, Japan i Tajvan. Rangiranje, zasnovano na testiranju sposobnosti 15-godišnjaka u matematici i nauci, pojačalo je osećaj da se zapadnjačka djeca povlače iza svojih vršnjaka iz Azije. Velika Britanija je bila na 20. mjestu, a SAD na 28. mjestu na tabeli (Vasagar, 2016).

Slika 13. Srednja škola Admiralty, Singapur

(Izvor: Financial Times, A science class at Admiralty secondary school, Singapore © Wilfred Lim, preuzeto 13.08.2019. godine sa <https://www.ft.com/content/2e4c61f2-4ec8-11e6-8172-e39ecd3b86fc>)

„Singapurski metod“ prvi put je razvio tim nastavnika u gradu-državi 1980-ih, koji su od Ministarstva obrazovanja dobili zadatak da kreiraju visokokvalitetne nastavne materijale... Namjeravajući da se odmaknu od jednostavnog učenja napamet i da se umjesto toga fokusiraju na podučavanje djece kako da se rješavaju problemi, na udžbenike koje je stvorila grupa, uticali su obrazovni psiholozi, poput Amerikanca Džeroma Brunera (Jerome Bruner), koji je smatrao da ljudi uče u tri faze: korišćenjem stvarnih predmeta, zatim korišćenjem slika, a zatim kroz simbole. Ta je teorija doprinijela jakom isticanju Singapura na modeliranju matematičkih problema sa vizuelnim pomagalima; koristeći na primjer obojene blokove za predstavljanje razlomaka ili omjera.

Kao i u slučaju osnovnih škola, mišljenja smo da je u procesu izgradnje modernih srednjih škola neophodno krenuti od jačanja menadžerskih i preduzetničkih vještina i kompetencija direktora srednjih škola, kroz proces edukacije i sertifikacije. Posebno ulogu zauzimaju nastavnici kao centralna figura rada sa mladima kojima treba podrška u izgradnji preduzetničkih vještina i kompetencija. Dakle, naredna karika izgradnje preduzetničkog ekosistema u srednjim školama su obučeni i motivisani nastavnici koji bi trebali alternativnim pristupima rada zainteresovati mlade i „probuditi preduzetnički duh u njima“. Motivisani đaci, roditelji, preduzetnici iz lokalne zajednice, mediji, institucije postojeće preduzetničke infrastrukture, sljedeći su u mozaiku koji se zove preduzetnički ekosistem. Kao što ste mogli vidjeti u primjeru o Singapuru, pored nastavnih metoda koje treba modifikovati, neophodno je kreirati i prostor sa tehnološkim pomagalima (na primjer, pametne table, LED paneli, LCD projektori, brzi bežični internet) koji će pomoći u vizuelizaciji nastavnog procesa i podsticanju mašte đaka, što vodi povećanoj kreativnosti, i konačno, inovativnosti učenica i učenika.

Takođe, preporuka je da se u svim srednjim školama uvede obavezni premet *Osnove preduzetništva*, bez obzira na profil škole. „U srednjim školama koje nisu poslovno orijentisane, obavezno uvesti predmet preduzetništvo, gdje će đaci prepoznati osnovne mogućnosti samozapošljavanja, kreiranja proizvoda i usluga, istraživanja tržišnih mogućnosti, osnova poslovnog planiranja, osnova finansijskih analiza, virtuelnog poslovanja, stimulisanja tržišnih uslova formiranjem omladinskih preduzetničkih virtuelnih i stvarnih firmi“. (Petković i Milanović, 2017, str. 28-29).

Kako je poznato da se najveći efekti preduzetničkog obrazovanja postižu iskustvenim učenjem i to njegovim uključivanjem na nižim obrazovnim nivoima (Dencker, Gruber, & Shah, 2009; Wennberg & Elert, 2012), posebno važan segment čini srednjoškolsko obrazovanje. Takođe, imajući u vidu ograničenost vremena i novca kao resursa, važno je izabrati najefikasniji metod i program. Istraživanja na svjetskom nivou pokazuju da posebno dobre efekte u preduzetničkom obrazovanju daju neformalni oblici obrazovanja, a kao najbolji model dobre prakse je prepoznat model „učeničke kompanije“ (Ernst & Young, 2013; European Commission, 2012; 2015).

Velika Britanija je jedna od evropskih zemalja sa najdužom istorijom sprovođenja programa „učenička kompanija“. Poslije 50 godina primjene programa, napravili su istraživanje na uzorku od 371 člana Alumnija koje je pokazalo: da su 26% veće šanse da polaznici ovog programa pokrenu svoj posao u odnosu na svoje vršnjake, da njihova preduzeća ostvaruju veći prihod (12% preduzeća, u odnosu na 3% u kontrolnoj grupi, ostvaruju prihod veći od 500,000 funti), zapošljavaju veći broj ljudi od drugih uporedivih preduzeća (11% zapošljava od 51 do 100 ljudi, nasuprot 9% u kontrolnoj grupi), da su njihova preduzeća pokazala veću otpornost na probleme u poslovanju u periodu krize (49,6% je povećalo prodaju u toku krize, a 30% njih

je razvilo nove proizvode), da su njihova preduzeća veoma diversifikovana, da su inovativna i sl. (Athayde, 2012).

U Švedskoj je nakon 10 godina sprovođenja programa „učenička kompanija“ obavljeno istraživanje sa ciljem da se ocijene efekti programa i isplativost ulaganja u taj vid obrazovanja. Istraživanje je realizovano u periodu od 1990. godine do 2007. godine na uzorku od 166.603 polaznika programa od 1980. godine do 2007. godine, i kontrolne grupe koja je imala 221.530 ispitanika koji nisu prošli kroz program. Konstatovano je da su polaznici programa u 20% više slučajeva od kontrolne grupe na početku karijere pokrenuli svoje preduzeće i to su uradili u prosjeku za godinu dana mlađi. Preduzeća polaznika programa su kreirala 130.000 godišnjih poslova za 20 godina. Kompanije koje su osnovali polaznici programa „učenička kompanija“ su imali u prosjeku 20% veće prihode od prihoda kompanija kontrolne grupe, pri čemu je „vijek preživljavanja“ njihovih kompanija bio duži, više su doprinijeli prihodima budžeta. Ukoliko su se zapošljavali u kompanijama, brže su napredovali i kompanije koje su ih zapošljavale brže su rasle (Wennberg & Elert, 2012).

Brojna istraživanja, koja su posmatrala efekte u kratkom roku, pokazuju značajne efekte metoda „učenička kompanija“ na razvoj preduzetničkih kompetencija kod polaznika (Moberg, 2014; Johansen, 2018). Preduzetničko obrazovanje obuhvata „sve obrazovne aktivnosti kojima se teži da se pripreme pojedinci da budu odgovorne, preduzetne individue koje imaju neophodne veštine, znanja i stavove potrebne da ostvare ciljeve koje su postavili sebi i da žive ispunjene živote“ (European Commission, 2015, str.3).

Posljednjih decenija intenzivno se radi na razvoju i implementaciji preduzetničkog obrazovanja na svim obrazovnim nivoima u Evropi. U mnoštvu programa koji postoje moguće je jasno izdvojiti tri pristupa ovoj vrsti obrazovanja (Scott, Rosa, & Klandt, 1998; Johansen & Schanke, 2013, navedeno u Johansen, 2018, str. 11). Prvi pristup mogli bi nazvati „obrazovanje o preduzetništvu“. U okviru ovog tipa programa, preduzetništvo se izučava kao društveni fenomen. Posmatrajući kroz prizmu ekonomije i inovacija, ovaj teorijski pristup istražuje ko postaje preduzetnik, šta motiviše preduzetnike i analizira faktore koji utiču na preduzetničke procese. Drugi pristup, koji se može nazvati „obrazovanje za preduzetništvo“, usredsređuje se na sticanje vještina i znanja relevantnih za pokretanje novog preduzeća. Centralni elementi takve nastave uključuju sticanje znanja i treninge u definisanju budžeta, izradi biznis plana, strategiji marketinga, organizaciji poslovanja, kao i procjeni motiva za osnivanje biznisa. Treći pristup, „obrazovanje kroz preduzetništvo“, koristi preduzetnički proces kao metod ili alat za postizanje specifičnog skupa ciljeva učenja. Ovi procesi variraju od konkretnih preduzetničkih aktivnosti čiji je cilj razvoj preduzeća ili rad na „studijama slučajeva“, ili učešće u aktivnostima koje kombinuju praktično i teorijsko učenje i / ili saradnju između škola i poslovne zajednice. Ovaj pristup se bazira na iskustvenom učenju.

Prva dva pristupa („oko“ i „za“) potvrđuju blisku vezu između preduzetništva i teorije ekonomskog razvoja. Treći pristup („kroz“) je širi i obuhvata kompetenciju „uočavanja nove mogućnosti“ i njene realizacije u različitim društvenim sferama. Pored različitih sadržaja, kada se govori o preduzetničkom obrazovanju, koriste se i različiti metodi, formalni, neformalni, informalni.

4.4. Preduzetnička edukacija i preduzetničke namjere studenata

Preduzetnička edukacija ili obrazovanje za preduzetništvo nije novi koncept. Od ranih osamdesetih godina prošlog vijeka na Novom Zelandu i širom svijeta, zapadne vlade su prepoznale da preduzetnička orijentacija može dovesti do ekonomskog rasta, otvaranja novih radnih mjesta, međunarodne konkurentnosti i tehnološkog napretka (Jack & Anderson, 1999; Audretsch et al., 2002; Ladzani & van Vuuren, 2002; Grebel et al., 2003; Vetrivel, 2010, citirano u Kirkley, 2017). "Sve je veća svijest da se preduzetničke vještine, znanja i stavovi mogu naučiti i zauzvrat dovesti do širokog razvoja preduzetničkog razmišljanja i kulture, od čega koristi imaju i pojedinci i društvo u cjelini." (Bacigalupo et al., 2016, str. 5 citirano u Petković & Kisić, 2019). Pozitivni efekti se neće dogoditi sami od sebe, potrebno je u pravom smjeru uključiti vlade, poslovnu zajednicu, obrazovni sistem i sve strukture društva (Mourshed et al., 2013, citirano u Petković & Kisić, 2019).

„Obrazovanje i obuka za preduzetništvo može biti dio formalnog ili neformalnog obrazovnog sistema, ali i informalnog sistema. Neformalni oblici preduzetničkog obrazovanja i obuke povezani su sa organizovanim procesima učenja usmjerenim na sopstveno obrazovanje i razvoj” (Baručić & Umihanić, 2017, str. 29). Razlika između predavanja i obuke je uglavnom u tome što se nastava odnosi na tradicionalne kurseve akademskog programa koji studente izlažu velikom i raznolikom polju znanja. Obuka, odnosno trening je praktičnija i uglavnom se fokusira na razvijanje vještina. Mnogo toga se dešava u vannastavnom okruženju, mada je i trening za sticanje vještina pronašao svoj put u nastavni plan i program (Duruflé et al., 2018, str.11). Linan (Liñán, 2004, str. 9, citirano u Baručić & Umihanić, 2016, str. 30) smatra da preduzetničko obrazovanje kao koncept uključuje čitav niz aktivnosti obrazovanja i obuke - unutar obrazovnog sistema pokušavajući da razvije kod učesnika namjere da se preduzetnički ponašaju ili posjeduju neke elemente koji utiču na namjere, poput preduzetničkog znanja, poželjnosti preduzetničke aktivnosti ili njegove izvodljivosti. Kina je formulisala brojne preduzetničke politike o poreskim olakšicama, niskim kamatama itd., podstičući studentsko preduzetništvo. Očigledno je da je trenutno okruženje u Kini pogodno za studentsko preduzetništvo (Yao, Wu, & Long, 2016). Sveobuhvatne reforme u procesu izgradnje institucija moraju obuhvatati i obrazovni sistem na svim nivoima, što bi trebalo da omogućiti razvoj preduzetništva u Republici Srpskoj i BiH na duži rok (Petković, 2017).

Mekintajr i Roš (McIntyre & Roche 1999, str. 33, citirano u Baručić & Umihanić, 2016, str. 29) definišu preduzetničko obrazovanje kao "proces pružanja pojedincima koncepata i vještina za prepoznavanje mogućnosti koje su drugi previdjeli, i da imaju uvid i samopoštovanje da djeluju tamo gdje su drugi oklijevali." Individualne razlike u znanju rezultiraju time da određeni ljudi ranije otkriju mogućnosti i aktivno se uključe u njihovo korišćenje (Venkataraman, 1997). Gib (Gibb, 2009, citirano u Baručić & Umihanić, 2016, str. 31) definiše preduzetničko obrazovanje kao proces u kojem se se razvijaju razvijaju ponašanja, vještine i atributi koji pomažu pojedincima i organizacijama u stvaranju, podnošenju i uživanju u promjenama i inovacijama, a koji uključuju veće nivoe nesigurnosti i složenosti.

Preduzetničko obrazovanje i obuka, odnosno trening za studente svih profila mogu imati pozitivne efekte na preduzetničke namjere studenata, što potvrđuju i brojna istraživanja (Peterman & Kennedy, 2003; Athayde, 2009; Fayolle & Gailly, 2013; Aloulou, 2016). Studije o preduzetničkim stavovima među studentima smatraju se novom istraživačkom temom s obzirom na sve veći broj istraživanja koja su na ovu temu sproveli brojni autori (poput Luthje & Franke, 2003; Wang & Wong, 2004; Huffman & Quigley, 2002; Johnson, Craig, &

Hildebrand, 2006, navedeno u Daim, Dabic, & Bairaktaroglu, 2016). Na zapadnom Balkanu sprovedeno je nekoliko istraživačkih studija o preduzetničkim namjerama studenata (Langer, Alfirević, Pavičić, & Krnet, 2016; Krneta, Alfirević & Đonlagić, 2015; Alfirević, Peronja, & Borovac Zekan, 2015; Pašić Mešihović & Šestić, 2016), dok su na širem planu posljednjih godina objavljene na desetine radova (Dehkordi, Sasani, Fathi, & Khanmohammadi, 2012; Mustafa, Hernandez, Mahon, & Chee, 2016; Daim et al., 2016; Aloulou, 2016), što ukazuje na značaj i relevantnost teme istraživanja (Petković, 2017, str. 61).

Iskustvena edukacija iz različitih oblasti preduzetništva koja uključuje gostujuća predavanja uspješnih preduzetnika, ljetne škole i rad studenata na razvijanju vlastitih poslovnih ideja na univerzitetima sa razvijenim preduzetničkim ekosistemima, pokazao se kao uspješan model razvoja studentskog preduzetništva. Kao primjer, na Univerzitetu u Čikagu, navode Miler i Eks (Miller & Acs, 2017, str. 89-90):

Programska ponuda preduzetničkih i inovacijskih kurseva „Breadth of Booth“ otvara studentima mnoga vrata u školskom preduzetničkom ekosistemu. Pored toga, iskustvena priroda kurseva omogućava studentima da komuniciraju sa raznolikom grupom ljudi i institucija u kampusu i van njega, kao i da steknu preduzetničko iskustvo dok su u školi. Stalno bavljenje kursevima, aktivnostima, predavačima i mogućnostima umrežavanja, u kombinaciji sa povezivanjem sa sistemom rizičnog investiranja i treću najveću metro ekonomiju u SAD-u, omogućava studentima Univerziteta u Čikagu koji će biti osnivači kompanija bogate izbore, imovinu i različite ljude da se bave preduzetničkim putem. Ovaj preduzetnički ekosistem, sa svojim agentima i institucijama u kampusu, podržao je razvoj mnogih poduhvata visokog rasta u posljednje dvije decenije.

Koledži i univerziteti otkrili su da je preduzetništvo izuzetno popularan predmet studiranja. Razočarani smanjenjem ponude za posao korporativne Amerike i manje obećavajućim stazama karijere, brzorastući broj studenata vidi posjedovanje preduzeća kao svoju najbolju opciju u karijeri. Sve češće studenti se upisuju na koledž znajući da žele da pokrenu sopstvene kompanije, a ne da preduzetništvo smatraju mogućnošću kasnije u životu; zaista, mnogi pokreću kompanije dok su na fakultetu.

Danas više od dvije trećine fakulteta i univerziteta u Sjedinjenim Državama (više od 2.300) nudi više od 5.000 kurseva preduzetništva ili malog biznisa, u odnosu na samo 16 u 1970. godini. Više od 400.000 studenata je upisano na kurseve preduzetništva koje predaje skoro 9.000 članova fakulteta, tako da mnogi fakulteti i univerziteti teško ispunjavaju potražnju za kursevima preduzetništva i malih preduzeća. (Scarborough & Cornwall, 2016, str. 36)

Veza između preduzetničke edukacije i prepoznavanja preduzetničkih prilika dokazana je u istraživanju Detiena i Čendlera (DeTienne & Chandler, 2004). U svom istraživanju dokazali su da je identifikacija preduzetničkih mogućnosti kompetencija koja se može razviti kao bilo koja druga jedinstvena kompetencija i da bi idealan način za postizanje toga bio preduzetničko obrazovanje. Takođe, njihovi rezultati eksperimenta pokazuju da pojedinci mogu naučiti procese identifikacije prilika i poboljšati i broj generisanih ideja i inovativnost tih ideja. Psihološka perspektiva jedno je od glavnih područja istraživanja preduzetništva (Aloulou, 2016). Prema prethodnim studijama, osobine ličnosti su važan prediktor preduzetničkih sklonosti. Zbog toga neke osobine ličnosti mogu uticati na individualnu namjeru da se pokrene posao (Dehkordi et al., 2012). S druge strane, motivacija pojedinaca zavisi od faktora okruženja.

Pojedinci sa članovima porodice ili bliskim prijateljima koji su preduzetnici imaju više šansi za pokretanje sopstvenog posla od onih koji nisu doživjeli isti nivo izloženosti preduzetništvu. (Collins & Moore, 1970; Cooper & Dunkelberg, 1984; Petković, 2017). Iako istraživači često ukazuju na vezu između preduzetničkih namjera i nekih faktora ličnosti, kao što su samopouzdanje, sposobnost preuzimanja rizika, potreba za dostignućima, lokus kontrole, Turker i Selcuk (2009) ističu da je čovjek pod jednakim uticajem širokog seta kulturnih, socijalnih, ekonomskih, političkih, demografskih i tehnoloških faktora.

Stoga osobine ličnosti ne mogu biti izolovane od drugih kontekstualnih faktora koji su uključeni u preduzetništvo (Prakash, Jain & Chauhan, 2015). Obrazovni sistemi koji podstiču studente da preduzmu inicijativu, budu proaktivni i inovativni direktno utiču na njihove preduzetničke namere (Lange, Marram, Jawahar, Yong & Bygrave, 2011; Mustafa et al., 2016).

Ovaj zaključak nas navodi na razmišljanje da uvođenje preduzetničke edukacije u sve studentske programe na nivou dodiplomskog trogodišnjeg ili četverogodišnjeg studija bez obzira na kvalifikacijske standarde, u formi obaveznog ili izbornog predmeta i formiranje karijernih i istraživačkih centara na organizacionim jedinicama (fakultetima i katedrama) može da doprinese izgradnji ekosistema integrisanog univerziteta čije efekte ćemo moći mjeriti u periodu od tri do pet godina. Centralni dio preduzetničkog ekosistema je preduzetnička edukacija. Preduzetnička edukacija ili edukacija o preduzetništvu, trebalo bi da se sastoji od miksa različitih pedagoških metoda kojima se studenti podstiču na divergentno razmišljanje, odnosno na razmišljanje u više smjerova, što je u stvari često i sinonim za kreativnosti. Učenjem „kako učiti“ i kako definisati „uzrok-posljedica obrazac“ vodi ka širenju horizonta oučavanja problema koji se trebaju rješavati, a samim time i do otkrivanja prilika, koje se mogu iskoristiti kao poslovne prilike. Ono što razlikuje preduzetnike ili preduzetne ljude od većine koji to nisu, je djelovanje i reagovanje na uočene prilike, uz preuzimanje kalkuliranih rizika. Preuzimanje rizika, proaktivnost i inovativnost su ključne karakteristike uspješnih preduzetnika.

Preduzetnička edukacija trebala bi da bude kombinacija teoretskih predavanja, kreativnih radionica, analiza studija slučajeva i igranja uloga, video prezentacija, organizovanja preduzetničkih motivacionih konferencija, gostujućih motivacionih predavanja usješnih ljudi iz finansijskog i nefinansijskog poslovnog sektora, vladinog i nevladinog sektora, ljetnih škola, takmičenja studenata na razvoju poslovnih modela i obavezne studentske prakse van kampusa univerziteta. Model inovativnog preduzetničkog obrazovanja na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci u sklopu predmeta Preduzetnička ekonomija i Preduzetništvo i inovacije, koji sadrži sve gore navedene elemente završava se takozvanom Elevator Pitch (An Elevator Pitch, engl. - kratak opis ideje, proizvoda ili kompanije koji objašnjava koncept na takav način da ga bilo koji slušalac može razumjeti u kratkom vremenskom periodu) sesijom stimulacije „borbe“ studentskih timova za podršku od strane rizičnih kapitalista i anđela investitora. Tokom semestra, studentski timovi na vježbama razvijaju vlastitu poslovnu ideju koju „pakuju“ u formu Canvas business modela. Ovaj model će detaljnije biti objašnjen u narednom poglavlju.

Mnogi uspješni preduzetnici u toku studija u okviru ili izvan Univerziteta započnu svoju preduzetničku avanturu i postanu uspješni preduzetnici, a da ne završe svoje započete studije. Mnogobrojni faktori utiču na studente da pokrenu vlastiti biznis tokom svoga školovanja. Međutim, ipak, najveći broj globalno uspješnih preduzetnika ima fakultetsko obrazovanje.

Podstaknuta istaknutim primjerima, poput Stiva Džobsa (Steve Jobs) i Bila Gejtsa (Bill Gates), postoji popularna predstava da visoko obrazovanje nije neophodno preduzetnicima i da je „odustajanje od fakulteta“ obećavajući korak na putu ka preduzetničkom uspjehu. No nedavne empirijske studije pokazuju upravo suprotno: studenti koji steknu diplomu postižu bolje rezultate u pogledu preduzetničkog uspjeha i zarade. (Duruflé et al., 2018, str.4)

Čak i da prihvatimo tezu da uspješnom preduzetniku nije neophodno univerzitetsko obrazovanje, preduzetnički start up koji započne svoj eksponencijalni rast i razvoj, ne može to da ostvari bez fakultetski obrazovanih ljudi u timskom radu.

4.5. Studija slučaja: Preduzetnički ekosistem Univerziteta u Banjoj Luci

Zemlje bivše Jugoslavije pripadaju malim postranzicionim ekonomijama koje, osim Slovenije (OECD, 2016), još uvijek u svom formalnom obrazovnom sistemu, uprkos brojnim reformama, vuku recidive iz prethodnog, socijalističkog sistema (Petković & Kisić, 2019). Metodom studije slučaja, analiziran je nivo razvijenosti preduzetničkog ekosistema Univerziteta u Banjoj Luci (UNIBL) i tražen je odgovor na pitanje: Na koji način treba reformisati univerzitet u malim postranzicionim zemljama u 21. vijeku? Iz perspektive Geringa (Gerring, 2004, str. 341), studija slučaja je „samostalna studija jedne jedinice (relativno ograničena pojava) gdje je cilj naučnika da rasvijetli karakteristike veće klase sličnih pojava“. Kao što je učinjeno u istraživanju Milera i Eksa (Miller & Acs, 2017), u ovom slučaju, UNIBL i njegova organizaciona jedinica, Ekonomski fakultet poslužiće kao glavna jedinica analize kako bi se mogle istražiti različite karakteristike ovog savremenog fenomena. Studija slučaja koristi sljedeće metode za prikupljanje primarnih podataka:

- 1) Analiza 123 studijska programa na sva tri ciklusa studija na UNIBL. Studijski programi su analizirani u kontekstu provjere sadržaja nastavnih planova i programa da li isti sadrže predmete iz oblasti preduzetništva i menadžmenta kao obavezne ili izborne predmete i koliko ECTS bodova sadrži svaki predmet.
- 2) Desk analiza postojećih ključnih katedri i egzistiranja i funkcionisanja centara za razvoj preduzetništva i centara raznih profila za podršku studentima na UNIBL i njenim organizacionim jedinicama (Petković & Kisić, 2019, str.44).
- 3) Empirijsko kvantitativno istraživanje metodom slučajnog uzorka na uzorku od 127 nastavnika i saradnika sa svih organizacionih jedinica Univerziteta u Banjoj Luci.

Studija slučaja: Univerzitet u Banjoj Luci

Istraživanje je obuhvatilo sve članove UNIBL-a, tačnije 16 fakulteta i jednu akademiju. Analizirali smo sve dostupne nove i aktuelne studijske programe i njihove nastavne planove i programe za studije prvog, drugog i trećeg ciklusa. U tabeli 1 analizirano je ukupno 123 studijska programa. Analizirali smo 57, 49 i 17 studijskih programa u prvom, drugom i trećem ciklusu studija respektivno, odnosno na veb lokacijama svih organizacionih jedinica. U akademskoj godini 2018/2019 na UNIBL je upisano 13.370 studenata, od čega 11.690 studenata u studijima prvog ciklusa, 1.459 studenata u drugom ciklusu studija i 221 student u studijama trećeg ciklusa ²¹. UNIBL zapošljava i angažuje 1.859 profesora, saradnika i

²¹Zvanični podaci o broju zaposlenih i upisanih studenata na Univerzitetu u Banjoj Luci u akademskoj 2018/2019. godini (Izvor: kancelarija prorektora za nastavku UNIBL)

neakadenskog osoblja. Na rang listi Vebometriks²² u julu 2019. godine, UNIBL se nalazi na 3.169. mjestu u svijetu (drugoplasirani u BiH nakon Univerziteta u Sarajevu, koji je rangiran na 1.669. mjestu).

Bitno je istaći da svi analizirani nastavni planovi i programi nisu bili u potpunosti dostupni. Međutim, ovim istraživanjem smo analizirali veliku većinu licenciranih studijskih programa i usmjerenja sa svih organizacionih jedinica UNIBL koji su bili dostupni za upisivanje u akademskoj 2017/2018. godini. Generalno, uočili smo trend uključivanja “preduzetničkih” predmeta u nove studijske programe, što nije bio slučaj u prethodnim, takozvanim “starijim” nastavnim planovima i programima. Ipak, statistika više ide u prilog “menadžerskih” predmeta, nego onih striktno vezanih za preduzetništvo. Takođe smo primijetili da su posmatrani predmeti uglavnom predstavljeni studentima na višim godinama prvog ciklusa studija, to jest pretežno trećoj i četvrtoj godini, kao i na drugom ciklusu studija. Analizom smo ustanovili da je zastupljenost preduzetničkih predmeta na prvom, drugom i trećem ciklusu studija, okvirno 21%, 14% i 8%, respektivno. Iako je svakako pohvalno uključivanje preduzetničkih predmeta na višim ciklusima studija, smatramo da je od posebnog značaja raditi isto na umjerenjima prvog ciklusa studija, imajući u vidu da najveći broj studenata svoje obrazovanje završava na tom nivou.

Jedan od aspekata koji smo uzeli u obzir jeste i “relativni značaj” posmatranih predmeta, pod čim se podrazumijeva broj ECTS bodova dodijeljenih svakom od predmeta. Uočili smo da je broj ECTS bodova u predmetima iz oblasti preduzetništva i menadžmenta značajno varirao od fakulteta do fakulteta. Dodajući tome činjenicu da su neki od njih obavezni, dok su drugi izborni prema svome statusu, konačno smo odlučili da ove indikatore izuzmemo iz analize.

Dalje, istraživanjem smo obuhvatili i obaveznu stručnu praksu kao indikator toga koliko se studenti podupiru i koliko im se omogućuje da steknu stvarna, praktična znanja, vještine i iskustva prije diplomiranja. Pri tome smo naišli na nekoliko problema, kao što su sljedeće činjenice: nemaju svi fakulteti jasno naznačeno šta podrazumijevaju pod praksom, a šta pod časovima praktične nastave (časovima u laboratorijama i sl.); nedostupnost informacije o tome da li je praksa obavezna i dio nastavnog plana i programa, na način da li praksu organizuju fakulteti, ili su studenti obavezni da sami sebi organizuju praksu; nekonzistentnost u pogledu toga da li je praksa kreditovana u smislu ECTS bodova, itd. Usljed svih navedenih manjkavosti, odlučili smo da i ove indikatore izuzmemo iz finalne analize.

Mišljenja smo da glavni razlog nedovoljne zastupljenosti predmeta iz oblasti preduzetništva leži u činjenici da se preduzetništvo još uvijek smatra prostim osnivanjem i upravljanjem malim preduzećima, dok ono zapravo uključuje mnogo više toga. U prvom redu, to su inovativnost, proaktivnosti i preuzimanje rizika studenata da pokrenu vlastite preduzetničke poduhvate. Zapravo, uključivanje preduzetničkih predmeta u visoko obrazovanje bi se trebalo posmatrati kao predstavljanje potpuno drugačijeg, ali savremenog načina razmišljanja i pogleda na svijet, koji podrazumijeva aktivno traganje za prilikama i pretvaranjem prilika u poslovne mogućnosti, što je mnogo više od podučavanja studenata tome kako da gazduju malim i srednjim preduzećima. Naime, kao što je elaborirano u prvom dijelu monografije, sa preduzetništvom se srećemo u svim sektorima, tako da danas možemo da govorimo o korporativnom

²²Preuzeto 20.08.2019. godine sa <http://www.webometrics.info/en/Europe/Bosnia%20and%20Herzegovina%20>. Podaci se odnose na julu 2019. godine, oko 28,000 univerziteta je rangirano.

preduzetništvu, socijanom (društvenom) preduzetništvu, omladinskom preduzetništvu, ruralnom preduzetništvu, ženskom preduzetništvu, preduzetništvu u kulturi, preduzetništvu u turizmu, preduzetništvu u medincinskim ustanovama, i tako dalje. To je upravo razlog zašto u velikoj mjeri preporučujemo i podržavamo sve fakultete, kao i akademiju, da preduzetničke predmete uključuju u nastavne planove i programe svih usmjerenja, kao obavezne predmete. S druge strane, u prethodnim poglavljima predstavili smo sistematski napor i strateške dokumente u Evropskoj uniji u kojoj se očekuje da se preduzetnička edukacija uvede u potpunosti u sve nivoe formalnog obrazovnog sistema. Takođe, neophodno je raditi na uspostavljanju i jačanju sva tri stuba modernog Univerziteta, podučavanju (nastava i vježbe), naučnoistraživački rad i saradnja sa privredom. Polazna osnova izgradnje modernog univerziteta može biti Tripl Heliks (Triple Helix) model (Etzkowitz, 2008) koji se bazira na gore navedena tri stuba.

Iako nastavni planovi i programi nisu jedini element univerzitetskog preduzetničkog ekosistema, nužno je istaći da su oni jedan od najvažnijih elemenata i prvi korak ka njegovom uspostavljanju. Od svih komponenti univerzitetskog preduzetničkog ekosistema, nastavni planovi i programi su jedini koji neizbježno utiču na sve studente, za razliku od ostalih elemenata koji utiče u manjem ili većem intnezitetu.

Tabela 12. Zastupljenost predmeta iz uže naučne oblasti *Preduzetnička ekonomija* na studijskim programima UNIBL

Fakultet/Akademija	Broj studijskih programa na tri ciklusa studija			Broj usmjerenja na tri ciklusa studija			Broj usmjerenja na tri ciklusa studija koja sadrže preduzetničke predmete		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III
Akademija umjetnosti	3	3	N/A	10	5	N/A	0	0	N/A
Arhitektonsko- građevinsko-geodetski fakultet	3	4	3	5	8	3	0	0	N/A
Ekonomski fakultet	1	1	1	4	5	4	4	5	3
Elektrotehnički fakultet	3	3	1	6	3	1	6	N/A	N/A
Mašinski fakultet	5	5	N/A	5	5	N/A	1	1	N/A
Medicinski fakultet	4	N/A	N/A	4	N/A	N/A	0	N/A	N/A
Poljoprivredni fakultet	3	4	3	6	11	5	1	9	1
Pravni fakultet	1	1	1	1	8	1	0	0	N/A
Prirodno-matematički fakultet	8	7	N/A	15	12	N/A	1	0	N/A
Rudarski fakultet	1	1	N/A	2	5	N/A	0	0	N/A
Tehnološki fakultet	4	2	1	7	8	1	3	0	N/A
Fakultet bezbjedonosnih nauka	1	N/A	N/A	1	N/A	N/A	0	N/A	N/A
Fakultet političkih nauka	4	4	4	4	6	6	0	1	0
Fakultet fizičkog vaspitanja i sporta	2	1	N/A	2	4	N/A	0	1	N/A
Filološki fakultet	6	6	1	6	6	2	0	0	0

Filozofski fakultet	6	6	2	6	6	2	0	0	0
Šumarski fakultet	2	1	N/A	2	1	N/A	2	0	N/A
UKUPNO	57	49	17	86	93	25	18	17	4
		123			209			39	

(Izvor: Autori)

U Tabeli 12 prikazali smo zastupljenost preduzetničkih predmeta u svakoj od članica Univerziteta u Banjoj Luci. Pri tome, možemo jasno uočiti da su njih tri uključila ove predmete na sva usmjerenja studijskih programa prvog ciklusa studija. To su, kako slijede: Ekonomski fakultet, Elektrotehnički fakultet i Šumarski fakultet. Međutim, samo dva fakulteta, Ekonomski i Poljoprivredni imaju studijska usmjerenja koja na sva tri ciklusa u svom nastavnom planu i programu sadrže preduzetničke predmete, kao obavezne ili izborne predmete. Nijedna od članica Univerziteta nema uključene predmete iz oblasti preduzetništva na svim studijskim programima, niti usmjerenjima.

Tabela 13. Centri podrške razvoju preduzetništva, podrške studentima i instituti na UNIBL i njegovim članicama

Fakultet/Akademija	Centri podrške i instituti
Univerzitet u Banjoj Luci (http://unibl.org/)	Centar za preduzetništvo i transfer tehnologija UNIBL Univerzitetski centar za pomoć studentima sa posebnim potrebama
Akademija umjetnosti (https://au.unibl.org/index.php/lat/) Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet (http://aggf.unibl.org/)	Kancelarija za međunarodnu saradnju Studentski multimedijalni centar Kancelarija za međunarodnu saradnju Centar za projektni menadžment i preduzetništvo Centar za preduzetništvo, inovacije i revitalizaciju preduzeća E-lab
Ekonomski fakultet (https://ef.unibl.org/)	Studentski alumni i karijerni centar Kancelarija za postdiplomske studije Savjet za saradnju s privredom Kancelarija za praktičnu nastavu Kancelarija za međunarodnu saradnju Institut ekonomskih nauka IKT Akademija Istraživačko razvojni institut za informaciono-komunikacione tehnologije Istraživačko razvojni institut za elektrotehniku
Elektrotehnički fakultet (https://etf.unibl.org/)	Institut za mehatroniku Laboratorija za telekomunikacije Laboratorija za radio-komunikacije Laboratorija za elektroakustiku i audio tehniku M-lab (laboratorija za softversko inženjerstvo vođeno modelima) Međunarodna razmjena studenata

Centar za projektni menadžment i preduzetništvo Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci, 78000 Banja Luka, Majke Jugovića broj 4; tel.: +387 51 430-012; faks: 051/ 430-053; e-mail: info@ef.unibl.org; <https://ef.unibl.org/>; <http://www.cpme.ef.unibl.org/>

Mašinski fakultet (http://mf.unibl.org/)	<p>Institut za mehatroniku Institut za motore, vozila i materijale Laboratorije za: tehnologiju plastičnosti i obradne sisteme; motore i vozila; numeričke simulacije (CFD); energetiku; hidrauliku i pneumatiku; tehnologiju obrade rezanjemi obradne sisteme; projektovanje tehnoloških procesa primjenom računara -CAPP; mehatroniku i robotiku; automatizaciju; mjernu tehniku; integrisane menadžment sisteme; materijale i zavarivanje; dinamiku mašina; CAD i PLM sisteme.</p>
Medicinski fakultet (https://med.unibl.org/sr/)	<p>Centar za specijalističke studije i kontinuiranu edukaciju Medicinski specijalistički centar Specijalistički centar “Dentalna klinika” Republički eksperimentalno edukativni centar Institut za hortikulturu Institut za ratarstvo Institut za agroekologiju i zemljište Institut za stočarstvo</p>
Poljoprivredni fakultet (http://agro.unibl.org/)	<p>Institut za ekonomiku poljoprivrede i ruralni razvoj Institut za reprodukciju domaćih životinja Centar za naučno-istraživački rad studenata Poljoprivrednog fakulteta Laboratorije: centralna hemijska laboratorija i laboratorija za mikroskopiranje Kriminalističko forenzička pravna klinika Pravna klinika za ljudska prava Pravna klinika za građansko pravo</p>
Pravni fakultet (https://pf.unibl.org/)	Alumni centar
Prirodno-matematički fakultet (https://pmf.unibl.org/)	N/A
Rudarski fakultet (http://www.rf.unibl.org/)	Institut za tehnološka istraživanja, razvoj i projektovanje
Tehnološki fakultet (https://tf.unibl.org/)	N/A
Fakultet bezbjedonosnih nauka (https://fbn.unibl.org/)	Institut za društvena istraživanja
Fakultet političkih nauka (https://fpn.unibl.org/sr/)	Institut za sport
Fakultet fizičkog vaspitanja i sporta (http://www.ffvs.unibl.org/)	Centar za jezike
Filološki fakultet (http://flf.unibl.org/)	N/A
Filozofski fakultet (https://ff.unibl.org/)	N/A
Šumarski fakultet (http://sf.unibl.org/)	N/A
Institut za generičke resurse (https://igr.unibl.org/)	N/A

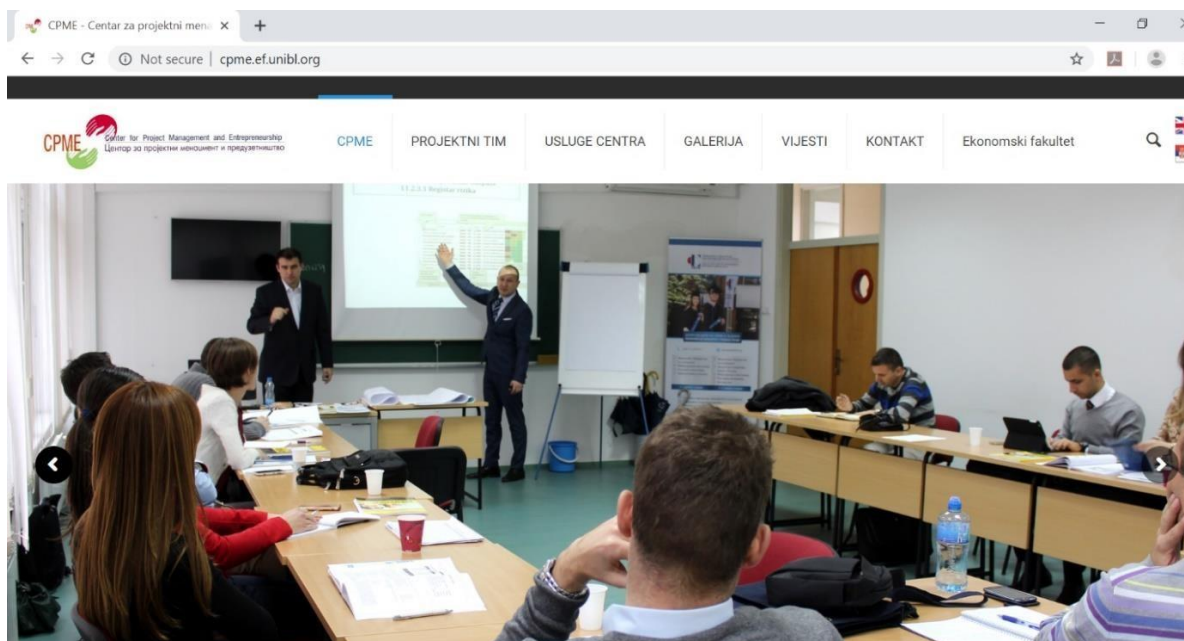
(Izvor: Autori)

U tabeli 13 predstavljeni su centri i instituti podrške studentima i akademskom osoblju, raspoloživi na UNIBL, a koji su predstavljeni na zvaničnim veb sajtovima organizacionih jedinica. Mašinski fakultet između ostalog, posjeduje Laboratoriju za integrisane menadžment sisteme a Poljoprivredni fakultet posjeduje Institut za ekonomiku poljoprivrede i ruralni razvoj, koji se između ostalih, bave i menadžmentom, ekonomikom i privrednim razvojem. Prve praktične korake ka uspostavljanju vlastitog preduzetničkog ekosistema na UNIBL preuzeo je Ekonomski fakultet, što je i očekivano, s obzirom na prirodu naučnih polja i naučnoistraživačkog rada kojima se bavi akademsko osoblje Ekonomskog fakulteta.

Slika 14. Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci
Foto © 2017 Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjo Luci

Ekonomski fakultet je u proces izgradnje preduzetničkog eko sistema krenuo krajem 2014. godine, osnivanjem Centra za projektni menadžment i preduzetništvo (CPME) <http://www.cpme.ef.unibl.org/en/>. Centar je osnovan kao Centar izvrsnosti za rad sa nadarenim studentima u ranim fazama dodiplomskih studija, sa akcentom na neformalno obrazovanje i projektni timski rad. U središtu preduzetničkog ekosistema je student, koji osim redovne edukacije kroz modernizovane studijske programe koji uključuju obaveznu praksu u 3. i 4. godini studija, nekoliko puta mjesečno imaju priliku da slušaju gostujuća predavanja eksperata iz poslovnog i finansijskog sektora, učestvuju u specifično dizajniranim radionicama, motivacionim konferencijama, okruglim stolovima i takmičenjima studija slučajeva.

Slika 15. Centar za projektni menadžment i preduzetništvo (CPME)
Foto © 2017 Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Jedna od inovacija uvedenih u nastavni process na Ekonomskom fakultetu UNIBL od akademske 2017/2018. godine je završni “pičing (pitching)” na kraju semestra u sklopu obaveznog predmeta treće godine studija *Preduzetničke ekonomija* za sva studijska usmjerenja. Tokom tri i po mjeseca u toku trajanja semestra, studentski timovi od 2 do 3 člana, razvijaju prema Kanvas biznis modelu (Canvas bussines model) vlastite poslovne ideje pod mentorstvom profesora, asistenata i mentora iz realnog sektora. Završni čas je u formi “Elevator pič (Elevator pitch)” tehnike ubjeđivanja potencijalnih rizičnih kapitalista i drugih investitora, na kojem studenti u pet minuta predstavljaju svoju ideju pred komisijom sastavljenom od predstavnika institucija preduzetničke infrastrukture (Inovacioni centar Banja Luka Microsoft, CIDEA - Gradska razvojna agencija Banja Luka i Garantni fond Republike Srpske), preduzetnika u nastajanju (Coworking space Qlab, Banja Luka i IT startup DVC Solutions Banja Luka) i bankarskog sektora (Komercijalna banka A.D. Banja Luka).

Slika 16. Elevator Pitch sesija
Foto © 2019 Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Nakon predstavljanja poslovnih modela u trajanju od 5 minuta, članovi žirija postavljaju pitanja. Po završetku svih prezentacija, vrši se bodovanje u kojem učestvuju i žiri i svi prisutni studenti, i tri prvoplasirane ekipe dobijaju nagrade. U prvoj pitching sesiji organizovanoj krajem maja 2018. godine, Komercijalna banka A.D. Banja Luka obezbijedila je novčanu nagradu prvoplasiranom timu, ICBL Microsoft je obezbijedio ulazak u njihov biznis inkubator drugoplasiranom timu dok je trećeplasirana ekipa dobila priliku da razvija vlastitu aplikaciju u DVC Solutions Banja Luka u trajanju od 4 mjeseca, korsiteći resurse kompanije.

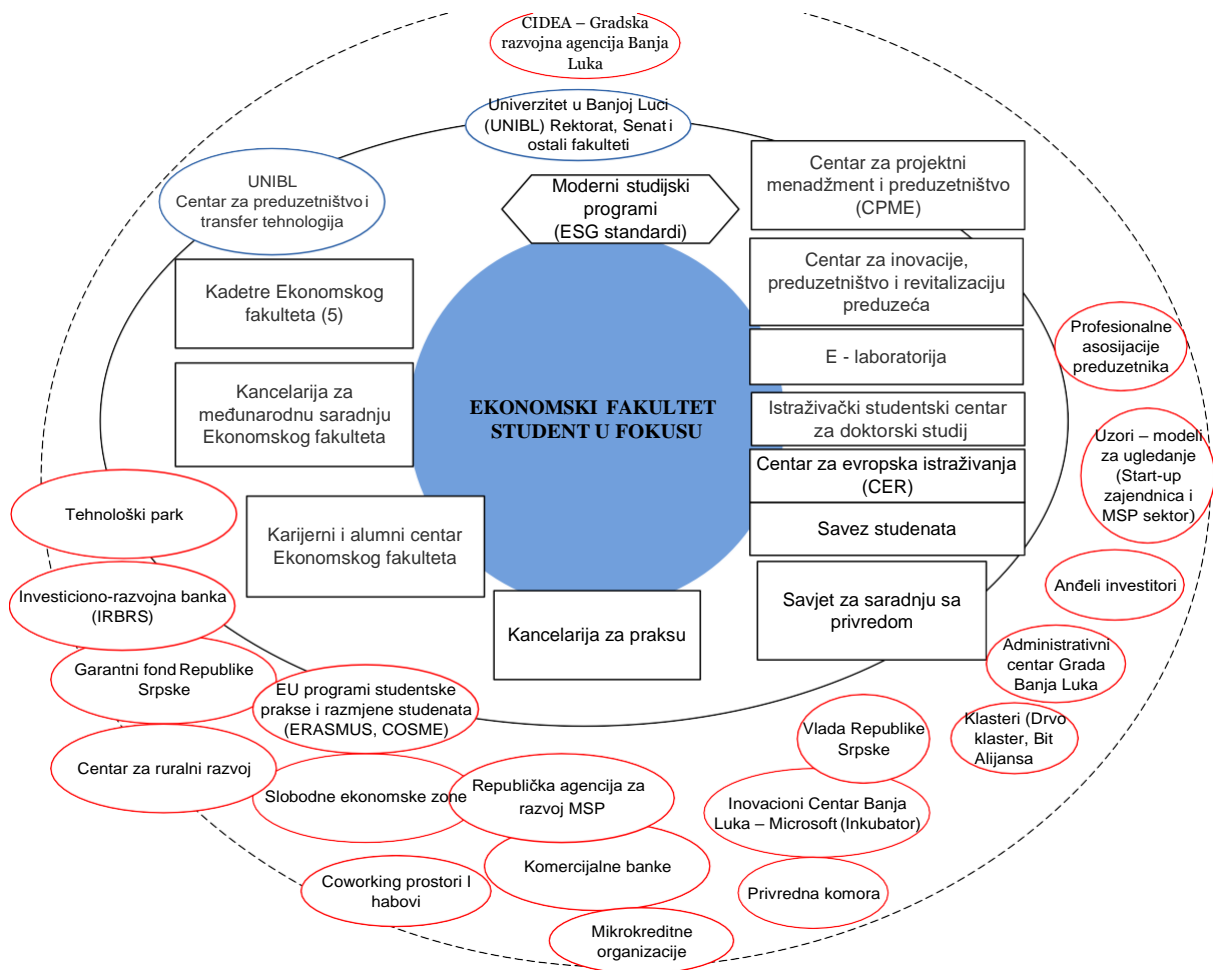
Model se pokazao uspješnim i nekoliko studenata je u posljednje dvije godine pokrenulo vlastite biznise, uglavnom iz oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija i digitalnog marketinga.

Nakon početnog uspjeha u inoviranju nastavnog procesa, formiran je Savjet za saradnju sa privredom, kao i kancelarija za praktičnu nastavu sa ciljem jačanja saradnje sa privredom. Trenutno, Ekonomski fakultet saraduje sa 47 kompanija i institucija u kojima studenti pohađaju obaveznu praksu, i u najvećem broju slučajeva, i prije diplomiranja dobijaju zaposlenje²³. Stručna praksa je obavezna za sve student. Od akademske 2019/2020. godine, studenti će pohađati stručnu praksu u kompanijama i vladinim institucijama po modelu 8 radnih sati sedmično (jedan radni dan) u toku oba semestra ili minimum 26 radnih dana u periodu kada se ne izvodi nastava (januar-februar ili juni-septembar). Obavezna stručna praksa koordinisana je od strane neakadenskog osoblja iz Kancelarije za praksu Ekonomskog fakulteta, a "nosi" po 2 ECTS boda po semestru, odnosno 8 ECTS bodova tokom cijelog četverogodišnjeg dodiplomskog školovanja.

Osim CPME, na Ekonomskom fakultetu djeluje i Centar za preduzetništvo, inovacije i revitalizaciju preduzeća (CIRP), E - lab i Centar za evropska istraživanja (CER). Ekonomski fakultet je član IT klastera Bit Alliance (kao i Elektrotehnički fakultet) i bio je jedan od osnivača IT Klastera Banja Luka.

U sklopu svoga preduzetničkog ekosistema u početnoj fazi izgradnje, uz podršku USAID-a, početkom 2018. godine formiran Karijerni i alumni centar Ekonomskog fakulteta (<https://kacef.ef.unibl.org/>). Nastavak izgradnje preduzetničkog ekosistema Ekonomskog fakulteta podrazumijeva osnivanje novih razvojnih centara i studentskog poslovnog akceleratora.

²³ Podatak se odnosi na akademsku 2018/2019. godinu (prim.aut.)

Slika 17. Preduzetnički ekosistem Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci
(Izvor: [Petković & Kisić, 2019, str.48](#))

UNIBL se sastoji od jakih fakulteta iz tehničkih i prirodnih nauka, kao što su Elektrotehnički, Mašinski i Tehnološki fakultet, kao i Prirodno-matematički fakultet. Međutim, naša analiza je pokazala da nijedan od gore navedenih fakulteta nema predmete iz oblasti preduzetništva kao obavezne ili izborne predmete, a njihov ekosistem se ne može smatrati preduzetničkim, kao što je slučaj sa Ekonomskim fakultetom, koji je postigao vidljiv napredak u uspostavljanje preduzetničkog ekosistema ([Petković & Kisić, 2019](#)). UNIBL na svim organizacionim jedinicama treba da krene putem kojim je krenuo Ekonomski fakultet. Prvi početni impuls u izgradnji preduzetničkog ekosistema Univerziteta koji je pokrenuo Ekonomski fakultet, dao je podsticaj i drugim fakultetima, koji su krenuli sličnim putem. Autor bi izdvojio Medicinski, Mašinski, Poljoprivredni i Elektrotehnički fakultet.

Međutim, iako je nivo razvijenosti preduzetničkog ekosistema na Ekonomskom fakultetu izuzetno visok u odnosu na druge organizacione jedinice, tj. fakultete u okviru UNIBL-a, Ekonomski fakultet se ne može smatrati u potpunosti preduzetnički orijentisanim. U istraživanju preduzetničkih namera studenata Ekonomskog fakulteta u Banjoj Luci ([Petković, 2017](#)), lične karakteristike i motivacija studenata su prediktori preduzetničkih namjera studenata, dok nije statistički potvrđena veza između preduzetničkih namjera studenata i takozvanog preduzetničkog univerziteta.

Rezultati su to istraživanja provedenog na uzorku 351 studenta Ekonomskog fakulteta 2017. godine (Petković, 2017) što je potvrdilo da studenti još uvijek ne vide Ekonomski fakultet kao preduzetnički ekosistem i da je potrebno nastaviti već započetu izgradnju preduzetničkog ekosistema Ekonomskog fakulteta i Univerziteta u Banjoj Luci. Na osnovu sprovedene studije slučala i pregleda literature, empirijskim istraživanjem ćemo pokušati potvrditi osnovnu istraživačku hipotezu koja glasi:

Zaposleni profesori, asistenti u nastavi i istraživači u BiH podržavaju izgradnju nove preduzetničke infrastrukture Univerziteta prema Triple Heliks modelu, ali trenutno ne vide svoj univerzitet kao razvijeni preduzetnički ekosistem.

Empirijsko istraživanje i istraživački metodi

Empirijsko istraživanje je sprovedeno početkom 2018. godine onlajn anketom na slučajnom uzorku od 127 ispitanika, zaposlenih profesora i asistenata sa svih 17 organizacionih jedinica javnog Univerziteta u Banjoj Luci (UNIBL). Ukupan broj zaposlenih kojima je poslan elektronski upitnik početkom 2018. godine, na osnovu podataka iz baze Informacionog sistema UNIBL iznosio je statistički skup od 741 ispitanika. Procenat validnih odgovora u odnosu na ukupnu statističku masu N iznosio je 17,13%, uz zastupljenost učesnika istraživanja sa svih organizacionih jedinica UNIBL, čime su stekli preduslovi validnog zaključivanja rezultata istraživanja kroz primjenu deskriptivne statistike, faktorske i korelacione analize na reprezentativnom slučajnom uzorku.

Ograničenja u istraživanju

Istraživanje je provedeno primjenom online upitnika koji se sastojao od 24 pitanja kojima su mjereni stavovi nastavnog i saradničkog osoblja primjenom Likertove skale. Kontrolne varijable bile su pol, matični fakultet, izbor u zvanje (asistent, viši asistent, docent, vanredni profesor i redovni profesor), uključenost predmeta iz oblasti preduzetništva na matičnom fakultetu, potencijalni vlasnički ili suvlasnički odnos ispitanika u privatnom preduzeću i poznavanje preduzetnika iz bližeg okruženja. Ove varijable su nam, između ostaloga, poslužile da analiziramo nivo znanja ispitanika o istraživačkom subjektu. Bez obzira na reprezentativnost uzorka i opis istraživačke problematike u uvodnom dijelu anketnog upitnika, autor nije ubijeden, da bez sprovedenog dodatnog kvalitativnog istraživanja (intervju ili fokus grupe), da je stepen razumijevanja termina *preduzetnički* ekosistem među svim ispitanicima na zadovoljavajućem nivou, a posebno među većinskim brojem ispitanika koji ne rade na Ekonomskom fakultetu UNIBL, a od kojih se očekuje razumijevanje istraživačkog problema, na visokom nivou. To može da bude limitirajući faktor ovoga istraživanja, međutim, kvalitet rezultata istraživanja u ovom slučaju nije upitan. U narednim stadijima možemo da ispitamo povezanost pojedinih kontrolnih varijabli sa nivoom razumijevanja nastavnog osoblja istraživačkog problema, kao i da analiziramo međusoban uticaj četiri nezavisne varijable koje su dobijene nakon sprovedene faktorske i korelacione analize, što nije predstavljeno u ovoj studiji.

Rezultati empirijskog istraživanja

S obzirom na to da pregledom dostupnih naučnih i stručnih publikacija autor nije pronašao slična istraživanja o stepenu uspostavljanja i razvoja preduzetničkog ekosistema javnih univerziteta u jugoistočnoj Evropi, odlučeno je da se sprovede istraživačka studija faktora koji

vode uspostavljanju preduzetničkog ekosistema javnih univerziteta u BiH, posebno u Republici Srpskoj. Ovo je istraživanje početni pokušaj koji bi trebao pružiti smjernice za buduća istraživanja u regiji i šire. U istraživačke svrhe korišćene su metode deskriptivne statistike i faktorska analiza, a analiza je rađena u statističkom programu SPSS verzija 17.

Deskriptivna statistička analiza

Upitnik se sastojao od 24 pitanja koja su mjerila stavove ispitanika koristeći Likertovu ljestvicu sa ocjenama u rasponu od jedan (1) do pet (5), pri čemu se ocjena 1 odnosila na stav: "Potpuno se ne slažem", a 5. ocjena se odnosila na stav: „Potpuno se slažem“. Opšti dio upitnika sastoji se od dijela pod nazivom „Opšti podaci“, a odnosi se na pitanja kao što su pol, organizaciona jedinica (matični fakultet), akademska titula, uključenost predmeta Preduzetništvo u nastavni plan i program matičnog fakulteta fakultet, pitanje da li je ispitanik vlasnik ili partner u privatnom preduzeću i pitanje da li ispitanik lično poznaje preduzetnika. Upitnik je popunilo 127 ispitanika (nastavnici sa svih organizacionih jedinici UNIBL), te su svi ispitanici odgovorili na sva pitanja. Od ukupnog broja ispitanika, 63 ispitanika ili 49,6% su ispitanici ženskog pola dok je 64 ispitanika ili 50,4% muškog pola.

S obzirom da je upitnik sastavljen od pitanja čiji su odgovori formirani na Likertovoj skali sa 5 vrijednosti, tzv. neutralan stav (niti se slažem niti se ne slažem) odgovara ocjeni 3. U skladu s tim, stepen slaganja ispitanika sa određenim stavom može se ocijeniti poređenjem mjera centralne tendencije (aritmetička sredina, medijana i modus) u odnosu na neutralni stav 3.

Tabela 14. Deskriptivna statistička analiza stavova ispitanika

Varijabla	Mean	Median	Mode
1. Smatram da Univerzitet u Banjoj Luci ima razvijen sistem podrške studentima koji samozapošljavanje vide kao karijernu opciju.	1,98	2	1
2. Pokrenuti samostalno poslovanje sigurno je najbolji način studentima i diplomiranim studentima da upotrebe znanja i vještine stečene obrazovanjem.	3,53	4	3
3. Smatram kao profesor(ka) kako je preduzetništvo i samozapošljavanje studenata poželjan način uključenosti u svijet rada nakon završetka studija.	4,12	4	5
4. Zajednica uopšteno ima veću korist od velikih preduzeća nego od malih i srednjih.	2,67	3	3
5. Na Fakultetu na kojem radim aktivno se studenti podstiču na razvoj vlastitih poslovnih namjera.	2,57	3	2
6. Trenutna saradnja matičnog Fakulteta i Univerziteta sa realnim sektorom je na zadovoljavajućem nivou.	2,3	2	2
7. Smatram da svi studijski programi prvog ciklusa studija na UNIBL treba da imaju obavezan predmet iz oblasti preduzetničke edukacije studenata.	3,69	4	5
8. Studenti će svoje vještine i kompetencije razvijati i kroz neformalnu edukaciju, motivacione konferencije i gostujuća predavanja, što se redovno (barem jednom mjesečno) dešava i na mome matičnom fakultetu.	2,8	3	3

9. Imam vještine i znanja za podsticanje studenata na divergentno razmišljanje koje vodi ka podsticanju kreativnosti i inovativnosti studenata.	3,86	4	4
10. U sklopu predavanja (vježbi) u toku semestra omogućim studentima da prate gostujuća predavanja eksperata iz uže naučne oblasti ili predmeta koji predajem.	3,33	3	3
11. Programi preduzetničkog obrazovanja na mom fakultetu dobra su priprema za preduzetničku aktivnost studenata.	2,76	3	3
12. Preduzetnička znanja i vještine ne mogu se naučiti.	1,78	1	1
13. U sklopu studijskog programa stručna praksa treba da bude uključena kao obavezna za sve studente.	4,76	5	5
14. Na Univerzitetu je dobro razvijena infrastruktura potrebna za pokretanje samostalnih poslovanja od strane studenata (centri, instituti, habovi, inkubatori, naučni parkovi...).	2,08	2	2
15. Na matičnom Fakultetu je dobro razvijena infrastruktura potrebna za razvijanje vještina i kompetencija studenata (centri, instituti, habovi, inkubatori, naučni parkovi...).	2,26	2	2
16. Banke u Republici Srpskoj nisu sklone finansiranju početnika u poslovanju.	3,76	4	3
17. Tromost javne uprava i administracije glavna su smetnja pokretanju samostalnog poslovanja.	3,74	4	3
18. Studentima je teško pronaći predmet poslovanja i poslovnu namjeru a da nije već iskorištena.	2,89	3	3
19. Sistem pomoći i podrške početnicima u poslovanju u Republici Srpskoj generalno je slabo razvijen.	4,1	4	5
20. Preduzetnici su cijenjene osobe u društvu, te se njihovo mišljenje poštuje.	3,07	3	3
21. Specijalizovane preduzetničke institucije u Republici Srpskoj stoje na raspolaganju početnicima u poslovanju radi pomoći i savjetovanja.	2,45	3	3
22. Sistem visokoškolskog obrazovanja na UNIBL usmjeren je podsticanju studenata samozapošljavanju.	2,06	2	2
23. U Banja Luci početnici imaju pristup početnom kapitalu za potrebe pokretanja biznisa (anđeli investitori/fondovi rizičnog kapitala)	1,77	2	1
24. Aktuelni nastavni planovi se moraju reformisati i prilagoditi, između ostalog, i tržištu rada.	4,16	5	5

Izvor: Rezultati istraživanja

Na koji način će se donositi zaključak o stepenu saglasnosti ispitanika sa određenim stavom, zavisi od rješavanja dileme da li će se primjenjivati parametarske ili neparametarske tehnike. Drugim riječima, neophodno je ispitati da li je raspodjela dobijenih rezultata usklađena sa normalnom raspodjelom ili nije. U slučaju da empirijska raspodjela ne odstupa značajno od normalne raspodjele, ima smisla primjenjivati parametarske tehnike (prije svega t test), a u suprotnom neparametarske tehnike (prije svega test medijane za jedan uzorak). Da li raspodjela odstupa od normalne raspodjele može se zaključiti na osnovu Kolmogorov – Smirnov i Shapiro

– Wilk testa (Das & Imon, 2016). Prilikom testiranja prilagođenosti empirijske raspodjele normalnoj raspodjeli, polazi se od hipoteze da se raspodjela statistički značajno ne razlikuje od normalne raspodjele. Potrebno je naći dovoljno jake argumente da bi se ova hipoteza odbacila, a to će se desiti ukoliko se na osnovu statistike testa (Kolmogorov – Smirnov i Shapiro – Wilk) zaključi da je malo vjerovatno da empirijska raspodjela ne odstupa značajno od normalne raspodjele. Kao malo vjerovatno, najčešće se konstatuje ukoliko je vjerovatnoća manja od 0,05 ($p < 0,05$).

Tabela 15. Test normalnosti raspodjele

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
1. Smatram da Univerzitet u Banjoj Luci ima razvijen sistem podrške studentima koji samozapošljavanje vide kao karijernu opciju.	,220	127	,000	,828	127	,000
2. Pokrenuti samostalno poslovanje sigurno je najbolji način studentima i diplomiranim studentima da upotrebe znanja i vještine stečene obrazovanjem.	,179	127	,000	,898	127	,000
3. Smatram kao profesor(ka) kako je preduzetništvo i samozapošljavanje studenata poželjan način uključenosti u svijet rada nakon završetka studija.	,255	127	,000	,794	127	,000
4. Zajednica uopšteno ima veću korist od velikih preduzeća nego od malih i srednjih.	,196	127	,000	,902	127	,000
5. Na Fakultetu na kojem radim aktivno se studenti podstiču na razvoj vlastitih poslovnih namjera.	,185	127	,000	,898	127	,000
6. Trenutna saradnja matičnog Fakulteta i Univerziteta sa realnim sektorom je na zadovoljavajućem nivou.	,239	127	,000	,873	127	,000
7. Smatram da svi studijski programi prvog ciklusa studija na UNIBL treba da imaju obavezan predmet iz oblasti preduzetničke edukacije studenata.	,196	127	,000	,873	127	,000
8. Studenti će svoje vještine i kompetencije razvijati i kroz neformalnu edukaciju, motivacione konferencije i gostujuća predavanja, što se redovno (barem jednom mjesečno) dešava i na mome matičnom fakultetu.	,165	127	,000	,911	127	,000
9. Imam vještine i znanja za podsticanje studenata na divergentno razmišljanje koje vodi ka podsticanju kreativnosti i inovativnosti studenata.	,266	127	,000	,860	127	,000
10. U sklopu predavanja (vježbi) u toku semestra omogućim studentima da prate gostujuća predavanja eksperata iz uže naučne oblasti ili predmeta koji predajem.	,167	127	,000	,906	127	,000
11. Programi preduzetničkog obrazovanja na mom fakultetu dobra su priprema za preduzetničku aktivnost studenata.	,157	127	,000	,900	127	,000
12. Preduzetnička znanja i vještine ne mogu se naučiti.	,298	127	,000	,737	127	,000
13. U sklopu studijskog programa stručna praksa treba da bude uključena kao obavezna za sve studente.	,487	127	,000	,428	127	,000
14. Na Univerzitetu je dobro razvijena infrastruktura potrebna za pokretanje samostalnih poslovanja od strane studenata (centri, instituti, habovi, inkubatori, naučni parkovi...).	,217	127	,000	,856	127	,000
15. Na matičnom Fakultetu je dobro razvijena infrastruktura potrebna za razvijanje vještina i kompetencija studenata (centri, instituti, habovi, inkubatori, naučni parkovi...).	,234	127	,000	,873	127	,000

16. Banke u Republici Srpskoj nisu sklone finansiranju početnika u poslovanju.	,219	127	,000	,851	127	,000
17. Tromost javne uprava i administracije glavna su smetnja pokretanju samostalnog poslovanja.	,193	127	,000	,873	127	,000
18. Studentima je teško pronaći predmet poslovanja i poslovnu namjeru a da nije već iskorištena.	,191	127	,000	,910	127	,000
19. Sistem pomoći i podrške početnicima u poslovanju u Republici Srpskoj generalno je slabo razvijen.	,236	127	,000	,809	127	,000
20. Preduzetnici su cijenjene osobe u društvu, te se njihovo mišljenje poštuje.	,226	127	,000	,900	127	,000
21. Specijalizovane preduzetničke institucije u Republici Srpskoj stoje na raspolaganju početnicima u poslovanju radi pomoći i savjetovanja.	,244	127	,000	,872	127	,000
22. Sistem visokoškolskog obrazovanja na UNIBL usmjeren je podsticanju studenata samozapošljavanju.	,199	127	,000	,846	127	,000
23. U Banja Luci početnici imaju pristup početnom kapitalu za potrebe pokretanja biznisa (anđeli investitori/fondovi rizičnog kapitala)	,265	127	,000	,797	127	,000
24. Aktuelni nastavni planovi se moraju reformisati i prilagoditi, između ostalog, i tržištu rada.	,290	127	,000	,769	127	,000
Izvor: Rezultati istraživanja						

U skladu sa prethodnim, ukoliko je p vrijednost ili significance manje od 0,05, na osnovu analize podataka iz tabele 4. može se zaključiti da sve varijable (odgovori na sva pitanja) imaju raspodjelu koja se značajno razlikuje od normalne raspodjele. Što znači da u nastavku ima smisla primjenjivati neparametarske tehnike.

Faktorska i korelaciona analiza

Korelaciona analiza nam pomaže da provjerimo korelaciju između odgovora na određena pitanja. Ukoliko se desi da je korelacija između nekih pitanja prevelika, ima smisla razmišljati na način da ispitanici poistovjećuju ta dva pitanja, te je u tom slučaju razumno eliminisati jedno od ta dva pitanja. Na osnovu provedene korelacione analize autor je došao do rezultata da maksimalna korelacija između dva pitanja nije veća od 0,7 po apsolutnoj vrijednosti, s toga nije potrebno eliminisati neka pitanja usljed eventualnog preklapanja, kao što možete vidjeti u dodatku rada.

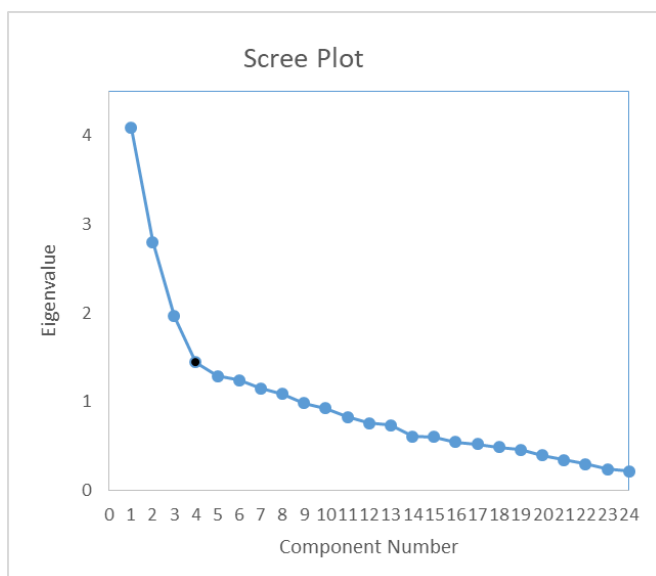
Prije provođenja faktorske analize potrebno je ispitati da li je matrica korelacija pogodna (sferičnost), te da li je uzorak dovoljno veliki da bi se izvršila ekstrakcija faktora, što će biti provjereno na osnovu Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) i Bartlett – ovog testa.

Tabela 16. Uslovi za primjenu faktorske analize

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.	,656
Bartlett's Test of Sphericity Approx. Chi-Square	775,861
df	276
Sig.	,000

Izvor: Rezultati istraživanja

Uzorak je pogodan za primjenu faktorske analize ukoliko je $KMO > 0,5$ i ukoliko je p vrijednost Bartlett – ovog testa manja od 0,05 (Williams, Brown & Onsmann, 2010). Na osnovu rezultata iz tabele 3. može se vidjeti da su ispunjeni preduslovi za primjenu faktorske analize. S obzirom da se radi o podacima koji odstupaju od normalne raspodjele, preporučuje se da se prilikom izdvajanja faktora (glavnih komponenta), umjesto najčešće korišćene metode Principal Components koristi metod Principal axis factors (Fabrigar, Wegener, MacCallum, & Strahan, 1999). Prilikom ekstrakcije faktora potrebno je odlučiti koliko faktora formirati. Za donošenje ove odluke potrebno je izračunati specifične vrijednosti (eigenvalues) i prikazati ih na Scree Plot – u.

Slika 18. Scree plot

Izvor: Rezultati istraživanja

Na Scree Plot – u može se vidjeti da osam komponenta (faktora) imaju specifičnu vrijednost veću od 1, što je svojevrsno pravilo palca u odlučivanju o broju faktora. Međutim drugi autori (Costello & Osborne, 2005), predlažu da se utvrdi tačka na Scree Plot – u gdje nastaje infleksija, kao što je na grafikonu četvrta tačka, te da se ispituju susjedni faktori (u ovom slučaju 3, 4 i 5) na pogodnost. Pogodni su ukoliko su ispunjeni sljedeći uslovi: nema faktora sa punjenjem manjih od 0,3; nema faktora sa manje od 3 varijable i nema prevelike međukorelacije. Na osnovu tih kriterijuma odabrano je da se vrši ekstrakcija 4 faktora, na osnovu čega su dobijeni rezultati kao u tabeli 17.

Tabela 17. Factor Load Matrix

Varijabla/Komponenta	1	2	3	4
Faktor 1. Preduzetnička infrastruktura Kampusa UNIBL				
1. Smatram da Univerzitet u Banjoj Luci ima razvijen sistem podrške studentima koji samozapošljavanje vide kao karijernu opciju.	0,58	0,171	0,062	-0,127
5. Na Fakultetu na kojem radim aktivno se studenti podstiču na razvoj vlastitih poslovnih namjera.	0,623	0,121	-0,089	0,347
6. Trenutna saradnja matičnog Fakulteta i Univerziteta sa realnim sektorom je na zadovoljavajućem nivou.	0,715	0,063	0,184	-0,076
8. Studenti će svoje vještine i kompetencije razvijati i kroz neformalnu edukaciju, motivacione konferencije i gostujuća predavanja, što se redovno (barem jednom mjesečno) dešava i na mome matičnom fakuletu.	0,54	0,072	-0,122	0,375
14. Na Univerzitetu je dobro razvijena infrastruktura potrebna za pokretanje samostalnih poslovanja od strane studenata (centri, instituti, habovi, inkubatori, naučni parkovi...).	0,622	0,05	0,21	-0,05
15. Na matičnom Fakultetu je dobro razvijena infrastruktura potrebna za razvijanje vještina i kompetencija studenata (centri, instituti, habovi, inkubatori, naučni parkovi...).	0,748	-0,101	-0,11	-0,224
22. Sistem visokoškolskog obrazovanja na UNIBL usmjeren je podsticanju studenata samozapošljavanju.	0,58	0,032	0,37	0,234
Faktor 2. Nivo razvijenosti i uključenosti preduzetničke edukacije u nastavne planove.				
2. Pokrenuti samostalno poslovanje sigurno je najbolji način studentima i diplomiranim studentima da upotrebe znanja i vještine stečene obrazovanjem.	0,084	0,606	-0,079	-0,04
3. Smatram kao profesor(ka) kako je preduzetništvo i samozapošljavanje	0,018	0,751	-0,005	0,118

studenata poželjan način uključenosti u svijet rada nakon završetka studija.				
7. Smatram da svi studijski programi prvog ciklusa studija na UNIBL treba da imaju obavezan predmet iz oblasti preduzetničke edukacije studenata.	0,132	0,687	-0,131	-0,077
9. Imam vještine i znanja za podsticanje studenata na divergentno razmišljanje koje vodi ka podsticanju kreativnosti i inovativnosti studenata.	0,337	0,415	-0,023	0,104
13. U sklopu studijskog programa stručna praksa treba da bude uključena kao obavezna za sve studente.	0,088	0,463	-0,288	0,015
20. Preduzetnici su cijenjene osobe u društvu, te se njihovo mišljenje poštuje.	0,126	0,519	0,251	-0,123
24. Aktuelni nastavni planovi se moraju reformisati i prilagoditi, između ostalog, i tržištu rada.	-0,218	0,63	0,094	0,073
Faktor 3. Eksterna podrška razvoju preduzetništva				
10. U sklopu predavanja (vježbi) u toku semestra omogućim studentima da prate gostujuća predavanja eksperata iz uže naučne oblasti ili predmeta koji predajem.	0,249	0,273	0,279	-0,096
16. Banke u Republici Srpskoj nisu sklone finansiranju početnika u poslovanju.	-0,057	-0,001	-0,491	0,468
17. Tromost javne uprava i administracije glavna su smetnja pokretanju samostalnog poslovanja.	0,172	0,29	-0,587	0,041
19. Sistem pomoći i podrške početnicima u poslovanju u Republici Srpskoj generalno je slabo razvijen.	-0,129	0,27	-0,7	-0,01
21. Specijalizovane preduzetničke institucije u Republici Srpskoj stoje na raspolaganju početnicima u poslovanju radi pomoći i savjetovanja.	0,218	0,272	0,542	0,129
23. U Banja Luci početnici imaju pristup početnom kapitalu za potrebe	0,073	0,066	0,714	0,026

pokretanja biznisa (anđeli investitori/fondovi rizičnog kapitala)				
Faktor 4. Pozitivni stavovi akademske zajednice prema preduzetništvu				
4. Zajednica uopšteno ima veću korist od velikih preduzeća nego od malih i srednjih.	-0,205	-0,093	-0,018	0,492
11. Programi preduzetničkog obrazovanja na mom fakultetu dobra su priprema za preduzetničku aktivnost studenata.	0,363	0,334	-0,03	0,428
12. Preduzetnička znanja i vještine ne mogu se naučiti.	-0,043	-0,027	0,043	0,529
18. Studentima je teško pronaći predmet poslovanja i poslovnu namjeru a da nije već iskorištena.	0,113	0,034	0,032	0,412

Izvor: Obrada autora

Faktorskom analizom upitnika koji ispituje razvijenost preduzetničkog ekosistema Univerziteta u Banjoj Luci, došli smo do zaključka da se polazne 24 varijable mogu zamijeniti sa 4 faktora koji utiču na razvijenost preduzetničkog okruženja. Imena faktora uvijek zavise od najvećeg i najmanjeg (negativnog) faktorskog opterećenja. S time u vezi, faktorskom analizom autor izlučuje četiri faktora:

- 1) Faktor 1: Preduzetnička infrastruktura Kampusa UNIBL
- 2) Faktor 2: Nivo razvijenosti i uključenosti preduzetničke edukacije u nastavne planove.
- 3) Faktor 3: Eksterna podrška razvoju preduzetništva.
- 4) Faktor 4: Pozitivni stavovi akademske zajednice prema preduzetništvu.

U ovoj analizi su definisane nezavisne varijable, ali nije ispitivan njihov uticaj na zavisnu varijablu, što može biti predmet budućih istraživanja.

Na osnovu izvršene faktorske i korelacione analize, sa aspekta gledišta nastavnog osoblja i asistenata, UNIBL nema izgrađen preduzetnički ekosistem, trenutna saradnja UNIBL sa realnim sektorom nije na zadovoljavajućem nivou, preduzetnička edukacija nije u potrebnoj mjeri uključena u studijske programe na svim organizacionim jedinicama, sistem visokoškolskog obrazovanja na UNIBL nije usmjeren na podsticanje studenata samozapošljavanju i preduzetnička infrastruktura unutar i van kampusa UNIBL nije dovoljno razvijena. Zatim, eksterni izvori finansiranja preduzetničkih poduhavata nisu razvijeni, niti su razvijeni vladini programi podrške razvoju preduzetništva. S druge strane, izrazito su pozitivni stavovi akademskog osoblja prema preduzetništvu kao karijernoj opciji, kao i o potrebi reformisanja univerziteta u pravcu izgradnje preduzetničkog ekosistema. Prema mišljenju velike većine nastavnog i saradničkog osoblja, aktuelni nastavni planovi se moraju reformisati i prilagoditi, između ostalog, i tržištu rada.

Diskusija i zaključak

U razvijenim zemljama su urađene brojne studije o ulozi univerziteta kao preduzetničkog ekosistema u ekonomskom razvoju zemlje (Duruflé, Hellman, & Wilson, 2018; Miller & Acs, 2017; Graham, 2014; Spilling, 1996). Istovremeno, ozbiljnije empirijske studije o stepenu uspostavljanja i razvoja preduzetničkog ekosistema javnih univerziteta nisu urađene u regionu jugoistočne Evrope. Problem istraživanja je definisan na način da je tražen odgovor na pitanje da li tradicionalni javni univerziteti u BiH imaju izgrađen preduzetnički ekosistem. Predmet istraživanja je analiza preduzetničkog ekosistema Univerziteta u Banjaluci (UNIBL).

Deskriptivnom statističkom analizom stavova zaposlenih profesora i asistenata sa svih organizacionih jedinica UNIBL, potvrđena je početna istraživačka pretpostavka da zaposleni profesori, asistenti u nastavi i istraživači u BiH podržavaju izgradnju nove preduzetničke infrastrukture Univerziteta prema Tripl Heliks modelu, ali trenutno ne vide svoj univerzitet kao razvijeni preduzetnički ekosistem.

Za razliku od Grahamovog modela B razvoja ekosistema univerziteta (Graham, 2014), modela „od vrha prema dolje“ („top-down“ model) i vođenog od strane univerziteta, autor predlaže da u malim ekonomijama u razvoju u izgradnji preduzetničkog ekosistema univerziteta takođe koristimo pristup razvoja „od vrha prema dolje“ („top-down“ model) i modela vođenog od strane univerziteta, ali modela čiji glavni motiv osnivanja u ranim fazama razvoja ekosistema nije isključivo profit od intelektualne imovine i podsticanje formiranja spin off²⁴ (spin off - odvajanje) kompanija.

U istraživanju provedenom na uzorku od 44 preduzetnika u BiH u 2016. godini, važno je napomenuti da empirijski odbačena povezanost između stavova o preduzetništvu i prepoznavanja preduzetničkih prilika dovodi do zaključka da se preduzetničko obrazovanje unutar i izvan formalnih obrazovnih sistema u BiH nedovoljno razvija i nedovoljno jača preduzetničke stavove svojih učesnika (Baručić & Umihanić, 2016). To je u skladu sa rezultatima dobijenim istraživanjem koje je provedeno 2016. godine na Univerzitetu u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet na uzorku od 351 studenta (Petković, 2017), gdje je prva pomoćna istraživačka hipoteza koja kaže da „lične osobine i motivacija značajno utiču na preduzetničke namjere studenata“, bila potvrđena ali ne i druga pomoćna hipoteza koja glasi „preduzetnički univerzitet podstiče aktivne studente da pokrenu vlastiti posao“ i treća pomoćna hipoteza nije potvrđena, a koja glasi „socijalno okruženje, prije svega porodica, ali i vršnjaci, škola, mediji i razvijene institucije koje podržavaju razvoj preduzetništva pozitivno utiču na preduzetničke namjere studenata“, što i nije veliko iznenađenje, jer institucije preduzetničke infrastrukture u BiH nisu dovoljno izgrađene (Hisrich, Petković, Ramadani & Dana, 2016), tranzicija nije uspješno okončana (Trivić & Petković, 2014) i visokoškolske ustanove i studijski programi u BiH još uvijek nisu u potpunosti reformisana u skladu sa evropskim standardima i smjernicama za osiguranje kvaliteta u evropskom prostoru visokog obrazovanja (European Association for Quality Assurance in Higher Education, 2015). Rezultati ova dva istraživanja potvrđuju početnu istraživačku pretpostavku da preduzetnički ekosistem univerziteta u BiH nije dovoljno razvijen niti predstavlja podsticajno okruženje koje će motivisati i podržati studente u namjeri da pokrenu vlastite biznise ili da formiraju sa svojim profesorima spin-of preduzeća u kojima će se komercijalizovati inovacije.

²⁴ Spin of (Spin off, engl.) je novi posao nastao odvajanjem od preduzeća ili u našem slučaju od univerziteta, najčešće preko kancelarija ili centara za transfer tehnologija.

Obrazovni sistemi koji podstiču studente da budu inicijativni, proaktivni i inovativni, direktno utiču na preduzetničke namjere studenata (Lange et al., 2011; Mustafa et al., 2016, navedeno u Petković, 2017). Stoga kreativnost studenata kao potencijalnih preduzetnika treba podsticati i razvijati na univerzitetu. Kreativnost se može podstaći drugačijim pristupom osmišljavanju predavanja i vežbi iz svih predmeta na dodiplomskom i postdiplomskom studiju, a ne isključivo u predmetima preduzetničkog karaktera, što je uglavnom slučaj na većini univerziteta danas (Petković, 2017). Postoje i drugačija mišljenja. Ipak, Feld (2012) je skeptičan u pogledu efikasnosti programa univerzitetskog preduzetništva, jer „ti programi su locirani u poslovnim školama, što je za njih itekako pogrešno mjesto ... Trebali bi biti u školama zajedno sa studentima i profesorima koji stvaraju nove inovacije u inženjerstvu, računarskoj nauci, katedrama o nauci o životu ... "(str.38).

U mnogim preduzetničkim programima je najčešće u fokusu učenje o tome kako napisati poslovni plan (Hills,1998; Johannisson, Landström, & Rosenberg, 1998). Međutim potrebno je da se pomjeri fokus sa poslovnog planiranja na neke druge aktivnosti koje mogu biti ključne za buduće preduzetničke programe (Yar Hamidi, Wennberg & Bergling, 2008). Sutaris i saradnici (Souitaris, Zerbinati, & Al-Laham, 2007) su anketirali 124 studenta inženjerstva koji su pohađali preduzetnički program na jednom od britanskih i jednom od francuskih univerziteta, te su utvrdili da su se njihove preduzetničke namjere povećale, štaviše utvrdili su da su mnogi studenti imali ključne momente inspiracije koji su iz korijena promijenili njihovo „srce i misli“ i učinili da razmišljaju da postanu preduzetnici. Jar i saradnici (Yar et al., 2008) su takođe u rezultatima sopstvenog istraživanja naveli da pored toga što preduzetničko obrazovanje ima pozitivne efekte na preduzetničke namjere, iznenađujuće jak efekat na preduzetničke namjere ima kreativnost sudenata, dok uticaj roditelja ili prijatelja preduzetnika nema efekat na studenta.

„Podaci ukazuju da su studenti u Čikagu, proces kreiranja novih poduhvata i okruženje i mreže Univerziteta u Čikagu igrali ključnu ulogu u stvaranju višestrukih studentskih firmi visokog rasta“ (Miller & Acs, 2017, str.91). Sinergija između inženjeringa i preduzetništva preduslov je za razvoj inovativnih brzorastućih tehnoloških poduhvata. Dok Univerzitet u Čikagu nema inženjerstvo, Stanford i MIT imaju.

UNIBL ima u svome sastavu jake tehničke i prirodnjačke fakultete, kao što su elektrotehnički, mašinski i tehnološki fakultet, kao i PMF. Međutim, naša analiza je pokazala da nijedan od gore navedenih fakulteta nema predmete iz oblasti preduzetništva kao obavezne ili izborne predmete i njihov ekosistem se ne može smatrati preduzetničkim, kao što je slučaj sa Ekonomskim fakultetom, koji je ostvario vidljiv napredak u uspostavljanju preduzetničkog ekosistema.

Sticanje vještina i kompetencija studenata, uz teoretsko znanje treba da bude osnovni cilj visokog obrazovanja sa fokusom, između ostalih, i na preduzetničku kompetenciju, kao jednu od ključnih kompetencija savremenog mladog čovjeka. S obzirom na nizak nivo razvijenosti preduzetničke infrastrukture i preduzetničkog ekosistema u BiH, neophodno je raditi na uspostavljanju preduzetničkog ekosistema na makro nivou, kao i preduzetničkih ekosistema u svim obrazovnim institucijama, počev od osnovnog obrazovanja, kao sub ekosistema makro preduzetničkog ekosistema regiona i cijele zemlje. Na svim fakultetima treba podsticati naučnoistraživački rad kroz formiranje razvojnih i istraživačkih centara, poslovnih inkubatora i akceleratora i studentskih klubova u kojima bi se formirali projektni multifunkcionalni timovi sastavljeni od studenata svih ciklusa studija i raznovrsnih studijskih programa, profesora - mentora i preduzetnika i/ili rizičnih kapitalista – mentora. Sticanje vještina kroz obaveznu

studentsku praksu kao sastavnom dijelu redovnog kurikuluma, mogućnost ugledanja na mlade uspješne preduzetnike i menadžere uzore (role models) kroz organizovanje motivacionih govora, gostujućih predavanja, okruglih stolova i konferencija, neke su od kockica u mukotrpnom putu slaganja mozaika koji zovemo preduzetnička kultura.

Za izgradnju preduzetničke kulture neophodan je sistematski rad, vrijeme i strpljenje. Kratkoročni efekti neće biti odmah prepoznati, ali neće biti ni zanemarljivi. Naime, u početnim fazama izgradnje preduzetničkog ekosistema Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci (2014. godina), odmah nakon godinu dana od formiranja prvog centra izvrsnosti pod nazivom Centar za projektni menadžment i preduzetništvo (CPME), tri tima mladih diplomaca pokrenuli su vlastite biznise. Daljim uvođenjem inovacija, kao što su obavezna praksa, formiranjem Savjeta za saradnju sa privredom, osnivanjem E-laba 2018. godine, krenulo se u izmjenu DNK fakulteta i Univerziteta ka uspostavljanju i razvijanju preduzetničkog eko-sistema.

Inovativni poduhvati reformisanja univerziteta prema početnom modelu na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci primjenjivi su i u ostalim malim posttranzicionim ekonomijama kroz višefaznu izgradnju preduzetničkog ekosistema kampusa Univerziteta.

U malim ekonomijama u razvoju autor predlaže višefaznu izgradnju preduzetničkog ekosistema. Po uzoru na model Univerziteta u Čikagu ([Miller & Acs, 2017](#)), u prvoj fazi neophodno je graditi Univerzitet kao preduzetnički ekosistem, ali sa početnim dvosmjernim vezama sa vladinim i neprofitnim sektorom, koje se mogu ostvariti kroz pokretanje razvojnih centara na fakultetima od strane nastavnog osoblja, studentsku praksu, ljetne škole, gostujuća predavanja preduzetnika, studijske posjete preduzećima i drugim institucijama preduzetničke infrastrukture iz makrookruženja (poslovni inkubatori, hubovi, inovacioni centri, razvojne agencije, slobodne zone i tehnološki parkovi).

U drugoj fazi, neophodno je uz podršku vlasti kroz sufinansiranje i poreske olakšice za naučnoistraživački rad, podstaći pokretanje poslovnih akceleratora, centara za transfer znanja, spinof preduzeća, fondova rizičnog kapitala, anđela investitora i kraudfanding (crowdfunding) platformi, kao važnih elemenata i univerzitetskog i regionalnog ekosistema u regijama u kojima djeluju aktivno visokoškolske ustanove. Kroz projekte mentoringa potrebno je pokretati studentske start ap - ove uz podršku anđela investitora i rizičnih kapitalista uz redovno organizovanje pičing (pitching) sesija.

U trećoj fazi potrebno je podići na viši nivo naučnoistraživački rad na Univerzitetu kroz aktivniji rad nastavnog i istraživačkog osoblja na patentiranju, licenciranju i kroz formiranje Fonda rizičnog kapitala u mješovitom, privatno-javnom vlasništvu.

Poštujući principe agilnog projektnog menadžmenta, moguće je i potrebno je krenuti sa sve tri faze, različitim tempom, ali u istom smjeru. Buduća istraživanje je moguće sprovesti u smjeru istraživanja stavova studenata o izgrađenosti preduzetničkog eko sistema Univerziteta, kao i mjerenju međuzavisnosti nezavisnih varijabli dobijenih faktorskom i korelacionom analizom, a koje su sastavni elementi modela preduzetničkog eko-sistema Univerziteta baziranog na primjeru preduzetničkog ekosistema Ekonomskog fakulteta UNIBL.

5. ZAKLJUČAK

Specijalne ekonomske zone (SEZ), u zemljama u razvoju, dovele su do povećanja rasta BDP-a, zaposlenosti, pozitivnog spoljnotrgovinskog bilansa. U narednim fazama funkcionisanja, pored doprinosa izgrađenosti infrastrukture (autoputevi, aerodromi, brze željeznice, lujke, širokopojasni internet, vodovod, kanalizacija), značajni efekti „prelivanja“ znanja, transfera tehnologija, povećanja inovativnosti, doprinijeli su razvoju preduzetničkog ekosistema zemalja u kojima su uspostavljene. Najbolji primjeri su Kina, Singapur, Poljska. U ovoj studiji opisali smo, klasifikovali i objasnili način funkcionisanja SEZ-a i njihov doprinos ekonomskom razvoju zemalja domaćina. Mišljenja smo da u Republici Srpskoj treba raditi na uspostavljanju SEZ-a. U prvoj fazi, predlažemo otvaranje SEZ-a u Banjoj Luci, Bijeljini, Prijedoru i Trebinju. Kompletiranjem mreže autoputeva u Republici Srpskoj, i završetkom dijela koridora 5C kroz Republiku Srpsku, predlažemo otvaranje SEZ-a u Gradišci, Doboju, Kozarskoj Dubici i Zvorniku.

Paralelno sa procesom otvaranja SEZ-ova, neophodno je nastaviti proces izgradnje preduzetničkog ekosistema u Republici Srpskoj, sa akcentom na uvođenje preduzetničke edukacije i mentoringa u osnovne i srednje škole i visokoškolske ustanove, sa obaveznom stručnom praksom. Takođe, lokalne i republička vlast trebaju podsticati formiranje fondova rizičnog kapitala, mreže anđela investitora, poboljšanjem poslovne klime lokalne zajednice dobijanjem Business Friendly Certificates i uklanjanjem parafiskalnih nameta, podsticanjem otvaranja tehnoloških parkova, formiranja klastera, poslovnih inkubatora, poslovnih akceleratora, zajedničkih prostora i habova. Ukratko, privlačenjem direktnih stranih investicija kroz specijalne ekonomske zone i sveobuhvatnom reformom obrazovanja sa akcentom na uvođenje preduzetničke edukacije na svim nivoima formalnog obrazovanja, uvođenjem obavezne stručne prakse i jačanjem preduzetničkog ekosistema, stvoriće se pretpostavke za dugoročan održiv razvoj Republike Srpske.

LITERATURA

- Ács, Z.J., & Naudé, W.A. (2013). Entrepreneurship, Stages of Development and Industrialization. In Szirmai, A., Naudé, W.A., & Alcorta, L. (Eds.), *Pathways to Industrialization in the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press.
- Adner, R. (2017). Ecosystem as structure: An actionable construct for strategy. *Journal of Management*, 43(1), 39–58.
- Ahokangas, P., Boter, H., & Iivary, M. (2018). The Palgrave Handbook of Multidisciplinary Perspectives on Entrepreneurship. In Turcan, R.V., & Fraser, N.M. (Eds.), *Ecosystem Perspective on Entrepreneurship*, ch. 18 (pp. 163-177). Palgrave Handbooks.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211.
- Alfirević, N., Vican, D., Pavičić, J., & Petković, S. (2018). Entrepreneurial Orientation of School Principals and Principalship in Croatia and Bosnia & Herzegovina: Psychological, Educational and Social Perspectives. *Revija za socijalnu politiku*, 25(1), 85-97
- Alfirević, N., & Petković, S. (2017). E-school development and quality of management and leadership in educational systems in Croatia and Bosnia & Herzegovina. In Proceedings

- of 12th International Conference “Challenges of Europe: Innovative Responses for Resilient Growth and Competitiveness”, (pp. 261-274). May 17th - 19th 2017, Split-Bol, Brač, Croatia. Split: Faculty of Economics.
- Alfirević, A.M., Peronja, I., i Borovac Zekan, S. (2015). Utjecaj poželjnosti poduzetništva i samodjelotnosti studenata na namjeru kreiranja novih poduzeća; 5th South-East European (SEE) meeting & scientific conference of management departments. Preuzeto 31.10.2016. godine sa <http://entrepreneurship2015.foi.hr/sites/default/files/Zbornik%20Full%20Papers%20A4%20-%20Interkatedarski%20FOI%2020150.pdf>.
- Aloulou, W.J. (2016). Predicting entrepreneurial intentions of freshmen students from EAO modeling and personal background A Saudi perspective. *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies*, 8(2), 180-203.
- Asemoglu, D., i Robinson, Dž.A. (2012). *Zašto narodi propadaju – Poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*. Beograd: Clio.
- Athayde, R., (2012). *Impact 50 years of Young Enterprise*. London: Kingston University.
- Athayde, R. (2009). Measuring enterprise potential in young people. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 33(2), 481-500.
- Audretsch, D., Carree, M., Van Stel, A., & Thurik, R. (2002). Impeded industrial restructuring: the growth penalty. *Kyklos*, 55(1), 81-99.
- Audretsch, D., & Thurik, R. (2000). Capitalism and democracy in the 21st Century: from the managed to the entrepreneurial economy. *Journal of Evolutionary Economics*, (1-2), 17- 34. DOI: 10.1007/s001910050003.
- Autio, E., Kenney, M., Mustar, P., Siegel, D., & Wright, M. (2014). Entrepreneurial innovation: The importance of context. *Research Policy*, 43(7), 1097–1108.
- Autio, E., & Thomas, L. D. W. (forthcoming). Tilting the playing field: Towards an endogenous strategic action theory of ecosystem creation. In Nambisan, S. (Ed.), *Open innovation, innovation ecosystems, and entrepreneurship: Multidisciplinary perspectives*. New Jersey, NJ: World Scientific Publishing.
- Bacigalupo, M., Kamyliis, P., Punie, Y., & Van den Brande, G. (2016). *EntreComp: The Entrepreneurship Competence Framework*. Luxembourg: Publication Office of the European Union; EUR 27939 EN; doi:10.2791/593884. Preuzeto 29.08.2018. godine sa <http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC101581/1fna27939enn.pdf>.
- Barklie, G. (2019, 12. avgust). Greenfield FDI Performance Index 2019: Serbia storms to top. FDI Intelligence. A service from the *Financial Times*. Preuzeto 29.08.2019. godine sa <https://www.fdiintelligence.com/Locations/Asia-Pacific/Greenfield-FDI-Performance-Index-2019-Serbia-storms-to-top>.
- Baručić, A., & Umihanić, B. (2016). Entrepreneurship education as a factor of entrepreneurial opportunity recognition for starting a new business. *Management*, 21(2), 27-44.
- Baručić, A., & Umihanić, B. (2016). Entrepreneurship education as a factor of entrepreneurial opportunity recognition for starting a new business. *Management*, 21(2), 27-44.
- Burušić, J., Babarović, T., & Šalkić Velić, M. (2016). School Effectiveness: An Overview of Conceptual, Methodological and Empirical Foundations. In Alfirević, N., Burušić, J., Pavičić, J., & Relja, R. (Eds.), *School Effectiveness and Education Management, Towards a South-Eastern Europe Research and Public Policy Agenda*. Rotterdam, Houten: Palgrave Macmillan.
- Baum, J. A., & Haveman, H. A. (1997). Love thy neighbor? Differentiation and agglomeration in the Manhattan hotel industry, 1898–1990. *Administrative Science Quarterly*, 42(2), 304–338.
- Bhattacharyya, S. (2012). Trade liberalization and institutional development. *Journal of Policy Modeling*, 34(2), 253–269. doi:10.1016/j.jpolmod.2011.08.005.

- Bolek, M., Jasiniak, M., & Keller, J. (2018). Effectiveness of special economic zones of Poland. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Rijeka*, 36(1), 263-285. DOI: 10.18045/zbefri.2018.1.263.
- Bresnahan, T., Gambardella, A., & Saxenian, A. (2001). "Old economy" inputs for "new economy" outcomes: Cluster formation in the new Silicon Valleys. *Industrial and Corporate Change*, 10(4), 835–860.
- CADZ (2012). China Association of Development Zones. Preuzeto 25.11.2013. godine sa stranice: <http://cadz.org.cn>.
- Carcamo-Solís, M.L., Arroyo-Lopez, M.P., Alvarez-Castanon, L.C., & García-Lopez, E. (2017). Developing entrepreneurship in primary schools. The Mexican experience of "My first enterprise: Entrepreneurship by playing". *Teaching and teacher education*, 64, 291- 304.
- Carree, M., & Thurik, A.R. (2003). The impact of entrepreneurship on economic growth. In Z.J. Acs & D. Audretsch (Eds.), *Handbook of entrepreneurship research: An interdisciplinary survey and introduction* (pp. 437–471). New York: Springer.
- Casson, M., & Wadeson, N. (2007). Entrepreneurship and macroeconomic performance. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 1(3-4), 239-262, DOI: 10.1002/sej.35.
- Čekić-Marković, J. (2015). Preduzetničko obrazovanje –Komparativni pregled obrazovnih politika, modela i prakse. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Vlada republike Srbije. Preuzeto 17.08.2018. godine sa http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2016/03/Preduzetnicko_obrazovanje%E2%80%93Komparativni_pregled.pdf.
- Chaudhuri, S., & Yabuuchi, C. (2010). Formation of special economic zone, liberalized FDI policy and agricultural productivity. *International Review of Economics and Finance*, 19(4), 779–788. DOI:10.1016/j.iref.2010.02.004.
- Chen, J. (1993). Social Cost-Benefit Analysis of China's Shenzhen Special Economic Zone. *Development Policy Review*, 11 (3), 261-272. <https://doi.org/10.1111/j.14677679.1993.tb00041.x>
- Collins, O., & Moore, D. (1970). *The organization makers: A behavioral study of independent entrepreneurs*. New York: Meredith.
- Commission of the European Communities. (2007). Improving knowledge transfer between research institutions and industry across Europe: embracing open innovation–Implementing the Lisbon agenda, communication from the Commission to the Council the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Region. COM 182, Brussels, 4 April 2007, Retrived December 19, 2016, from http://ec.europa.eu/invest-in-research/pdf/com2007182_en.pdf.
- Cooper, A.C., & Dunkelberg, W.C. (1984). *Entrepreneurship and paths to business ownership*, Paper 846, Krannert Graduate School of Management. West Lafayette, Indiana: Purdue University.
- Costello, A.B., & Osborne, J.W. (2005). Best practices in exploratory factor analysis: four recommendations for getting the most from your analysis. *Practical Assessment Research & Evaluation*, 10(7), 1 – 9.
- Daim, T., Dabić, M., & Bayraktaroglu, E. (2016). Students' entrepreneurial behavior: international and gender differences. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 5(19), 2-22.
- Das, K.R., & Imon, A.H.M.R. (2016). A Brief Review of Tests for Normality. *A Brief Review of Tests for Normality*, 5(1), 5 – 12.

- Davis, H., & Raskovitz, M. (2018). *Understanding a Changing China. Key Issues for Business*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group.
- Delgado, M., Porter, M. E., & Stern, S. (2010). Clusters and entrepreneurship. *Journal of Economic Geography*, 10(4), 495–518.
- Dehkordi, A.M., Sasani, A., Fathi, M., & Khanmohammadi, E. (2012). Investigating the effect of emotional intelligence and personality traits on entrepreneurial intention using the fuzzy DEMATEL method. *International Journal of Business and Social Science*, 3(13), 286-296.
- Dencker, J., Gruber, M., & Shah, S. (2009). Pre-Entry Knowledge and the Survival of New Firms. *Organization Science*, 20(3), 516-537.
- DeTienne, D. R., & Chandler, G. N. (2004). Opportunity Identification and Its Role in the Entrepreneurial Classroom: A Pedagogical Approach and Empirical Test. *Academy of Management Learning & Education*, 3(3), 242-257.
- Diaconu, M., & Dutu, A. (2015). The Role of the Modern University in Supporting the Entrepreneurial Ecosystem. *European Journal of Interdisciplinary Studies*, 7(1), 11-24.
- Durufilé, G., Hellman, T., & Wilson, K. (2018). *Catalysing Entrepreneurship in and around Universities*. The Saïd Business School's Research Paper. Retrieved 18th of May 2019 from <http://eureka.sbs.ox.ac.uk/6848/1/2018-13.pdf>
- Ernst and Young. (2011.) *Special Economic Zones beyond 2020*. Preuzeto 28.01.2014.g. at: www.uokik.gov.pl/download.php?plik=11856index.php?sid=44&ssid=58
- Ernst and Young (2013). Avoiding a lost generation, Produced for the G20 Young Entrepreneurs' Alliance Summit Russia. Preuzeto 14.09.2018. sa [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Avoiding_a_lost_generation_June_2013/\\$FILE/Avoiding_a_lost_generation_LoRes_FINAL.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Avoiding_a_lost_generation_June_2013/$FILE/Avoiding_a_lost_generation_LoRes_FINAL.pdf).
- Etzkowitz, H. (2008). *The triple helix: University-industry-government innovation in action*. New York, NY: Routledge.
- European Association for Quality Assurance in Higher Education. (2015). *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area*. Preuzeto 12.12.2016. godine sa <http://www.enqa.eu/index.php/home/esg/>.
- European Commission. (2016). *Entrepreneurship education at school in Europe. Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union*. Preuzeto 14.08.2019. godine sa <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/74a7d356-dc53-11e5-8fea-01aa75ed71a1>.
- European Commission. (2016). *The New Skills Agenda for Europe*. Preuzeto 14.09.2018. godine sa https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/skills_en.
- European Commission. (2015). *Entrepreneurship Education: A road to success*. Preuzeto 11.01.2019. godine sa https://ec.europa.eu/growth/content/entrepreneurship-education-road-success-0_en.
- European Commission (2013). *Entrepreneurship 2020 Action Plan*. Preuzeto 20.02.2019. godine sa https://ec.europa.eu/growth/smes/promoting-entrepreneurship/action-plan_en.
- European Commission (2012). *Effects and impact of entrepreneurship programmes in higher education*. Entrepreneurship Unit Directorate-General for Enterprise and Industry European Commission B-1049, Brussels. Preuzeto 01.07.2018. godine sa

https://ec.europa.eu/growth/content/effects-and-impact-entrepreneurship-programmes-higher-education-0_en.

- European Commission. (2010). *EUROPE 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*. Preuzeto sa: <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%200007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>, [17.07.2016].
- European Commission. (2008). „Think Small First“. „Small Business Act“ for Europe. Preuzeto 21.02.2019. godine sa http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/small-business-act/index_en.htm.
- European Commission. (2003). Green Paper - Entrepreneurship in Europe. Preuzeto 20.08.2018. godine sa <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52003DC0027>.
- Eurofound. (2016). *ERM annual report 2015: Job creation in SMEs*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Preuzeti 18.08.2019. godine sa <https://www.eurofound.europa.eu/publications/annual-report/2016/labour-market-business/job-creation-in-smes-erm-annual-report-2015>.
- European Parliament (2006). Recommendations of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on Key Competences for Lifelong Learning. *Official Journal of the European Union*, 2006/962/EC. Preuzeto 21.02.2019. godine sa <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006H0962>.
- Farole, T., & Akinci, G. (2011). *Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges and Future Directions*. The World Bank. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8763-4>.
- Fabrigar, L. R., Wegener, D. T., MacCallum, R. C., & Strahan, E. J. (1999). Evaluating the use of exploratory factor analysis in psychological research. *Psychological Methods*, 4(3), 272-299.
- Fayolle, A., & Gailly, B. (2013). The impact of entrepreneurial education on entrepreneurial attitudes and intention: hysteresis and persistence. *Journal of Small Business Management*, 53(1), 1-19.
- Feld, B. (2012). *Startup Communities: Building an Entrepreneurial Ecosystem in Your City*. Wiley.
- Fini, R., Grimaldi, R., & Sobrero, M. (2009). Factors fostering academics to start up new ventures: an assessment of Italian founders' incentives. *The Journal of Technology Transfer*, 34(4), 380-402.
- Gareev, T. (2013). The special economic zone in the Kaliningrad region: Development tool or institutional trap? *Baltic Journal of Economics*, 13(2), 113-129. doi:10.1080/1406099X.2013.10840535
- GEM. (2018). GEM 2017/2018. Global Report. Preuzeto 18.08.2019. godine sa <https://www.gemconsortium.org/report/50012>.
- Gerring, J. (2004). What Is a Case Study and What Is It Good for? *The American Political Science Review*, 98(2), 341-354.
- Gibb, A. (2009). Meeting the Development Needs of Owner Managed Small Enterprise: A Discussion of the Centrality of Action Learning. *Journal Action Learning: Research and Practice*, 6(3), 209-227.
- Graham, R. (2014). Creating University-based Entrepreneurial Ecosystems Evidence from Emerging World Leaders. Extended Executive Summary. MIT Skoltech Initiative. Preuzeto 14.05.2019. godine sa <http://www.rhgraham.org/resources/Executive-Summary---MIT:Skoltech-2014.pdf>.

- Grebel, T., Pyka, A., & Hanush, H. (2003). An evolutionary approach to the theory of entrepreneurship. *Industry and Innovation*, 10(4), 493-514.
- Hamanda, K. (1974). An Economic Analysis of the Duty-Free Zone. *Journal of International Economics*, 4, (3), 225-241. [https://doi.org/10.1016/0022-1996\(74\)90044-0](https://doi.org/10.1016/0022-1996(74)90044-0)
- Hannon, P. D. (2006). Teaching pigeons to dance: Sense and meaning in entrepreneurship education. *Education and Training*, 48(5), 296-308.
- Hartwell, C.A. (2018). Bringing the benefits of David to Goliath: special economic zones and institutional improvement. *Regional Studies*, 52(10), 1309-1321, DOI:10.1080/00343404.2017.1346371.
- Hazakis, K. J. (2014). The rationale of special economic zones (SEZs): An institutional approach. *Regional Science Policy and Practice*, 6(1), 85–101. doi:10.1111/rsp3.12030
- Heilbrunn, (2010). Advancing Entrepreneurship in An Elementary School: A Case Study. *International Education Studies*, 3(2),174-184
- Hills, G.E. (1988). Variations in university entrepreneurship education: an empirical study of an evolving field. *Journal of Business Venturing*, 3(3), 109-22.
- Hisrich, R.D., Petković, S., Ramadani, V., & Dana, L.P. (2016). Venture Capital Funds in Transition Countries: Insights from Bosnia and Herzegovina and Macedonia. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 23(2), 296-315, DOI 10.1108/JSBED-06-2015-0078.
- Huffman, D., & Quigley, J. M. (2002). The role of the university in attracting high tech entrepreneurship: a Silicon Valley tale. *The Annals of Regional Science*, 36, 403–429.
- Hung, S.W., & Wang, A.P. (2012). Entrepreneurs with Glamour DEA Performance Characterization of High-Tech and Older-Established Industries. *Economic Modelling*, 29(4), 1146–1153.
- Iglesias-Sánchez, P.P., Jambrino-Maldonado, C., Velasco, A.P., & Kokash, H. (2016). Impact of entrepreneurship programmes on university students. *Education + Training*, 58(2), 209-228.
- Inbar, D. (2009). Developing autonomy: The case of the Israeli school system. In Nir, A. (Ed.), *Centralization and School Empowerment From Rhetoric to Practice* (pp. 59-78). New York: Nova Biomedical Books
- Isenberg, D. (2011, 25. maj). Introducing the Entrepreneurship Ecosystem: Four Defining Characteristics. Preuzeto 14.05.2019. godine sa <https://www.forbes.com/sites/danisenberg/2011/05/25/introducing-the-entrepreneurship-ecosystem-four-defining-characteristics/#425d18185fe8>.
- Jack, S., & Anderson, A. (1999). Entrepreneurship education within the enterprise culture: producing reflective practitioners. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 5(3), 10-125.
- Jayanthakumaran, K. (2003). Benefit-Cost Appraisals of Export Processing Zones: A Survey of the Literature. *Development Policy Review*, 21(1), 51-65. <https://doi.org/10.1111/1467-7679.00198>
- Jenkins, R. (2014). India's SEZ policy: The political implications of 'permanent reform'. In R. Jenkins, L. Kennedy, & P. Mukhopadhyay (Eds.), *Power, policy and protest: The politics of India's special economic zones* (pp. 39–71). Oxford: Oxford University Press.
- Johannisson, B., Landström, H., & Rosenberg, J. (1998). University training for entrepreneurship – an action frame of reference. *European Journal of Engineering Education*, 23(4), 477-96.
- Johansen, V., & Schanke, T. (2013). Entrepreneurship education in secondary education and training. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 57(4), 357-368.

- Johnson, D., Craig, J. B. L., & Hildebrand, R. (2006). Entrepreneurship education: towards a discipline based framework. *Journal of Management Development*, 25(1), 40–54.
- Keat, O.Y., Selvarajah, C., & Meyer, D. (2011). Inclination towards entrepreneurship among university students: an empirical study of Malaysian university students. *International Journal of Business and Social Science*, 2(4), 206-220.
- Kenney, M., & Von Burg, U. (1999). Technology, entrepreneurship and path dependence: Industrial clustering in Silicon Valley and Route 128. *Industrial and Corporate Change*, 8(1), 67–103.
- Kirkley, W.W. (2017). Cultivating entrepreneurial behaviour: entrepreneurship education in secondary schools. *Asia Pacific Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 11(1), 17-37.
- Kisić, S., & Petković, S. (2019). Entrepreneurship education aimed at developing the skills for the fourth industrial revolution. *Ekonomika preduzeća*, 67(1-2), 147-166.
- Knoth, C. (2000) Special Economic Zones and Economic Transformation: The Case of the People's Republic of China. Doctoral dissertation. University of Konstanz. Retrieved 18.02.2014. at: http://kops.ub.uni-konstanz.de/bitstream/handle/urn:nbn:de:bsz:352-opus-5013/501_1.pdf?sequence=1
- KPMG. (2009). A guide to special economic zones in Poland. Preuzeto 22.10.2013. sa: https://www.paih.gov.pl/files/?id_plik=10800
- Krce Miočić, B., Pavičić, J., Alfirević, N., & Najev Čačija, Lj. (2016). *Upravljanje odgojno-obrazovnim ustanovama: menadžment i marketing u školama*. Zadar: Udžbenici Sveučilišta u Zadru, Maunalia Universitatis Studiorum Jadertinae
- Krneta, M., Alfirevic, A.M., & Đonlagić, S. (2015). Student Demographics, Family/social Support and Entrepreneurial Intent: Initial Results of Empirical Research. International Scientific Conference “Economy and Integration. Preuzeto 31.10.2016. godine sa <http://www.icei.epk.ba/bs/?izbor=1&kategorija=1&ID=11>.
- Ladzani, W., & van Vuuren, J. (2002). Entrepreneurship training for emerging SME’s in South Africa. *Journal of Small Business Management*, 40(2), 154-162.
- Lange, J.E., Marram, E., Jawahar, A.S., Yong, W., & Bygrave, W. (2011). Does an entrepreneurship education have a lasting value? A study of careers of 4,000 alumni. *Frontiers of Entrepreneurship Research*, 31(6), 210-224.
- Langer, J., Alfirević, N., Pavičić, J., & Krneta, M. (2016). Intentions and Perceptions of the Entrepreneurial Career Among Croatian Students: Initial Results of a Longitudinal Empirical Study. In *Contemporary Entrepreneurship* (pp. 213-228). Springer International Publishing.
- Leadem, R. (2016, 13. novembar). 46 Facts You Should Know About Entrepreneurship (Infographic). Preuzeto 20.03.2018. godine sa <https://www.entrepreneur.com/article/285079>.
- Liñán, F. (2004). Intention-Based Models of Entrepreneurship Education. *Piccola Impresa/Small Business*, 3(1), 11-35.
- Liu, W., Shi, H.-B., Zhang, Z., Tsai, S.-B, Zhai, Y., Chen, Q., & Wang, J. (2018). The Development Evaluation of Economic Zones in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(1),56, doi:10.3390/ijerph15010056.
- Lund, S., & Manyika, J. (2017). Five lessons from history on AI, automation and employment. McKinsey Global Institute. Preuzeto 15.08.2019. godine sa <https://www.mckinsey.com/>.

- Lund, S., Mourshed, M., Rutherford, S., & Tyreman, M. (2018). Retraining and reskilling workers in the age of automation. McKinsey Global Institute. Preuzeto 15.08.2019. godine sa <https://www.mckinsey.com/>.
- Luthje, C., & Franke, N. (2003). The making of an entrepreneur: testing of a model of entrepreneurial intent among engineering students at MIT. *R&D Management*, 33(2), pp. 135–147.
- Mack, E., & Mayer, H. (2016). The evolutionary dynamics of entrepreneurial ecosystems. *Urban Studies*, 53(10), 2118–2133.
- Madani, D. (1999). *A Review of the Role and Impact of Export Processing Zones*. The World Bank. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-2238>
- Manyika, J., Lund, S., Chui, M., Bughin, J., Woetzel, J., Batra, P., Ko, R., & Sanghvi, S. (2017). *Job lost, jobs gained: Workforce transitions in a time of automation*. McKinsey Global Institute. Preuzeto 18.08.2019. godine sa <https://www.mckinsey.com>.
- Mason, C., & Brown, R. (2014). Entrepreneurial ecosystems and growth-oriented entrepreneurship. Final Report to OECD. Preuzeto
- Meng, G. (2003). *The Theory and Practice of Free Economic Zones: A Case Study of Tianjin, People's Republic of China*. Heidelberg: Ruprecht-Karls University. Retrieved, 09.12.2018. at: <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/3244/1/fez-meng.pdf>
- Miller, D.J., & Acs, Z. (2017). The campus as entrepreneurial ecosystem: The University of Chicago. *Small Business Economy*, 49(1), 75-95.
- Ministarstvo za ekonomske odnose i regionalnu saradnju Republike Srpske. (2018). Izvještaj o procjeni uticaja propisa na Zakonu o slobodnim zonama.
- Ministarstvo porodice, omladine i sporta Republike Srpske. (2016). Omladinska politika Republike Srpske za period 2016-2020. godine.
- Ministarstvo privrede i preduzetništva Republike Srpske (2018). Invest in Srpska portal. Pristupljeno 20.04.2020. sa <http://www.investsrpska.net>
- Ministarsvo prosvjete i kulture Republike Srpske. (2016). Akcioni plan strategije razvoja obrazovanja Republike Srpske za period 2016 – 2021. godine
- Ministarstvo za ekonomske odnose i regionalnu saradnju Republike Srpske. (2018). Izvještaj o procjeni uticaja propisa na Zakonu o slobodnim zonama. Preuzeto 19.04.2020. sa https://pscsrcpska.vladars.net/sr/Pages/_Ria.aspx
- Moberg, L. (2015). The political economy of special economic zones. *Journal of Institutional Economics*, 11(1), 167–190. doi:10.1017/S1744137414000241
- Moberg, K. (2014). Impact of Entrepreneurship Education in Denmark 2014. Danish Foundation for Entrepreneurship. Preuzeto 14.08.2019. godine sa <https://eng.ffe-ye.dk/media/785760/impact-of-ee-in-denmark-2014.pdf>
- Monge González, R., Rosales Tijerino, J., & Arce Alpízar, G. (2005). *Cost benefit analysis of the free trade zone system: the impact of foreign direct investment in Costa Rica*. Washington, US: OEA. Retrieved August 1, 2019 from: <http://ctrc.sice.oas.org/geograph/central/Monge.pdf>
- Moore, J.F. (1993). Predators and Prey: A New ecology of Competition. *Harvard Business Review*, 71(3), 75–86.
- Morris, M., & Lewis, P. (1995). The determinants of entrepreneurial activity. *European Journal of Marketing*, 29(7), 31–48.
- Mourshed, M., Farrell, D., & Barton, D. (2013). Education to employment: Designing a system that works, McKinsey Center for Government, McKinsey & Company. Preuzeto 15.04.2017. godine sa <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work>.

- Mustafa, M.J., Hernandez, E., Mahon, C., & Chee, L.K. (2016). Entrepreneurial intentions of university students in an emerging economy: The influence of university support and proactive personality on students' entrepreneurial intention. *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies*, 8(2), 162-179
- OECD. (2016). Education Policy Outlook. Slovenia. OECD, retrieved on 27th February 2019 from <http://www.oecd.org/slovenia/Education-Policy-Outlook-Country-Profile-Slovenia.pdf>.
- Pašić Mešihović, A., & Šestić, M. (2016). To be or not to be an entrepreneur...Entrepreneurial intentions among students, 8th International Conference of the School of Economics and Business Sarajevo, 14 October 2016, Sarajevo. B&H. Conference Proceedings
- Paunović, S. (2009). Preduzetničko obrazovanje - kako ga učiniti efikasnijim i preduzetnijim, *Menadžment, marketing i trgovina*. Preuzeto 19.08.2018. godine sa <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?query=ISSID%26and%2612671&page=6&sort=8&stype=0&backurl=%2Fissue.aspx%3Fissue%3D12671>.
- Petković, S., & Kisić, S. (2019). The necessity of building entrepreneurial ecosystems in the educational system of small post-transition developing economies for the fourth industrial revolution. *Journal of Contemporary Economics*, 1(1), 31-55.
- Petković, S., Krneta, M., Alfirević, A.M., & Ivanović Đukić, M. (2018). Student's career aspirations towards Entrepreneurial and Managerial Jobs: A comparative study in Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Serbia. *Acta Economica*, 16(28), 9–32. UDC: 005.322:378.6-057.874 DOI: 10.7251/ACE1828009P.
- Petković, S. (2017). University Students' Entrepreneurial Intentions: Insights from BiH (Republic of Srpska). *Acta Economica*, 15(27), 59 – 92. UDC:005.961:159.947.5; DOI: 10.7251/ACE1727059P.
- Petković, S., i Milanović, M. (2017). Laboratorija ideja. Od ideje do preduzetničkog poduhvata. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet. ISBN 978-99938-46-72-7.
- Petković, S., i Vidović, M. (2015). Međuuslovljenost politike oporezivanja i razvoja MSP sektora: Empirijska studija u Republici Srpskoj. *Acta Economica*, 13(23), 9-45.
- Popović, G., Erić, O., i Stanković, D. (2018). Evrointegracije i Makroekonomska pozicija zemalja Zapadnog Balkana. Zbornik radova sa Naučnog skupa sa međunarodnim učešćem održan u Banjoj Luci: Ustav i izazovi ustavnog razvoja u složenim državama. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Pravni fakultet. str. 301-314. ISBN 978-99938-50-82-3
- Popović, G., & Erić, O. (2014). *The impact of Free Economic Zones on a Balanced Development of the European Union*. Lambert Academic Publishing. Heinrich-Böcking-Str. 6-8, 66121, Saarbrücken, Germany. (ISBN: 978-3-659-53612-0).
- Popović, G. (2016). *Ekonomija Evropske unije*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Prakash, D., Jain, S., & Chauhan, K. (2015). Supportive government policies, locus of control and student's entrepreneurial intensity: a study of India. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 5(26), 1-25.
- Sagar, H. (2015). Entrepreneurial schools. Part 2 – Entrepreneurial learning environments and changed role for teacher. Entrepreneurship360 thematic paper. Preuzeto 15.02.2019. godine sa <http://www.oecd.org/cfe/leed/Entrepreneurial-School-pt2.pdf>.
- Sautet, F. (2011). Local and Systemic Entrepreneurship: Solving the Puzzle of Entrepreneurship and Economic Development. *Entrepreneurship: Theory and Practice*, 37(2), 387-402 DOI: 10.1111/j.1540-6520.2011.00469.x
- Scarborough, N.M., & Cornwall, J.R. (2016). *Essentials of Entrepreneurship and Small Business Management. 08th edition*. Harlow, England: Pearson Education.

- Schoen, L., & Fusarelli, L. D. (2008). Innovation, NCLB, and the fear factor the challenge of leading 21st-century schools in an era of accountability. *Educational Policy*, 22(1), 181-203.
- Scott, M., Rosa, P. & Klandt, H. (1998). *Educating entrepreneurs for wealth creation*. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.
- Scheerens, J. (2013). *What is effective schooling? A review of current thought and practice*. Washington DC: International Baccalaureate Organization.
- Schreiner, C. (2006). Exploring a ROSE-garden: Norwegian youth's orientations towards science – seen as signs of late modern identities. Doctoral Thesis, Faculty of Education, University of Oslo. Oslo: AiT e-dit AS.
- Schurenberg, E. (2012, 9. januar). What's an Entrepreneur? The Best Answer Ever. Preuzeto 15.5.2019. sa <https://www.inc.com/eric-schurenberg/the-best-definition-of-entpreneurship.html>.
- Schwarzkopf, C. (2016). Fostering Innovation and Entrepreneurship. Entrepreneurial Ecosystem and Entrepreneurial Fundamentals in the USA
- Segal, T. (2019, 9. juli). Greenfield vs. Brownfield Investments: What's the Difference? Preuzeto 03.09.2019. godine sa <https://www.investopedia.com/ask/answers/043015/what-difference-between-green-field-and-brown-field-investment.asp>
- Silajdzic, S., & Mehic, E. (2015). Absorptive capabilities, FDI, and economic growth in transition economies. *Emerging Markets Finance and Trade*, 52(4), 904-922, doi:10.1080/1540496X.2015.1056000.
- Souitaris, V., Zerbini, S., & Al-Laham, A. (2007). Do entrepreneurship programmes raise entrepreneurial intention of science and engineering students? The effect of learning, inspiration and resources. *Journal of Business Venturing*, 22(4), 566-591.
- Spigel, Ben. (2015). The Relational Organization of Entrepreneurial Ecosystems. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 41(1), 49–72.
- Spilling, O. (1996). The Entrepreneurial System – On Entrepreneurship in the Context of a Mega Event. *Journal of Business Research*, 36(1), 91–103.
- and Germany. Wiesbaden: Springer Gabler.
- Stam, E., & Spigel, B. (2016). Entrepreneurial Ecosystems. No. 16-13, Working Paper, Utrecht School of Economics. Preuzeto 01.06.2019. godine sa <https://ideas.repec.org/p/use/tkiwps/1613.html>.
- Stam, E. (2015). Entrepreneurial Ecosystems and Regional Policy: A sympathetic Critique. *European Planning studies*, 23(9), 1759-1769. Available at <http://www.uu.nl/organisatie/utrecht-university-school-of-economics-use/onderzoek/publicaties/discussion-papers/2015>
- Stevenson, H.H. (1983). A Perspective on Entrepreneurship. *Harvard Business Review*.
- Thomas, L. D. W., & Autio, E. (2017). Determinants of generativity in platform ecosystems: An organizational field perspective (Working Paper No. 2017-05). London, U.K.: Imperial College London, Imperial College Business School.
- Thompson, T.A., Purdy, J.M., & Ventresca, M.J. (2018). How entrepreneurial ecosystems take form: Evidence from social impact initiatives in Seattle. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 12, 96 – 116.
- Trivić, J., & Petković, S. (2014). Institutions and institutional environment in candidate and potential candidates – how far are we?, in Dimitrijevic D. (ed.) *Old and New World Order Between European Integration and Historical Burdens: perspectives and challenges for Europe of 21st century*, (pp. 458-472). Institute for International Economics and Politics, Belgrade and Hans Seidel Foundation, Munich.

- Trotta, L. (2012). The Asian Boom and Australia's proximity Clusters and Automotive Districts Potential cooperation between South Australia and Piedmont. Working Paper. Of Government of South Australia. Retrived November 23, 2014, from, <http://dpc.sa.gov.au/sites/default/files/pubimages/documents/office-for-international-coordination/15%20-%20Trotta.pdf>.
- Turker, D., & Selcuk, S. S. (2009). Which factors affect entrepreneurial intention of university students? *Journal of European Industrial Training*, 33(2), 142–159.
- UNCTDA. (2019). Special Economic Zones. World Investment Report. Preuzeto 19.04.2020. godine sa https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2019_en.pdf.
- Van de Ven, A.H. (1993). Predicting New Venture Survival: An Analysis. *Journal of Business Venturing*, 8(3), 211–230.
- Venkataraman, S. (1997). The Distinctive Domain of Entrepreneurship Research. *Advances in Entrepreneurship, Firm Emergence and Growth*, 3, 119–138.
- Vetrivel, S. (2010). Entrepreneurship and education: a missing key in development theory and practice. *Advances in Management*, 3(8), 18-22.
- The World Bank. (2011). Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges, and Future Directions. Washington DC 20433. Retrieved 29.10.2019. at: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/2341/638440PUB0Ext00Box0361527B0PUBLIC0.pdf?sequence=1>.
- The World Bank. (1992). *Export Processing Zones*. Policy and Research Series No. 20. Washington DC: World Bank.
- The World Bank. (1994). *Export Processing Zones*. Washington, DC: The World Bank. <https://doi.org/10.1596/0-8213-1988-4>.
- Xie, S.H., Ji, L.P., & Ding, H. (2012). Study on the Sustainable Development of High-Tech Industrial Development Zones in Yangtze River Delta. *World Regional Studies*, 21, 111–118.
- Yang, D. (1991). China adjusts to the world economy: the political economy of China's coastal development strategy. *Public Affairs*, 46-64.
- Yao, X., Wu, X., & Long, D. (2016). University students' entrepreneurial tendency in China. *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies*, 8(1), 60 – 81.
- Yar Hamidi, D.Y., Wennberg, K., & Bergling, H. (2008). Creativity in entrepreneurship education. *Journal of small business and enterprise development*, 15(2), 304-320.
- Valentine, V., & Park, J., (2005). United Nations ESCAP, New York, US. Retrieved 15.01.2014.g. at: http://www.unescap.org/ttdw/publications/tfs_pubs/pub_2377/pub_2377_fulltext.pdf
- Vasagar, J. (2016, 22 juli). Why Singapore's kids are so good at maths. *Financial Times*. Preuzeto sa <https://www.ft.com/content/2e4c61f2-4ec8-11e6-8172-e39ecd3b86fc>.
- Wang, J. (2013). The economic impact of Special Economic Zones: Evidence from Chinese municipalities. *Journal of Development Economics*, 101, 133–147. DOI: 10.1016/j.jdeveco.2012.10.009.
- Wang, C. K., & Wong, P. (2004). Entrepreneurial interest of university students in Singapore. *Technovation*, 24, 163–172.
- Warr, P.G. (1989). Export Processing Zones: The Economics of Enclave Manufacturing. *The World Bank Research Observer*, 4(1), 65-88. <https://doi.org/10.1093/wbro/4.1.65>
- Warsaw Busines Journal Group. Investing in Poland 2014. Retrieved, 20.01.2014. at: https://www.spcc.pl/images/file/events_projects/2014/liP2014_14_1.pdf
- Weissbach, H.J. (2008). Entrepreneurial education from kindergarten to University in Germany. *ERENET Profile*, 4(3), 5–9.

- Wennberg, K., & Elert, N. (2012). The Effects of Education and Training in Entrepreneurship – A long-term study of Junior Achievement Sweden Alumni labour potential and business enterprise. *RATIO*, Sweden.
- Williams, B., Brown, T., & Onsmann, A. (2010). Exploratory factor analysis: A five-step guide for novices. *Australasian Journal of Paramedicine*, 8(3), 1-13.
- Wills, G. (2015). *Principal leadership changes in South Africa: Investigating their consequences for school performance*. A working paper of the Department of Economics and the Bureau for economic research at the University of Stellenbosch. Preuzeto 19.01.2017. godine sa <http://www.ekon.sun.ac.za/wpapers/2016/wp012016/wp-01-2016.pdf>
- Yemini, M., Addi-Racah, A., & Katarivas, K. (2015). I have a dream: School principals as entrepreneurs. *Educational Management Administration & Leadership*, 43(4), 526-540
- Zeng, D. (2015). *Special Economic Zones: Lessons from Global Experience*. PEDL Synthesis Paper Series No. 1. Preuzeto 28.03.2019. godine sa: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/586f9727e5274a130700012d/PEDL_Synthesis_Paper_Piece_No_1.pdf
- Zeng, Z. (2011). How Do Special Economic Zones and Industrial Clusters Drive China's Rapid Development? World Bank policy research working paper 5583.
- Zsuzsanna, S. (2008). Role and objectives of Entrepreneurial education in EU. *ERENET Profile*, 4(3), 21 – 34

SPISAK TABELA

Tabela 1. Institucije podrške razvoja preduzetništva i sektora malih i srednjih preduzeća na primjeru Republike Srpske.....	11
Tabela 2. Demografsko-ekonomske karakteristike područja grada Banje Luke.....	48
Tabela 3. Karakteristike Poslovne zone Banja Luka.....	52
Tabela 4. Karakteristike poslovne zone Ramići - Banja Luka.....	55
Tabela 5. Karakteristike poslovnog sektora - Bijeljina.....	57
Tabela 6. Preduzetničko-poslovni centri (Industrijska zona I, II i III).....	58
Tabela 7. Karakteristike poslovnog sektora u Prijedoru.....	59
Tabela 8. Karakteristike poslovnih zona u Prijedoru.....	60
Tabela 9. Karakteristike poslovnog sektora u Trebinju.....	61
Tabela 10. Karakteristike poslovnih zona u Trebinju.....	63
Tabela 11. Komponente stubova preduzetničkog ekosistema.....	68
Tabela 12. Zastupljenost predmeta iz uže naučne oblasti <i>Preduzetnička ekonomija</i> na studijskim programima UNIBL.....	90
Tabela 13. Centri podrške razvoju preduzetništva, podrške studentima i instituti na UNIBL i njegovim članicama.....	91
Tabela 14. Deskriptivna statistička analiza stavova ispitanika.....	98
Tabela 15. Test normalnosti raspodjele.....	100
Tabela 16. Uslovi za primjenu faktorske analize.....	103
Tabela 17. Factor Load Matrix.....	104

SPISAK GRAFIKONA

Grafikon 1. Poslovi kojim se bave ispitanici.....	13
Grafikon 2. Tema A – Finansije (Izvor: Kalkulacije autora)	15
Grafikon 3. Tema B - Politike vlada	17
Grafikon 4. Tema C - Vladini programi.....	18
Grafikon 5. Tema D - Obrazovanje i obuka	20
Grafikon 6. Tema E - Transfer istraživanja i razvoja.....	21
Grafikon 7. Tema F - Komercijalna i profesionalna infrastruktura	23
Grafikon 8. Tema G - Otvorenost tržišta.....	24
Grafikon 9. Tema H - Fizička infrastruktura.....	26
Grafikon 10. Tema I - Kulturne i društvene norme.....	27
Grafikon 11. Površina SZ u Poljskoj (ha)	36
Grafikon 12. Vrijednost investicija u SZ u Poljskoj (milijardi €)	37

SPISAK SLIKA

Slika 1. Slobodne trgovinske zone (Free Trade Zones - FTZs)	35
Slika 2. Izvozno proizvodne zone (Export processing Zones-EPZ)	35
Slika 3. Fabrika Incel.....	48
Slika 4. FAM Jelšingrad.....	50
Slika 5. Poslovna zona Banja Luka	51
Slika 6. Sjeverozapadna industrijska zona	54
Slika 7. Oblasti preduzetničkog ekosistema - Ajzenbergov model	67
Slika 8. Preduzetnički ekosistem – model Stanford University – Ernest Young	67
Slika 9. Stamov model preduzetničkog ekosistema	70
Slika 10. Ključne životne kompetencije cjeloživotnog učenja.....	74
Slika 11. Upotreba 3D štampača u osnovnim školama	77
Slika 12. Strateški pristup uvođenja preduzetničkog obrazovanja u formalni obrazovni sistem u Evropskoj uniji – geneza razvoja	80
Slika 13. Srednja škola Admiralty, Singapur	82
Slika 14. Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.....	93
Slika 15. Centar za projektni menadžment i preduzetništvo (CPME).....	94
Slika 16. Elevator Pitch sesija	94
Slika 17. Preduzetnički ekosistem Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci	96
Slika 18. Scree plot.....	103

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka
Republike Srpske, Banja Luka

339.543.624(497.6)

ПЕТКОВИЋ, Саша, 1973-

Uticaj specijalnih ekonomskih zona na privredni razvoj i preduzetništvo:
model za Republiku Srpsku [Електронски извор] : stručna studija / Saša
Petković, Goran Popović, Ognjen Erić. - Banja Luka : Ekonomski fakultet
Univerziteta u Banjoj Luci : Centar za projektni menadžment i preduzetništvo,
2020. - 124 стр. : илустр. ; 30 см

Način pristupa (URL): <http://www.cpme.ef.unibl.org/wp-content/uploads/2020/06/Strucna-studija-SEZ-i-preduzetnistvo-u-Republici-Srpskoj.pdf>. - "Stručna studija je rezultat naučnog projekta "Uticaj specijalnih ekonomskih zona na privredni razvoj i preduzetništvo: model za Republiku Srpsku" koji je implementirao projektni tim Centra za projektni menadžment i preduzetništvo Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci"--> импресум. - Библиографија: стр. 110-121.

ISBN 978-99938-46-88-8

1. Popović, Goran, 1955- [autor] 2. Erić, Ognjen [autor]

COBISS.RS-ID 128366337